

Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

*Збірник наукових праць
Випуск 15 (29)*

Засновано в 1995 році

ASSOCIATION OF POLITICAL PSYCHOLOGISTS OF UKRAINE
INSTITUTE FOR SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY
AT NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES
OF UKRAINE

PROBLEMS OF POLITICAL PSYCHOLOGY

Collection of scientific essays
Issue 15 (29)

Founded in 1995

УДК 32:159.9 (062.552)

Засновники:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Асоціація політичних психологів України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ№ 22185-12085 ПР від 24.06.2016 р.

Ідентифікатор медіа R30-05273

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук
(наказ МОН України про затвердження рішень Атестаційної колегії МОН України №886 від 02.07.2020 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 8/24 від 27.06.2024 р.)

Обговорюються теоретико-методологічні аспекти впровадження концепції соціальної згуртованості в політичну площину сучасної Європи. В контексті триваючої російсько-української війни аналізуються особливості прояву патріотизму, психологічні параметри медіатравматизації. Досліджуються щоденні стресори війни та індикатори їх вимірювання; піднімається проблема готовності громадян до психологічної допомоги. Обґрунтовується необхідність змін в освіті і медіаосвіті. Представлено результати аналізу соціально-психологічного добробуту школяра в оцінках різних суб'єктів освітнього процесу, розглянуто актуальні форми участі батьків у забезпеченні освітніх реформ.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Редакційна рада:

М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
С. Д. Максименко (м. Київ), *Н. В. Хазратова* (м. Львів),
Л. А. Найдьонова (м. Київ)

Редакційна колегія:

О. В. Полунін – д-р психол. наук (голова);
Т. М. Траверс – д-р психол. наук (заст. голови);
І. Г. Батраченко, *В. О. Васютинський* – доктори психол. наук;
О. Горбанюк (Польща) – дійсний д-р психології, *О. Молчанова* – д-р психіатрії та психотерапії, *Е. Фраделос* (Греція), *А. Васкес-Ехеверрія* (Уругвай) – доктори філософії в галузі психології; *В. І. Вус*, *Ю. І. Гулий*, *Л. Г. Чорна*, *С. Л. Чуніхіна* – кандидати психол. наук

Адреса редакції: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

© Асоціація політичних психологів України, 2024

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2024

UDC 32:159.9 (062.552)

Founders:

Institute for Social and Political Psychology at National Academy
of Educational Sciences of Ukraine

Association of Political Psychologists of Ukraine

Media ID R30-05273

The collection of articles has been incorporated into the national professional periodicals of Ukraine, which may publish submitted thesis outcomes for either ScD or PhD research degree in Psychology (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine 'On the Approval of the Decisions of the Ministry's Classification Board No.886 dd. 02/07/2020)

Recommended for publication by the Academic Council of the Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Minutes No. 8/24 dd. 27.06.2024)

The authors discuss the theoretical and methodological aspects of introducing the concept of social cohesion into the political plane of modern Europe. In the context of the ongoing Russian-Ukrainian war, they also analyze the peculiarities of the manifestation of patriotism and the psychological parameters of media traumatization. The daily stressors of war and their measurement indicators are studied; the problem of citizens' readiness for psychological help is raised. The need for changes in education and media education is substantiated. The results of the analysis of the socio-psychological well-being of the schoolchild in the evaluations of various subjects of the educational process are presented, and the current forms of parental participation in ensuring educational reforms are considered.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Editorial Council:

Mykola M. Sliusarevskyi (Head, Kyiv),
Serhii D. Maksymenko (Kyiv), *Nihora V. Khazratova* (Lviv),
Liubov A. Naidionova (Kyiv)

Editorial Board:

Oleksii V. Polunin, Doctor in Psychology (Chief Editor)
Tetiana Traverse, Doctor in Psychology (Deputy Chief Editor)
Ivan G. Batrachenko and *Vadym O. Vasiutynsky*, Doctors in Psychology,
Oleh Horbaniuk, Dr.Hab., *Olena Molchanova*, Doctor in Psychiatry and Psychotherapy,
Evangelos C. Fradelos and *Alejandro Vósquez-Echeverría*, Doctors in Philosophy,
Viktor I. Vus, *Yurii I. Hulyi*, *Lidiia G. Chorna*, *Svitlana L. Chunikhina*, PhD in Psychology

Editorial office: 15 Andriivska str., Kyiv, 04070

© Association of Political Psychologists of Ukraine, 2024

© Institute for Social and Political Psychology at NAES of Ukraine, 2024

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Горноста́й Павло. Історико-культурна картина світу та історична травма українців	7
Довгань Наталія. Соціальна згуртованість суспільства: теорія і практика	30

НОВІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Череповська Наталія. Особливості прояву патріотизму в умовах цифровізації суспільства, освіти та інформаційної війни	50
Найдюнова Любов, Григоровська Любов, Губеладзе Ірина, Найдюнов Михайло, Умеренкова Наталія, Дятел Надія. Психологічні параметри медіатравматизації: результати фокус-групових досліджень	73
Найдюнова Любов, Найдюнов Михайло. Концепція цифрової медіаосвіти: обґрунтування необхідності змін в умовах тривалої війни	96
Збродько Тетяна. Чи готові українці до психологічної допомоги: соціально-демографічний аспект	136

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТИ

Дзюбенко Олена. Оцінка соціально-психологічного добробуту школяра суб'єктами освітнього процесу	151
Боброва Лариса. Актуальні форми участі батьків – носіїв громадської думки щодо освіти дітей у системі «сім'я – школа»	165

ПРОБЛЕМИ РОЗРОБЛЕННЯ ТА АПРОБАЦІЇ СУЧАСНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Бялонович Сергій. Українська шкала щоденних стресорів війни: конструювання опитувальника	178
---	-----

CONTENT

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF POLITICAL PSYCHOLOGY

Gornostai Pavlo. Historical-cultural picture of the world and historical trauma of ukrainians	7
Doygan Natalia. Social cohesion of society: theory and practice	30

NEW TASKS OF POLITICAL PSYCHOLOGY IN THE CONTEXT OF EXTERNAL MILITARY AGGRESSION

Cherepovska Nataliia. Peculiarities of patriotism manifestation in the context of digitalization of society, education and information warfare	50
Naydonova Lyubov, Hryhorovska Liubov, Hubeladze Iryna, Naydonov Mykhaylo, Umerenkova Nataliia, Diatel Nadiia. Psychological parameters of mediatraumatization: results of focus group studies	73
Naydonova Lyubov, Naydonov Mykhaylo. The concept of digital media education: justification of the need for change in the conditions of a long war	96
Zbrodtko Tetiana. Are Ukrainians ready for mental health services? A sociodemographic perspective	136

POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL CHALLENGES OF YOUTH SOCIALIZATION AND DEVELOPMENT OF EDUCATION

Dziubenko Olena. Assessment of the social and psychological well-being of the student by participant of the educational process.....	151
Bobrova Larisa. Current forms of parental involvement as bearers of public opinion regarding children's education in the «family-school» system	165

PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT AND APPROVAL OF MODERN TOOLS FOR POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Bialonovych Serhii. Ukrainian scale of daily war-related stressors: questionnaire design	178
--	-----

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 316.42:316.7:316.776.23

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-157>

Горностаї Павло Петрович

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу психології
малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>
pavelgorn13@gmail.com

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА КАРТИНА СВІТУ ТА ІСТОРИЧНА ТРАВМА УКРАЇНЦІВ

Актуальність дослідження полягає у важливості відновлення автентичної історії України в контексті загальноєвропейської історії, реабілітації зруйнованої історико-культурної картини світу українців, щоб зробити її надбанням історичної пам'яті та національної ідентичності.

Мета статті – обґрунтування поняття історико-культурної картини світу; з'ясування зв'язків історичної і культурної ідентичностей з генезисом історичних і культурних травм українців; окреслення можливих шляхів зцілення від наслідків цього типу колективної травми.

Методологія і наукові підходи. У роботі використано історико-психологічний і політико-психологічний аналіз джерел, що містять історичний досвід колективних травм; охоплено щонайменше тисячолітній період історії України та інших народів.

Результати. Історико-культурна картина світу – це система індивідуальних і колективних усталених уявлень, міфів, сюжетів художніх творів та інших продуктів психіки щодо історії в цілому з наголосом на ієрархічній системі історії культури. Через відносини України з Московією зазнала суттєвої деформації історико-культурна картина світу українців, що є особливою і практично недослідженою історичною травмою. Цей історичний контекст певним чином вплинув на російсько-українську війну. Історичні травми України могли стати травмами, несумісними із життям з ризиком зникнення її як історичного суб'єкта – втратою національної ідентичності та історичної пам'яті. У роботі

представлено характеристики російської та української історичних картин світу, їхнє значення для історії та сьогодення.

Висновки та перспективи дослідження. Відновлена історико-культурна картина світу сприятиме утвердженню України в смисловому полі демократичної цивілізації і позбавить агресію Росії основного сенсу, що допоможе остаточно перемогти її в інформаційній війні. На рівні суспільства це створить сприятливу соціально-психологічну атмосферу, у якій стане можливою терапія наслідків колективних травм. Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні соціально-психологічної концепції історико-культурної картини світу і методів її формування.

Ключові слова: історико-культурна картина світу; колективна травма; історична ідентичність; культурна ідентичність; історична пам'ять; суспільне зцілення.

Pavlo P. Gornostai

Psychology Doctor, Professor, Chief Research Associate,
Department of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations,
Institute of Social and Political Psychology of National Academy of
Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>
pavelgorn13@gmail.com

HISTORICAL-CULTURAL PICTURE OF THE WORLD AND HISTORICAL TRAUMA OF UKRAINIANS

The research is relevant because it is important to restore authentic Ukrainian history in the European context and rehabilitate the destroyed historical-cultural picture of the Ukrainians' world to make it an asset of historical memory and national identity.

The article aims to substantiate the concept of the historical-cultural picture of the world, clarify the connections of historical and cultural identities with the genesis of Ukrainians' historical and cultural traumas, and outline possible ways of healing from the consequences of this type of collective trauma.

Methodology. The work uses a historical-psychological and political-psychological analysis of sources containing the historical experience of collective traumas; at least a thousand-year period of the history of Ukraine and other nations was covered.

The results. The historical-cultural picture of the world is a system of individual and collective established ideas, myths, plots of artistic works, and other products of the psyche about history as a whole, emphasizing the hierarchical system of cultural history. In Ukraine, due to relations with Muscovy, the historical-cultural picture of the world of Ukrainians was significantly deformed, which is a special and practically unexplored historical trauma. Its consequences are the destruction of

historical memory, historical and cultural identities, partial historical amnesia of Ukrainians, and the formation of a national inferiority complex. This historical context had a particular influence on the Russian-Ukrainian war. Ukraine's historical traumas could become incompatible with life with the risk of its disappearance as a historical subject - the loss of national identity and historical memory. The work describes the characteristics of Russian and Ukrainian historical pictures of the world and their significance for history and the present.

Conclusions and perspectives. The restored historical-cultural picture of the world will contribute to establishing Ukraine in the sensing field of democratic civilization. It will deprive Russia's aggression of its main sense, which will finally help defeat it in the information war. At the societal level, this will create a favorable socio-psychological atmosphere in which the therapy of the collective trauma consequences will become possible. Prospects for further research consist in developing a socio-psychological concept of the historical-cultural picture of the world and the methods of its formation.

Keywords: historical-cultural picture of the world; collective trauma; historical identity; cultural identity; historical memory; social healing.

Найефективніший спосіб знищити людей – це заперечувати і знищувати їхнє власне розуміння історії.

Джордж Орвелл

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. *Коллективні травми* охоплюють тривалі проміжки часу і великі простори. Під їхній вплив потрапляють великі групи людей – суспільства, нації, і навіть цілі цивілізації, конфлікти між якими часом тривають тисячоліттями. Українське суспільство нині перебуває в умовах тривалої колективної травматизації внаслідок російсько-української війни.

Специфіка історико-культурної ситуації України в тому, що вона є носієм низки неопрацьованих *історичних і культурних травм*. Не позбувшись цього спадку, неможливо здійснити демократичний розвиток та подолати наслідки тоталітаризму. Ця спадщина впливає на травми сьогодення, позначається на психологічному добробуті людей, на ментальному здоров'ї суспільства. Та й сама війна пов'язана з історією, з тривалим протистоянням Русі-України і Московії-Росії.

Важливою стороною відносин України і Росії завжди було намагання позбавити нас соціальної, історичної, політичної суб'єктності. Московія прагнула привласнити історичну і культурну спадщину України, щоб вважатися «великою країною з величною історією та

культурою». При цьому автентична історія та культура України зазнавали втрат, що спричиняло спотворення її *історико-культурної картини світу*.

Російсько-українська війна піднесла ці проблеми на найвищий за всю історію протистояння рівень – екзистенційний. Напрямку постала дилема: «Хто – кого?». Це війна ідентичностей, війна за цивілізаційні цінності, екзистенційні смисли. Якщо врахувати, що російське суспільство готове йти на сотисячні жертви заради агресивної мети (і цьому, схоже, немає межі), то стає зрозумілим, що це війна «до кінця», «на смерть», «на виживання». Якщо вистойть Україна, це прискорить розвал імперії; якщо збережеться імперія, вона не зупиниться, доки не знищить Україну.

Спотворення української історії триває і щодо сьогодення, коли російською пропагандою агресивно насаджується міф про український нацизм, проти якого Росія мусить вести «священну війну». І хоча основним споживачем цього міфу є глибинний народ імперії, ситуація є загрозливою, оскільки в надрах російського суспільства, яке абсолютно не розуміє українських реалій, створюються психологічне підґрунтя для агресії проти України.

Такі викривлення можна спостерігати і на глобальному рівні. Демократичний Захід (а тим більше Глобальний Південь) і досі сповідує картину світу, де маленька Україна є чимось похідним від «великої Росії», а це спотворює дійсність «до навпаки». Метастази розпропаганди про «український нацизм» пронизали європейську ментальність, ілюстрацією чого є десять років хибного ставлення до полку «Азов» як до нацистської організації. Війна похитнула ситуацію, але не змінила її докорінно. Цей інформаційний тиск, інспірований та активно підтримуваний РФ, є ще одним чинником колективного травмування українців.

Ось чому важливим завданням є відновлення зруйнованої історико-культурної картини світу. Для цього потрібно реабілітувати автентичну історію Русі-України в контексті загальноєвропейської історії, до якої ми ментально належали понад тисячу років, і зробити її надбанням нашої історичної пам'яті та національної ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Поняття, на які спирається наше дослідження, зокрема історичної і культурної ідентичностей, є предметом низки психологічних досліджень. Спектр їх трактування доволі широкий. У деяких роботах дається критичне тлумачення поняття *історичної ідентичності*. Так, М. Девіс вважає, що людська соціальність має підтримуватися екзистенційними пріоритетами, а не «оманливими історичними ідентичностями» (Davies, 2006). С. Дубе надає пріоритет

формуванню ідентичності на основі транснаціональних процесів та історій, а не фрагментарних і повсякденних процесів у минулому та сьогоденні (Dube, 2002).

Концепції ідентичності часто використовують в історичних дослідженнях, наприклад у межах тенденцій постмодернізму, постструктуралізму, конструктивізму, наративізму (Berger, 2022). Д. Блокхем, підкреслює роль історичної свідомості у формуванні сучасної ідентичності (Bloxham, 2020). П. Герчанівська досліджує історичну ідентичність з позицій темпоральності в контексті ідентифікаційних процесів і дихотомії «пам'ять-забуття» як механізму формування історичної ідентичності (Герчанівська, 2021). У цій парадигмі травмування є порушенням балансу історичної пам'яті в бік «забуття». Д. Роден пропонує розмежовувати *культурно-історичну* і *політичну ідентичності* задля реабілітації політичних переможених на противагу переможцям (Rodin, 1998). У світлі освітянських проблем розглядають сталість та збереження історії для розкриття взаємодії минулого і сьогодення (Pajak, 2022).

Що ж до поняття *культурної ідентичності*, то Д. Джозеф стверджує, що цей термін іноді застосовується одночасно до таких видів ідентичностей (або деяких з них), як національна, етнічна, релігійна, поколінна, гендерна, соціально-класова, сексуальна, професійна та інших (Joseph, 2012). М. Кейн наголошує, що культурна ідентичність, як культурна основа народів, є найвищим виявом фундаментальної рівності націй і груп, що співіснують у межах однієї нації. Народи мають право розвивати власну культуру в контексті внутрішнього інтегрованого розвитку (Kane, 1982).

Про важливість принципу історизму у формуванні ідентичності націй свідчать публікації, у яких висвітлюються національно-історичні особливості цих процесів. Проблеми *історичної ідентичності естонського народу* у зв'язку з його перебуванням у радянській і німецькій окупації та необхідністю відродження державності порушувалися в працях Р. Руутсо (Ruutsoo, 1995) і Т. Хійо (Hiio, 2019). Спробу типологізації основних утворень історичної ідентичності в Україні на основі спрощеної абстракції двох ідентичностей (Схід – Захід) здійснив Д.-П. Хімка (Himka, 2006), хоча, на наш погляд, таке трактування більш характерне для довоєнної ситуації в Україні.

Досвід України можна порівняти з досвідом Ізраїлю, який переживав свої травми протягом трьох тисячоліть – починаючи з вигнання з Єрусалима, а найбільшою трагедією був Голокост. В. Ханін описує п'ять моделей формування *ізраїльської ідентичності*: асиміляція, еміграція, територіалізм, національно-культурна автономія та сіонізм.

Найвдалішою формою вирішення єврейського питання в національному контексті автор вважає сіонізм як один із варіантів *європейського націоналізму* (Ханін, 2015).

А проте між ізраїльським і українським досвідом є дві суттєві відмінності. Перша полягає в тому, що історія ізраїльтян, їхній внесок у світову культуру, науку, релігійний світогляд є набагато відомішими, ніж український досвід, і визнані світом. Наша ситуація протилежна. Існує інформаційна прірва між нами і Заходом, для якого українська історія – суцільна *terra incognita*. Для зміни статус-кво мають відбутися тектонічні зсуви в колективній психіці не лише українців, а й світової спільноти.

Друга відмінність у тому, що травма Голокосту наразі значною мірою опрацьована; для жертв Голокосту, що вижили, та їхніх нащадків створено багато програм (соціальних, психотерапевтичних, психоедукаційних тощо). Серед величезної кількості наукових публікацій на тему психології колективних травм значну частку присвячено саме трагедії єврейського народу. Нічого подібного ми не бачимо, коли йдеться про історичні травми українців. Після Голодомору не було створено жодної програми допомоги постраждалим – ні після цієї трагедії, ні після народження наступних поколінь нащадків. Є лише поодинокі дослідження психологічних наслідків Голодомору. Така ж сумна ситуація зберігається і щодо інших колективних травм українців.

Ще одним поняттям, яким ми оперуємо в нашій статті, є *історична пам'ять*. К. Хайт вважає її основою соціальних і політичних ідентичностей (Hite, 2011, с. 1078). А. Функенштайн розглядає історичну пам'ять як обов'язковий атрибут держави (Funkenstein, 1989, р. 5). Л. Нагорна (2012) пов'язує історичну пам'ять з історичною свідомістю, національною ідентичністю, ідеологією, міфологією, культурою. Ця тема також висвітлюється в монографії, присвяченій колективним травмам (Горностаї, 2023, с. 71–76).

Базове поняття нашого дослідження – *історико-культурна картина світу* – відносно нове для психологічної науки. Поняття «картина світу» трапляється в наукових публікаціях передусім в описах наукової (природничо-наукової, фізичної, біологічної тощо) картини світу, а також використовується як системна характеристика світогляду. Для нас становлять інтерес погляди, які торкаються соціальних, культурних, політичних, суспільних, історичних реалій та процесів. Певною мірою це відображено в роботах О. Білокобильського (2017), Ю. Сватка (2019), С. Симоненко (2011), О. Швиркова (2010). Проте достатнього концептуального обґрунтування понять «історична картина світу» та «історико-культурна картина світу» ми, на жаль, не знайшли.

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.

Можна зробити висновок, що завершеної науково-психологічної концепції історичної картини світу поки що не створено. Водночас є підстави вважати суспільно-політичну ситуацію України, пов'язану з деформацією історико-культурної картини світу, специфічною історичною травмою. А це становить значний інтерес для наукового аналізу.

Україна була не лише об'єктом колонізації з усіма її наслідками, а й жертвою тривалого інформаційного тиску, коли штучно культивувалася психологія малоросів з комплексом меншовартості. З історичної пам'яті викорінювалася спадкоємність великої нації та величної культури. *Ця травма особлива і практично недосліджена.* Вона відрізняється від інших історичних травм в історії людства. Масштаб руйнування ідентичності та історичної пам'яті, який належить відновити, просто величезний.

Травма також є недостатньо відрефлексованою суспільством і перебуває наразі в груповому несвідомому. Унаслідок цього були критично ослаблені зв'язки наступності в історії та культурі, особливо на загальноісторичному і загальнокультурному рівнях. Тому дослідження більш тонких відмінностей та ідентичностей (соціокультурних, мовно-етнічних, спільнотних, регіональних, релігійно-конфесійних), традиційне для західної науки, у наших реаліях не завжди виглядає достатньо системним, оскільки для цього бракує загальної структури, суттєво зруйнованої тривалою політикою колонізації.

Історична ідентичність тісно пов'язана з історичною територією, а через неї – і з *територіальною ідентичністю* (на регіональному і глобальному рівнях). Ось чому для Ізраїлю так важливо було віднайти свою «землю обітовану». Ось чому для Московії так важливо присвоїти історичні землі Русі, а для нас – захистити їх від чужих посягань. Ось чому таким важливим є завдання вступу до Євросоюзу – щоб зміцнити європейський вектор ідентичності та остаточно вийти з євразійської (московської) тоталітарності.

Описані проблеми та суспільні практики їх опрацювання потребують наукового обґрунтування, теоретико-методологічного аналізу та осмислення, зокрема соціально-психологічного, історико-культурного та політико-психологічного, яких істотно бракує у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях цієї теми.

Мета статті полягає в обґрунтуванні поняття *історико-культурної картини світу*; з'ясуванні зв'язків історичної і культурної ідентичностей з генезисом історичних та культурних травм українців; окресленні

можливих шляхів зцілення від наслідків такого типу колективної травматизації.

Виклад основного матеріалу дослідження. У роботі використано історико-психологічний та політико-психологічний аналіз джерел, що містять історичний досвід колективних травм. Загалом охоплено щонайменше тисячолітній період історії України та інших народів. Цей аналіз підтверджує зв'язок історичних і сучасних травм українців, створюючи кумулятивний ефект тривалої травматизації протягом декількох століть. Одним з результатів цього поєднання є надзвичайна стійкість українського суспільства вже третій рік війни поспіль: з одного боку, воно посилює травмування, з другого – є основою великої витривалості. Таку думку, зокрема, поділяє і О. Суший (2023).

Колективні травми, несумісні із життям. Одним з результатів нашого дослідження є *концепція травм, несумісних із життям* (Горностаї, 2023, с. 138–144). Для існування групи вирішальне значення мають групова ідентичність і колективна пам'ять (для націй і суспільств – *національна ідентичність та історична пам'ять*). Вони мають бути не лише в документах, підручниках історії, літописах, письмових пам'ятниках, артефактах, топонімах, творах мистецтва, а й у колективній психіці соціальних груп. Важливе значення має культура, яка наповнює змістом самобутності велику групу людей; але вона сама пов'язана з історичною пам'яттю та ідентичністю. Без них культура або зникає, або (в кращому випадку) перекочує в підручники історії і в музеї; вона перестає бути живою душею народу, що її створив.

Згідно із цією концепцією, якщо знищується історична пам'ять та ідентичність групи, остання зникає як соціальний суб'єкт. Група або асимілюється зовнішнім суб'єктом, розчиняючись у ньому, або трансформується в іншу групу, запозичує іншу (часто чужу) ідентичність і втрачає історичну пам'ять. Будь-яку колективну травму можна трактувати як розриви історичної пам'яті та руйнацію ідентичності групи.

У *концепції тяжкості колективних травм* одним з найчутливіших є *принцип справедливості* (Горностаї, 2023, с. 27–28). Із цього погляду руйнування історичної та культурної ідентичностей українців можна вважати надзвичайно сильним порушенням справедливості, оскільки тут відбувається атака на саму душу нації. Це посилює травмування і потребує відновлення справедливості в історичній перспективі.

Історичні травми України протягом століть могли стати травмами, несумісними із життям з ризиком зникнення її як історичного суб'єкта. Найстрашнішим періодом української історії був 15-літній відтинок часу (1932–1947 роки), коли внаслідок двох голодоморів, репресій та Другої світової війни загинуло понад 15 мільйонів українців (більше як

половина населення України, переважно молодого). Наступний період етноциду, зросійщення та руйнування культури зробили до кінця 1980-х років процес згасання української ідентичності майже незворотним на більшості території (за винятком хіба що Галичини). Симптомами є: неухильне збільшення частки українців з проросійською ідентичністю, російською мовою спілкування, кращим знанням російської історії та культури, ніж української; лояльністю до Росії та комуністичної ідеології. Цей процес був призупинений розвалом СРСР, але всі ризики залишалися ще тривалий час.

Це парадоксально, але російсько-українська війна, де вже не приховуються цілі знищення нас як нації, історичного актора, перетворення на частину Росії, «повернула до тями» колективну психіку українців і допомогла усвідомити екзистенційну загрозу українській нації. Це розуміння смертельної небезпеки на суспільному і політичному рівнях стало зараз дуже глибоким і залишається таким уже тривалий час.

Травми, несумісні із життям, неодноразово могла переживати і єврейська нація – такий ризик був пов'язаний, наприклад, з Голокостом. Зараз відбувається небачений за останні десятиліття злет антисемітизму з реальними погрозами знищення Ізраїлю ісламськими терористичними організаціями. Сучасна ситуація цієї екзистенційної загрози для виживання багато в чому схожа із ситуацією України. Але Ізраїлю не потрібно відроджувати свою історико-культурну картину світу, адже вона не була так спотворена, як українська.

Інструменти колонізації: атаки на суб'єктність та історію України. Можна виділити дві лінії колективного травмування України через відносини з Московією: 1) фізичне – колонізація, геноцид, репресії; 2) інформаційно-психологічне – нищення ідентичності, привласнення історії, асиміляція культури, утиски мови. Імперський спосіб зовнішньої політики Московії активно розвивався з XV століття і проіснував до XX-го. Ця стратегія «переповзла» і в новітню історію та реалізовувалась у Нагірному Карабаху, Придністров'ї, Грузії, Криму. Психологічною основою політики Московії-Росії протягом багатьох століть був феномен «великої брехні». У 1932–1933 і наступних роках він проявився як інформаційно-психологічна блокада історії Голодомору. У ХХІ столітті він став пропагандистською основою російсько-української війни.

Основним засобом колоніалізму була експансія з асиміляцією – поглинання інших націй. Дії Московії були здебільшого незаконними. Для прикладу, Переяславські домовленості між Гетьманщиною і Московією, укладені в 1654 році (які, до речі, передбачали широку автономію Гетьманщини), *були двічі скасовані*. Перший раз – гетьманом Іваном Виговським у 1658 році через грубі порушення їх Московією (він

натомість уклав Гадяцький договір з поляками). Вдруге поновлені домовленості були розірвані в 1660 році гетьманом Юрієм Хмельницьким. Отже, всупереч поширеному міфу, так зване «возз'єднання» насправді було виключно збройним захопленням Лівобережної України Московським царством. *Проте суть цієї дії як фактичної анексії не відображена в нашій історичній пам'яті і картині світу.*

Україна мала ще один шанс. Невдовзі після невдалої спроби гетьмана Івана Мазепи відновити незалежність Україна таки виборола це право. У 1711 році після провального походу московської армії на чолі з Петром I проти Османської імперії було підписано *Прутську мирну угоду*, згідно з якою Московія визнавала свою поразку та юрисдикцію Османської імперії над Гетьманщиною, тобто її повну незалежність від Московії. Але завдяки підкупу османського візира Петру I вдалося вислизнути з полону і втекти, а договір був повністю проігнорований. Можна лише уявити, якою б стала подальша доля України без Московії під проводом гетьмана Пилипа Орлика, творця першої у світі конституції. *Ця історія всіляко замовчується, хоча вона могла б докорінно змінити історичну картину світу українців.* Усе це красномовно свідчить про сутність підступної політики московитів, яка проявлялась і в наступні століття. У наш час яскравим прикладом цього є порушення Будапештського меморандуму і всіх договорів між Україною та РФ, а потім – і всіх норм міжнародного права.

Через десять років після феєричного перетворення поразки на «перемогу» Петро I перейменував Московське царство на «Всеросійську імперію». Це відкрило величезні перспективи для фактичної підміни історії Московії: привласнюючи походження від Русі, усі захоплені території Московія автоматично оголошувала «ісконно русскою землею». Подальше масоване фальшування всієї історії новоутвореної імперії, починаючи з «домосковського» періоду, було здійснене у XVIII столітті імператрицею Катериною II. Результатом стала конструкція, у якій взагалі не залишалося місця для України – справжньої спадкоємниці Русі. Їїого зайняла Московія з украденою назвою «Росія». Анексія історії України по-варварськи «узаконила» право на саму Україну.

Потім Гетьманщина (Військо Запорізьке) була позбавлена політичної суб'єктності і перетворена на Малоросійську губернію. Було остаточно зруйновано Запорізьку Січ, на теренах України введено кріпацтво, здійснено інші акти поневолення. У кінці XVIII століття, уже не приховуючи агресивних намірів, після перемог над Річчю Посполитою та Османською імперією, Московія анексувала Правобережну Україну і Кримське ханство.

Далі були століття боротьби з мовою і культурою. Нова «російська» культура створювалася на фундаменті української за участю іноземної (німецької, італійської тощо), оскільки своєї культури Московія практично не мала. Слід пам'ятати, що до кінця XVIII століття Київ залишався культурним центром Російської імперії. Лише в XIX столітті таким центром став Петербург, приваблюючи діячів тим, що створював кращі можливості для самоствердження. Культура інших народів привласнювалася шляхом нівелювання етнічної і мовної самобутності. Що неможливо було асимілювати, те знищувалось, часто разом з творцями (згадаймо розстріляне Українське Відродження). До української культури і мови було найжорстокіше ставлення, оскільки саме їх існування становило екзистенційну загрозу для новоствореної «великої русской культури».

Зрештою, Україна повністю втратила державність. На короткий час її відновила у 1918 році УНР, потім вона знову була втрачена до початку 1990-х років. Епоха більшовизму була найбільш кривавою і травматичною для України, коли було завдано нищівного удару по всіх складниках української ідентичності. На жаль, ми далеко не завжди виносили уроки зі своєї трагічної історії. Незцілені історичні травми ставали причиною циклічної повторюваності в різні періоди часу. До речі, такий сценарій розгортається і зараз (Горностаї, 2023, с. 234–237).

Це була одна з найбільших історичних афер в історії людства. Унаслідок цієї афери відбулася часткова історична амнезія і втрата українцями усвідомлення себе нащадками видатної нації, яка йде від могутньої Русі, Королівства Руського, Великого Князівства Литовського і Руського, Гетьманщини чи Війська Запорізького, Української Народної Республіки, однієї із засновниць ООН. Слабкість історичної позиції України була лише в тому, що через втрати цілісності та суверенітету їй завжди бракувало ресурсів, щоб протидіяти фальсифікації своєї історії та культури.

Московія не має до цих цінностей жодного стосунку, вона веде свою історію від Володимиро-Суздальського князівства, яке відділилося від Київської держави у XII столітті. Далі – від улусу Золотої орди, Московського царства, яке шляхом завоювань розрослося до великої імперії. На захоплених землях Московія насаджувала свою ідентичність, часто вдаючись до геноциду, як це було з Новгородською республікою, анексованою, а потім знищеною в XV–XVI століттях. У XX столітті «радянською імперією» було вчинено багато геноцидів, найстрашнішим серед яких був Голодомор.

У зарубіжній історіографії позиція України не набагато краща, ніж у пострадянському інформаційному просторі. Навіть історики (за

винятком частини українознавців, які реально в темі) не знають автентичної української історії, не розуміють суті цієї історичної афери. Більшість людей на Заході (у тому числі й інтелектуали) і досі вважають нашу «історичну територію» російською. Тому слід усвідомити, що процес відродження автентичної історико-культурної картини світу не лише зустрінє шалений спротив російської «наукової» спільноти. Доведеться долати опір традиційної світової історичної науки, представленій навіть у найкращих університетах світу, особливо там, де багато проросійських агентів впливу.

Отже, найчутливіші лінії травмування, пов'язані з фальшуванням історії України, полягають у створенні таких ключових тем історико-політичної міфології:

1) *про «законність» асиміляції України, посягань на її територію, історію, культуру (аж до міфів про «добровільне» возз'єднання після «штучного» роз'єднання)*, тоді як це були акти агресії, які вчинялися з найгрубішими порушеннями будь-яких чинних на той час законів та угод, з ігноруванням реального суверенітету, з воєнною окупацією, насильством, аж до фізичного та психологічного геноцидів;

2) *про спорідненість (аж до тотожності) історії двох народів*, тоді як вони тисячу років не лише жили на різних територіях, а й були практично протилежними ментально, політично і культурно. Мало того – вся історія Московії та її спадкоємниці Росії взагалі не має ніякого фактичного стосунку навіть до самого поняття «Русі»;

3) *про вищість російської культури, її первинність, давність*, тоді як насправді вона з'явилася значно пізніше української, асимілювавши з неї все найкраще, а потім намагалася знищити це коріння, щоб приховати брехню про своє походження.

Як не дивно, *міф про «возз'єднання»* досі живе в ментальності українців, хоч і з критичним до цього ставленням. Ось чому неодноразово лунають пропозиції скасувати «Переяславські домовленості» – замість того, щоб з об'єктивних причин, підтверджених історичними фактами, вважати їх нечинними ще від середини XVII століття.

Руйнування історико-культурної картини світу як історична травма. Ми обґрунтовуємо поняття *історико-культурної картини світу*, яка містить конструкти історичної пам'яті, історичної та культурної ідентичностей. Цей феномен наразі недостатньо досліджений. Він є найбільш значущим для таких великих груп, як нації і народи.

Робочі визначення: *історична картина світу (ІКС)* – це система індивідуальних та колективних усталених уявлень, міфів, сюжетів художніх творів та інших продуктів психіки щодо подій минулого та

історії в цілому (образу історії). Вона також охоплює уявлення людей і груп про себе в системі образу історії та переживання цієї історії у внутрішньо драматизованій формі.

Історико-культурна картина світу (ІККС) – це форма історичної картини світу з наголосом на ієрархічній системі історії культури суспільної групи, яка є носієм цієї картини світу. Ієрархічність передбачає первинність і вторинність у часі культурних феноменів, їхню домінантність та підлеглисть у просторі суспільних відносин, внутрішньокультурні і міжкультурні зв'язки. ІККС охоплює систему характеристик культурної самобутності соціальної групи, але не зводиться до неї.

ІКС не слід плутати з *історичною науковою картиною світу*, яка є системою наукових поглядів та концепцій історичної науки, насамперед порівняльної історії та історіографії. Хоча, слід зазначити, наукова картина світу часто спотворюється історико-політичними міфами на догоду політичній кон'юктурі.

Помітне місце в ІККС займають *історичні і культурні травми*, хоча їхній вплив на історію та політику групи буває дуже різний (Горностаї, 2023, с. 274–277). У цій парадигмі, наприклад, «обрану травму», за концепцією В. Волкана (Volkan, 2001), можна розглядати як травму, «вміщену в мавзолей». Вона перетворюється на предмет культу, є максимально міфологізованою і перетвореною на один із смислових центрів ІКС.

Російська історико-культурна картина світу формувалася протягом щонайменше пів тисячоліття. Вона не просто є сфальшованою історією – це частина ментальності цієї великої групи, а також психологічна основа російської пропаганди. Боротися з останньою, залишаючи цей фундамент незруйнованим, – це марні спроби щось змінити докорінно. У російській ментальності всі викривлення історії доведені до крайнього ступеня. В історичній пам'яті росіян також живе досвід *безкарності за всі колективні злочини* перед поневоленими народами і народами Заходу, які ставали жертвами агресії та жорсткого політичного впливу. Ось чому в російській історичній картині світу розпад СРСР просто не міг сприйматись інакше, ніж геополітична катастрофа.

Окрема сторінка цієї історії стосується України. В історичній картині світу росіян України як *самостійної держави не існує взагалі*, а є лише деяка «схиблена» частина Росії. У такій системі переконань агресія проти України – це не військовий злочин, а спецоперація з «навернення до розуму» своєї власності, яка «відбилася від рук». Але після повномасштабного вторгнення щось явно пішло не так. У результаті

спостерігаємо сплеск несамовитої люті, з якою РФ хоче знищити Україну, і різко негативне ставлення до неї більшої частини росіян (глибинного народу). Зупинитися ця імперська державна машина просто нездатна. Іншого варіанта вона неспроможна навіть уявити.

Намагання інших політичних суб'єктів якимось вплинути на Росію виглядають наївними. Сучасна геополітика Росії, нашоухуючись на таке «нерозуміння» Заходом, виглядає абсолютно абсурдною. Але якщо спробувати зрозуміти, у якій геополітичній реальності (історичній картині світу) живе РФ, усе стає на свої місця. Адже ця архаїчна картина світу не могла змінитися швидко, навіть зіткнувшись із жорсткою необхідністю. З цього погляду всі претензії на колишні імперські простори є абсолютно «законними». Зрозуміти, що вже існують інші реальності та інші правила побудови світу з правом на існування, для імперської колективної психіки просто неможливо в принципі.

Українська історико-культурна картина світу, вимушено вмонтована в імперську картину світу, зазнала численних трансформацій і спотворень метастазами її впливу. Це позначилось і на груповій ідентичності українців, і на ідентичності України як глобального соціального суб'єкта. Ці поняття не є тотожними (Горностаї, 2014, с. 28–31). Відмінність другого в тому, що воно презентує соціальну групу в глобальному історичному просторі, у системі відносин з іншими великими групами. ІККС росіян є істотним спотворенням дійсності, але вона не сприймається її носіями як деформація. Натомість українці переживають свою картину світу як насильницьку трансформацію. Суперечність між прагненням до автентичності і вимушеною деформацією картини світу також є істотним чинником колективного травмування.

Українська культура, за психотерапевтичною термінологією, перебувала в стані *психологічної співзалежності* від російської, з якої вона досі ще повністю не вийшла. Один із проявів цього є формування *комплексу національної меншовартості*, який є закономірним наслідком *комплексу імперської переваги* російської ІККС, без чого та не може існувати. Ці комплекси є психологічним підґрунтям, «наріжним камінням», що утримують всю імперську конструкцію. Наразі є спроби «подолати» меншовартість українців компенсацією – простим виголошенням значущості історико-культурних цінностей, без аналізу чинників, що утворювали б такі зміни. Альтернативний шлях, через *реставрацію історико-культурної картини світу*, не тільки не применшує ідеї значущості, а надає їй реальної сили, спроможної докорінно цей комплекс зруйнувати.

Травматичним для України також є так званий *архетип зрадника*, який тяжіє над українською історією. Це історичний факт, що російську ІККС допомагали створювати українці. Саму ідею «Всеросійської імперії» підказав Петру I український богослов Феофан Прокопович. Думка, яку просували такі діячі, полягала в тому, що вижити в умовах імперії, борючись з нею, неможливо. Але, ставши частиною могутньої системи (захисний механізм «приєднання до агресора»), можна не просто вижити, а й зайняти в ній зручні місця. Вони навіть сподівалися зберегти своє коріння, автентичну культуру походження. Але це було цілковитою ілюзією. Для московської тиранії непотрібні ніякі інші ідентичності. Лише «перетворившись» на росіян, помінявши свою ідентичність на московську, можна сподіватися на політичне виживання. Звісно, повністю змінити ідентичність неможливо, часто відбувалося «розщеплення ідентичності», яскравий приклад – письменник Микола Гоголь. Окремою трагічною сторінкою колаборації є роль українських комуністів у розбудові «радянської імперії» та її ідеології.

Серед прихильників Росії були і відверті зрадники, через яких ми зазнавали прикрих поразок, переживали задуху міст під облогою з наступним геноцидом жителів і захисників. У російській ІКС українські зрадники часто виставлялися героями, а справжні національні герої – зрадниками, що є істотним порушенням *принципу справедливості*, яке посилює травматизацію. Це також є болючою темою втрачених історичних позицій. Серед найтяжчих наслідків таких процесів – утворення так званих Л/ДНР, які використовувалися російською військовою машиною не лише як плацдарм для агресії проти України, а і як привід для повномасштабної війни. Ці історичні спотворення потребують реабілітації. Навіть якщо ми повернемо географічну територію, а не відвоюємо історико-культурну, то повної перемоги не буде. Поки що у світовому історико-культурному інформаційному просторі панують російські наративи.

«Археологічна» модель історичної пам'яті. Структура історичної пам'яті може повторювати структуру колективної психіки, що складається з групової свідомості і групового несвідомого. Її «історико-культурні пласти» своїм розташуванням нагадують культурні шари, які досліджують археологи під час розкопок: найдавніші лежать на більших глибинах групового несвідомого і менш доступні, ніж те, що лежить у верхніх пластах групової свідомості. Розриви історичної пам'яті ускладнюють доступ до глибинних пластів. Контакт із ними може бути майже втраченим. Але можна припустити, що він не зникає зовсім і за певних умов може ставати доступним.

Яскравою формою таких розривів є *історична амнезія*, яка маніфестується в українському і світовому контекстах. Важливо, що цей феномен стосується не сконструйованої (спотвореної) історії, а саме колективної психіки, де ці конструкції відображені. Тому науково-історичні пошуки є недостатніми, потрібно змінювати групову свідомість, а особливо групове несвідоме, яке є фундаментом ІККС.

Розриви історичної пам'яті можуть сягати дуже глибоких історичних пластів і торкатися міфологічної епохи історії (*міфологічної картини світу*). Їх можна бачити на прикладі часткової «амнезії», що стосується української міфології, яку ми знаємо набагато гірше, ніж давньогрецьку, скандинавську, германську чи біблійну. Ці розриви також можна трактувати як травми історичної пам'яті, хоча тут їхня етіологія навряд чи пов'язана з імперським контекстом, скоріше – з більш давньою історією боротьби з язичництвом. Ще проблематичніше виглядає ситуація з *трипільською культурою*, яка побутувала на наших землях і яка мала залишити сліди в історичній пам'яті українців, можливо – у найглибших пластах колективного несвідомого.

Під час соціальних катастроф найглибші пласти можуть несподівано відкриватися. Це як під час землетрусів можуть оголитися давні культурні археологічні пласти. Але так само «соціальні землетруси» можуть і руйнувати зв'язки пам'яті, перекривати доступ до важливого історичного досвіду. Наприклад, катастрофа Голодомору перекрила пам'ять про національно-визвольні традиції, перемістивши їх у групове несвідоме. І навпаки – російсько-українська війна відкрила цілі пласти історичної реальності часів козаччини, що ми спостерігаємо просто зараз. Мало того – ця війна оголила глибинні пласти російської ІКС, відкривши підвалини ординської жорстокості, що проявилось в способах ведення війни. *Ми разом немовби повернулися до початку протистояння* і зобов'язані закінчити його, відновивши втрачене протягом чотирьох століть.

Можна простежити таку закономірність, що стосується свідомого і несвідомого рівнів історичної картини світу. На сучасному етапі спостерігається стрімке зростання інтересу до історії, з'являється велика кількість документальних фільмів-досліджень, активно надолужується недостатня обізнаність щодо нашої історії та культури. Це відповідає рівню свідомості і є досить помітним. Проте ми продовжуємо жити в старій історичній картині світу, поділяючи шкідливі історичні міфи, бо картину світу (особливо несвідому частину) не так легко і швидко можна перебудувати.

Якщо ми хочемо відновити автентичну історію і картину світу, доведеться робити «археологічні» розвідки на досить великих глибинах.

Але слід розуміти, що глибинні пласти ідентичності та історичної пам'яті змінюються дуже повільно. Це сприяє, наприклад, підтримуванню хибних історичних міфів та комплексу національної меншовартості. Ефективний шлях для їх подолання – зробити історичні цінності, що лежать на цих глибинах, доступними для групової свідомості.

Тут провідна роль належить історичній освіті. Найважливішою і найчутливішою групою суспільства є діти, у яких треба формувати нову історико-культурну картину світу. Але тут є багато проблем щодо викладання історії України в школі. Для прикладу, торкнемося лише подій, наведених у цій статті. Так-от, у підручнику історії за 8-й клас, де йдеться про період козаччини, є лише згадка про Гадяцьку угоду, з чого неможливо зробити важливих висновків, а про Прутську мирну угоду, яка узаконювала незалежність України, узагалі не згадується. Чому так? Можливо, автори підручників, попри свою достатню обізнаність і свідомий патріотизм, і далі перебувають у старій картині світу і несвідомо транслиують її принципи?

Натомість у російських школах пропаганда «анти-історії» досягла найвищого рівня. Сучасна Україна, наприклад, прирівнюється до німецько-нацистського Третього рейху. Якщо поєднати це з історичною картиною світу росіян, утворюється «гримуча суміш» про «українських нацистів», від яких необхідно звільнити «ісконно руські землі». Таку ж промивку мізків роблять і десяткам тисяч українських дітей, незаконно депортованих у Росію. Ми про це добре знаємо, але поки що безсилі цьому протидіяти (порушення *принципу справедливості*). І в той же час на Заході лунають голоси, що ми маємо чимось поступитися, що посилює колективну травму, про яку йдеться в статті.

У структурі ІККС можна виділити національний і глобальний рівні історичної та культурної самосвідомості. Другий полягає в осмисленні місця, яке посідає українська історія та культура у світовому контексті. Але біда в тому, що у світовій історико-культурній картині світу її український складник буде довго залишатися спотвореним, попри всі наші намагання його відновити. Просуваючи альтернативні усталеним погляди, ми в очах значної (і, на жаль, авторитетної) частини світової суспільної думки часто виглядаємо «самозванцями» і носіями історичних «упереджень».

Отже, на глобальному рівні перебудувати історико-культурну картину світу буде ще складніше, ніж на національному. Така трансформація буде йти набагато важче, а інертність цих процесів буде на порядки вищою, ніж у менших групах. Україна як невід'ємна частина Заходу (а саме до такого статус-кво ми прагнемо), перебуваючи в інертній картині світу глобальної системи, має це становище змінити.

Політичні наслідки. Описані закономірності, викривлення історичної картини світу щодо України можуть істотно відбиватись і на сучасній політиці, впливати на характер військової допомоги Україні, на бажання посадити її за стіл перемовин, про що активно говорять у світовому політикумі. Від цього залежатимуть можливі вимоги щодо поступок України в процесі домовленостей з Росією. Одна справа – вимагати «часткових» поступок, уявляючи, що Україна «завжди була частиною Росії», яка «захотіла» відділитись. А зовсім інша – зрозуміти, що Україна прагне повернути те, що належало їй споконвічно. Мало того, йдеться про можливість повернення лише частини того, що було історично втраченим. Зрештою, може стати вирішальним, яку картину світу будуть поділяти ті, від кого залежатиме стратегічна допомога Україні.

І найголовніше: Якщо правильно, що російсько-українська війна – це війна смислова, то істотним чинником перемоги має стати відновлення української історико-культурної картини світу як *системи сенсів нашої історії та культури*. Це утвердить наше право на існування в смисловому полі демократичної цивілізації. Але це неможливо без руйнування імперської історико-культурної картини світу, яка є не просто системою «анти-сенсів», а *смисловою основою російсько-української війни*. Це позбавить агресію Росії смислової основи і допоможе остаточно перемогти її в інформаційній війні.

Висновки. Руйнування історико-культурної картини світу та інші історичні травми України впливають на травму російсько-української війни і переживаються на індивідуальному і суспільному рівнях. Ці стани потребують психотерапевтичної та психологічно-просвітницької допомоги, яку доцільно спрямовувати як на соціальні групи (спільноти), так і на окремих людей, що переживають травму війни.

Але робота з наслідками травми війни традиційно не передбачає звернення до історико-культурного контексту, що обмежує арсенал засобів можливого суспільного зцілення. Необхідні також заходи, спрямовані на суспільство в цілому – як соціально-політичного суб'єкта, як носія історичних та сучасних колективних травм і як суб'єкта ІККС. З одного боку, їх мають реалізувати історики, культурологи, митці, відроджуючи історико-культурний спадок української нації. З другого – мають працювати соціальні та освітні психологи, роблячи цей спадок надбанням суспільної психіки (свідомості і несвідомого), щоб впроваджувати в широку людську практику. Викладаючи історію (особливо в школах), необхідно не просто давати нові знання, а й *формувати нову історико-культурну картину світу, гідну нашої історії та культури*.

Нам відомі далеко не всі події нашої історії і не всі славетні імена протягом принаймні тисячі років. Наша історична пам'ять має безліч розривів та провалів, це помітно під час розігрування в малих групах історичних сюжетів драматичними засобами, наприклад методом *соціодрами*. Ці розриви необхідно «зшивати», історію треба відроджувати, повертати, робити складником національної ідентичності, без чого та не може бути повноцінною. На цьому ґрунті стане можливим новий розквіт української культури, початки якого ми спостерігаємо зараз. А крім того, це може стати ще одним із шляхів виходу із сучасної травми, чинником колективного зцілення.

Відновлена (відроджена) *історико-культурна картина світу* має стати суспільно-терапевтичним фундаментом і певним захисним системним утворенням. У ньому, як у своєрідному інкубаторі, буде створено сприятливу соціально-психологічну атмосферу, в якій стане можливою терапія наслідків колективних травм на більш локальних рівнях, через малі групи, індивідуальну роботу, психологічну просвіту. Це стане важливим чинником ментального здоров'я української нації.

Перспективи подальших досліджень. Щоб ця робота була ефективнішою, необхідно розробити відповідні наукові та методологічні засади, що конкретизуються в таких завданнях: 1) створити соціально-психологічну концепцію історико-культурної картини світу; 2) з'ясувати, як вона пов'язана з історичними та культурними травмами українців, з історичною та культурною ідентичностями; 3) розробити систему методів формування історико-культурної картини світу.

Список використаних джерел

Білокобильський, О. (2017). Картина світу як частина соціальної реальності. *Схід*, 2(148), 77–82.

Брехуненко, В. (2017). *Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле*. Київ: Брехуненко Н. А.

Герчанівська, П. Е. (2021). Історична ідентичність в системі координат світового розвитку. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 3, 3–7.

Головатий, М. Ф. (2006). *Політична міфологія*. Київ: МАУП.

Горностай, П. (2023). *Психологія колективних травм*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. Взято з <https://lib.iitta.gov.ua/738684/>

Горностай, П. П. (Ред.), Ліщинська, Л. Г. Чорна та ін. (2014). *Психологія групової ідентичності*. Київ: Міленіум.

Калужний, Є. (Упоряд.) (2021). *Москва – Третій Рим. Походження міфу*. Київ: Смолоскип.

Нагорна, Л. П. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Сватко, Ю. І. (2019). Культурно-символічна картина світу як предмет власне філософської рефлексії у світлі проекту відтворення історії Європи в «картинно» увиразнених онтологіях. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 4, 40–57.

Симоненко, С. М. (2011). «Образ світу» та «картина світу» як детермінанти індивідуальних стратегій візуально-мисленнєвої діяльності суб'єкта. *Наука і освіта*, 9, Спецвипуск: Проект «Когнітивні процеси та творчість», 234–243.

Суший, О. (2023). Травма як соціальний діагноз Українського суспільства: Наукова доповідь на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь». *Проблеми політичної психології*, 14(28), 62–78. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-148>

Ханін, В. (2015). Як формувалась ізраїльська ідентичність (лекція). *Збруч*, 15.07.2015. Взято з <https://zbruc.eu/node/39033>

Швирков, О. (2010). Картина світу та політична дія. *Політичний менеджмент*, 5, 38–49.

Berger, S. (2022). *History and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bloxham, D. (2020). History, Identity, and the Present. In D. Bloxham, *History and Morality* (pp. 251–290). Oxford: Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198858713.003.0005>

Davies, M. L. (2006). Legitimate illusions: a critique of the concept of historical identity. *Human Affairs*, 16, 37–50.

Dube, S. (2002). Historical Identity and Cultural Difference: A Critical Note. *Economic and Political Weekly*, 37(1), 77–81. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/4411571>

Funkenstein, A. (1989). Collective Memory and Historical Consciousness. *History and Memory*, 1.1, 5–26.

Hiio, T. (2019). On the Historical Identity of Estonians and the Politics of Memory in Estonia. *Institute of National Remembrance Review*, 1, 66–115.

Himka, J.-P. (2006). The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology. *Harvard Ukrainian Studies*, 28(1/4), 483–500. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41036976>

Hite, K. (2011). Historical Memory. In B. Badie; D. Berg-Schlosser; L. Morlino (Eds.), *International Encyclopedia of Political Science* (pp. 1078–1082). Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.

Joseph, J. E. (2012). Cultural Identity. In C. A. Chapelle, M. Verspoor, & F. Boers (Eds.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell.

Kane, M. (1982). Cultural identity: a historical perspective. *Educafrica*, 8, 129–135.

Pajak, A. F. (2022). Historical Identity and Sustainability as Tools for Historical Inquiry. In A. Courtney-Dattola (Ed.), *Handbook of Research on Adapting Remote Learning Practices for Early Childhood and Elementary School Classrooms* (pp. 276–300). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-8405-7.ch016>

Rodin, D. (1998), Cultural-Historical and Political Identity. *Politika misao*, 35(5), 83–88.

Ruutsoo, R. (1995). The perception of historical identity and the restoration of Estonian national independence. *Nationalities Papers*, 23(1), 167–179. <https://doi.org/10.1080/00905999508408358>

Volkan, V. D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, 34(1), 79–97. <https://doi.org/10.1177/05333160122077730>

References

Berger, S. (2022). *History and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press. (in English)

Bilokobylskyi, O. (2017). Kartyna svitu yak chastyna sotsialnoi realnosti [The picture of the world as a part of social reality]. *Skhid – East*, 2(148), 77–82. (in Ukrainian)

Bloxham, D. (2020). History, Identity, and the Present. In D. Bloxham, *History and Morality* (pp. 251–290). Oxford, Oxford Academic, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198858713.003.0005> (in English)

Brekhunenko, V. (2017). *Viina za svidomist. Rosiiski mify pro Ukrainu ta yii mynule* [War for consciousness. Russian myths about Ukraine and its past]. Kyiv: Publ. Brehunenko N. A. (in Ukrainian)

Davies, M. L. (2006). Legitimate illusions: a critique of the concept of historical identity. *Human Affairs*, 16, 37–50. (in English)

Dube, S. (2002). Historical Identity and Cultural Difference: A Critical Note. *Economic and Political Weekly*, 37(1), 77–81. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/4411571> (in English)

Funkenstein, A. (1989): Collective Memory and Historical Consciousness. *History and Memory*, 1.1, 5–26. (in English)

Gornostai, P. (2023). *Psykhohiia kolektyvnykh travm* [Psychology of collective traumas]. Kropyvnytskyi: Imex-Ltd. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/738684/> (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (Ed.), Lishchynska, Chorna et al. (2014). *Psykhohiia hrupovoi identychnosti* [Psychology of group identity]. Kyiv: Millennium. (in Ukrainian)

Herchanivska, P. E. (2021). Istorychna identychnist v systemi koordynat svitovoho rozvytku [Historical identity in the coordinate system of world development].

Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv [Bulletin of the National Academy of Culture and Arts Managers], 3, 3–7. (in Ukrainian)

Hiio, T. (2019). On the Historical Identity of Estonians and the Politics of Memory in Estonia. *Institute of National Remembrance Review*, 1, 66–115. (in English)

Himka, J.-P. (2006). The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology. *Harvard Ukrainian Studies*, 28(1/4), 483–500. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41036976> (in English)

Hite, K. (2011). Historical Memory. In B. Badie; D. Berg-Schlosser; L. Morlino (Eds.), *International Encyclopedia of Political Science* (pp. 1078–1082). Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications. (in English)

Holovaty, M. F. (2006). *Politychna mifolohiia* [Political mythology]. Kyiv: IAPM. (in Ukrainian)

Joseph, J. E. (2012). Cultural Identity. In C. A. Chapelle, M. Verspoor, & F. Boers (Eds.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell. (in English)

Kalyuzhnyy, Y. E. (Contrib.) (2021). *Moskva – Tretii Rym. Pokhodzhennia mifu* [Moscow is the Third Rome. The origin of the myth]. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

Kane, M. (1982). Cultural identity: a historical perspective. *Educafrica*, 8, 129–135. (in English)

Khanin, V. (2015). Yak formuvalas izrayilska identychnist (lektsiia) [How Israeli identity was formed (lecture)]. *Zbruch*, 15.07.2015. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/39033> (in Ukrainian)

Nahorna, L. P. (2012). *Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii* [Historical memory: theories, discourses, reflections]. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine. (in Ukrainian)

Pajak, A. F. (2022). Historical Identity and Sustainability as Tools for Historical Inquiry. In A. Courtney-Dattola (Ed.), *Handbook of Research on Adapting Remote Learning Practices for Early Childhood and Elementary School Classrooms* (pp. 276–300). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-8405-7.ch016> (in English)

Rodin, D. (1998). Cultural-Historical and Political Identity. *Politika misao*, 35(5), 83–88. (in English)

Ruutsoo, R. (1995). The perception of historical identity and the restoration of Estonian national independence. *Nationalities Papers*, 23(1), 167–179. <https://doi.org/10.1080/00905999508408358> (in English)

Shvyrkov, O. (2010). Kartyna svitu ta politychna diia [The picture of the world and political action]. *Politychnyi menedzhment* [Political Management], 5, 38–49. (in Ukrainian)

Sushyy, O. (2023). Travma yak sotsialnyi diahnoz Ukrainskoho suspilstva [Trauma as a social diagnosis of Ukrainian society]. *Problemy politychnoyi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 14(28), 62–78. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-148> (in Ukrainian)

Svatko, Y. I. (2019). Kulturno-symvolichna kartyna svitu yak predmet vlasne filosofskoi refleksii u svitli proektu vidtvorennia istorii Yevropy v «kartynno» uvyraznenykh ontolohiiakh [The cultural and symbolic picture of the world as a subject of proper philosophical reflection in the light of the project of reproducing the history of Europe in «pictorially» expressed ontologies]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiia ta relihiieznavstvo* [NaUKMA Research Papers in Philosophy and Religious Studies], 4, 40–57. (in Ukrainian)

Symonenko, S. M. (2011). «Obraz svitu» ta «kartyna svitu» yak determinanty indyvidualnykh stratehii vizualno-myslennievoi diialnosti subiekta [«Image of the world» and «picture of the world» as determinants of individual strategies of the subject's visual-thinking activity]. *Nauka i osvita*, 9, *Spetsvypusk: Proekt «Kohnityvni protsesy ta tvorchist»* [Science and education, 9, Special issue: Project «Cognitive processes and creativity»], 234–243. (in Ukrainian)

Volkan, V. D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, 34(1), 79–97. <https://doi.org/10.1177/05333160122077730> (in English)

УДК 159.9.316.6.316.4

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-150>

Довгань Наталія Олександрівна

доктор психологічних наук,

завідувачка відділу психології політико-правових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-6150-5211>

1511ndovgan@gmail.com

СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Мета дослідження – визначити основні елементи соціальної згуртованості суспільства, що опосередковують єднання.

Методологія. Метааналіз теоретичних і політичних джерел як систематичний огляд та об'єднання актуальної інформації використано для конкретизації теоретичного змісту й особливостей практичного застосування в науковій і політичній площині концепції соціальної згуртованості.

Результати. Розглянуто стратегії впровадження наукової концепції соціальної згуртованості в політичну площину сучасної Європи. Описано розгортання в політичному дискурсі України концепції соціальної згуртованості згідно з територіальними і національними особливостями держави, актуальними викликами сьогодення. Незважаючи на варіативність конструктів досліджуваного концепту, виявлено збіги щодо його вимірів та основних елементів у політичному дискурсі Ради Європи, Європейського Союзу, Світового банку та базових теоретичних концепціях академічного дискурсу. З'ясовано, що соціальну згуртованість розглядають переважно у трьох аспектах єднання суспільств: культурно-територіальному, державно-управлінському та соціального капіталу; елементи вимірів соціальної згуртованості можна класифікувати за характеристикою відносин у суспільстві, характером прояву, сферами діяльності, розташуванням у просторі, характером відносин і взаємодій.

Висновки. Формування стратегій єднання й упровадження в політику сучасної Європи концепції згуртованості реалізується політичними мегафакторами і макрофакторами для підвищення стійкості суспільств до соціальних конфліктів. Якість життя як в академічному, так і в політичному дискурсі не вважається показником соціальної згуртованості суспільства, тоді як метою політики гуртування є поліпшення добробуту – надання прав і рівних можливостей громадянам.

Перспективи досліджень полягають в емпіричному вивченні проблеми соціальної згуртованості, що, поза сумнівом, сприятиме концептуальній ясності щодо змістовності досліджуваного феномену, (дез)інтеграційних процесів, які вирують у суспільстві, і перспектив та наслідків гуртування.

Ключові слова: соціальна згуртованість; академічний дискурс; політичний дискурс; виміри; суспільство.

Nataliia O. Dovgan,

DSc. in Psychological Sciences,

Head of Department of Psychology of Political and Legal Relations,

Institute for Social and Political Psychology at the

National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-6150-5211>

1511ndovgan@gmail.com

SOCIAL COHESION OF SOCIETY: THEORY AND PRACTICE

The study **aims** to determine the main elements of social cohesion, which mediate unity in society.

Methodology. Meta-analysis of theoretical and political sources was used to specify the theoretical content and features of practical application in the scientific and political plane of the concept of social cohesion.

The results. Strategies for introducing the scientific concept of social cohesion into the political plane of modern Europe are considered. The development of the idea of social cohesion in the political discourse of Ukraine is described by the territorial and national features of the state and the current challenges of today. Despite the variability of the constructs of the studied concept, we found coincidences regarding its dimensions and critical elements in the political discourse of the Council of Europe, the European Union, the World Bank, and the basic theoretical concepts of the academic discourse. We also found that social cohesion is considered mainly in three aspects of the unity of societies: cultural-territorial, state-administrative, and social capital; elements of dimensions of social cohesion can be classified according to the characteristics of relations in society, the nature of manifestation, spheres of activity, location in space, the nature of relations and interactions.

Conclusions. The formation of unification strategies and introduction of the idea of cohesion into the politics of modern Europe are implemented by political mega-actors and macro-actors to increase the resilience of societies to social conflicts. Quality of life, both in academic and political discourse, is not considered an indicator of the social cohesion of society, while the goal of cohesion policy is to improve well-being - to provide rights and equal opportunities to citizens.

The **research's prospects** consist in the empirical study of the problem of social cohesion, which will undoubtedly contribute to conceptual clarity regarding the meaningfulness of the phenomenon under study, the (dis)integration processes raging in society, and the prospects and consequences of cohesion.

Keywords: social cohesion; academic discourse; political discourse; measurements; society.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Тривале воєнне протистояння агресивним намірам з боку РФ, що створює реальну зовнішню загрозу національним інтересам та реалізації стратегії розвитку України, зумовлює нагальну потребу в конкретизації психологічних засад згуртованості суспільства. Поглиблений аналіз концепцій і підходів щодо гуртування суспільства, розроблених і використовуваних у теоретичній і практичній площині кінця XX – початку XXI ст., здійснювався для того, щоб виявити основні елементи соціальної згуртованості, які опосередковують єднання суспільства (Berger-Schmitt, 2002; Bernard, 1999; Chan, To, & Chan, 2006; Jenson, 1998). Для розуміння і систематизації наявних трактувань згуртованості зроблено огляд зарубіжних і вітчизняних публікацій від другої половини XX століття до сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі синтезування оглянутих матеріалів визначено, що конструкт активно використовують у науковій і політичній сферах. Це й стало причиною розведення текстового базису щодо *соціальної згуртованості* (далі – СЗ) на дві гілки – *академічний і політичний дискурси*. Зауважимо, що в *академічній площині* як ранніх, так і сучасних досліджень учені зосереджували увагу переважно на концептуалізації поняття «соціальна згуртованість». У *політичному дискурсі* СЗ інтерпретували й використовували згідно із законами епохи, культури, панівної ідеології, засобів вирішення актуальних національних і транснаціональних питань щодо механізмів сприяння / формування / досягнення єднання людей. Агрегована інформація щодо аспектів єднання суспільств, вимірів та індикаторів СЗ може бути використана для побудови психологічної концепції згуртованості суспільства в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці.

Для конкретизації теоретичного змісту й особливостей практичного застосування соціальної згуртованості проведено метааналіз наукових і політичних джерел – систематичний огляд й синтезування актуальної інформації. Це дало змогу ґрунтовно дослідити матеріали, точно і достовірно сформулювати висновки щодо предмета дослідження. Процедура аналізу охоплювала кілька етапів. На першому етапі здійснювався комплексний пошук і вивчення літератури: використовувалися бази даних й пошукових систем із матеріалами, релевантними предмету дослідження. Щоб зібрати теоретичну і практичну інформацію щодо основних параметрів структурування згуртованості, було сформовано базу з публікацій другої половини XX століття і сучасних матеріалів українською, англійською, німецькою і французькою мовами (понад 200 джерел). На другому етапі вивчали

наукові статті, книги, політичні доповіді, стратегії та програмні документи психологів, соціологів і політологів. Синтез отриманої інформації індуктивним і дедуктивним методами дав змогу виокремити факти й конструкти концепту (теоретичний масив) і конкретизувати їхні прояви та використання (у практичній площині). Згодом, на третьому етапі роботи, текстові матеріали було розведено на дві гілки: академічний і політичний дискурси. Це допомогло простежити напрями розгортання теоретичних концепцій згуртованості суспільства, їхнього формування й упровадження в політику сучасної Європи. На четвертому етапі, після ретельного вивчення матеріалів, неодноразового їх перегляду ми виявили і систематизували збіги, які часто трапляються в публікаціях щодо трактування багатовимірного феномену згуртованості, конструкції його вимірів, аспектів єднання суспільств тощо.

Політичний дискурс. У сучасній політиці *концепція СЗ*, з одного боку, це основа економічного розвитку, захисту і безпеки складних агрегованих *мегафакторів* (міждержавні, наддержавні утворення) і *макрофакторів* (країни, системи державного управління) (Tarasevych, 2015). З другого боку, це «гібридна» політична «квазіконцепція», побудована на основі аналізу даних контекстуальної ситуації, стану справ у суспільстві, яка зберігає невизначеність. Таке розуміння феномену пояснюється тим, що результати вимірювання СЗ можуть лише наближено дорівнювати реальним значенням через наявність у нестабільному суспільстві атрибутів турбулентності (Bernard, 1999). Водночас систематизація позицій Ради Європи, Світового банку, Європейського Союзу щодо СЗ та окреслення основних політичних підходів дають змогу конкретизувати стратегії гуртування громадян, які використовуються в політичному дискурсі.

Рада Європи. У політичному полі Ради Європи концепція СЗ розгортається в контексті *інтерактивного підходу*, згідно з яким СЗ – це *здатність суспільства забезпечувати добробут усіх своїх членів шляхом зведення до мінімуму нерівності та уникання маргіналізації; врегульовувати відмінності і розбіжності, забезпечувати засоби досягнення добробуту для всіх*. Проте, зауважимо, детермінантами СЗ не вважаються форми, типи та контекстуальні впливи, такі як історичні процеси, що розгортаються й опосередковують соціокультурну взаємодію в суспільстві. Конструкт СЗ складається із трьох базових компонентів (European Committee..., 2004; New Strategy..., 2010; Concerted development..., 2005).

– *соціальні зв'язки* (вертикальні і горизонтальні);

– *почуття причетності та спільні цінності* в громадах (індикаторами є показники функціонування державних інституцій щодо

врахування цінностей і збереження довіри громадян, надання їм рівних можливостей, залучення громад, спільнот до вирішення державних питань) (Elias, 1991; Dahrendorf, 1996; Concerted development..., 2005; Jensen, 1998).

– *колективна співпраця* (індикатор функціональності компонента – готовність громадян певного регіону, країни працювати разом, нести колективну відповідальність щодо результатів дій) (Ritzen, Easterly, & Woolcock, 2000; Battaini-Dragoni, & Dominionithe, 2003).

Незважаючи на те, що Рада Європи розглядає СЗ як абстрактний і багатозначний феномен, *метою* її політичних стратегій є досягнення гуртування шляхом виконання таких завдань:

– забезпечення *якості життя* (справедливість, гідність, автономія, самореалізація);

– забезпечення *соціальної реалізації* (вільна взаємодія, реалізація можливостей тощо);

– забезпечення *психологічної та соціально-політичної підтримки* (психологічна захищеність, ціннісна, емоційна, когнітивна підтримка, демократична взаємодія тощо).

Варто зазначити, що згідно з політичною позицією Ради Європи основою СЗ є *спільна відповідальність усіх акторів* держав (Concerted development..., 2005): *громадяни несуть відповідальність за забезпечення власного добробуту, а уряди держав – членів Ради Європи – беруть на себе відповідальність за створення необхідних умов СЗ:*

– «зверху вниз» (розроблення та впровадження правових і політичних інструментів, як-от: Європейська соціальна хартія, Європейський кодекс соціального забезпечення, рекомендації Комітету міністрів, резолюції Парламентської асамблеї тощо);

– «знизу вгору» (забезпечення спільної соціальної відповідальності, діалогу та бачення майбутнього на місцевому, регіональному, національному та європейському рівнях).

Варто наголосити, що оскільки немає єдиного, прийнятого європейськими державами визначення СЗ для її констатації, у Раді Європи, крім показників *добробуту* (повага до людини, забезпечення її прав і свобод, можливостей, громадянської активності тощо) та перелічених *компонентів*, враховується *історичний контекст, варіативність шляхів формування суспільств та політика* їхнього розвитку (European Committee..., 2004; New Strategy..., 2010).

Європейський Союз. Політика згуртованості, яка є регіональною політикою ЄС, спрямована на поглиблення інтеграційних процесів, економічну стабілізацію, забезпечення соціальних прав громадян, зменшення між- і внутрішньорегіональних диспропорцій тощо.

Вирішення поставлених завдань реалізується в контексті двох підходів:

- *підхід територіальної згуртованості* (єднання навколо територіальної ідентичності, зменшення відмінностей, розвиток спільної діяльності тощо) – використовується для контролю над розвитком територій, зменшення структурних розривів між регіонами та забезпечення рівних можливостей *для всіх людей*;

- *підхід якості життя* – базується на чотирьох показниках: економічна безпека; соціальна залученість; соціальна згуртованість; автономія або повноваження. Згідно із цим підходом СЗ є *метою* спільнот і показником соціальної якості відносин та взаємодій, його застосовують для *оцінювання економічного і соціального прогресу та рівня життя громадян*.

Зауважимо, що для оцінювання міри гуртування використовують показники *доходу на душу населення* (відносно до середнього в ЄС), *цільності населення, регіональної (не) рівності* громадян щодо їхнього добробуту. Крім того, фактичну *здатність суспільства забезпечувати добробут своїх членів* розглядають під кутом зору *спільної відповідальності акторів*, які діють в одній чи кількох сферах життя (органи державної влади, ринки, державна та приватна сфери життя) (Towards an active... 2008; Concerted development..., 2005).

Світовий банк. У політичному дискурсі *Світового банку* наголошується, що для суспільств важливими завданнями є подолання територіальних обмежень; забезпечення можливостей щодо самореалізації для *всіх людей* (не тільки громадян конкретних держав), розроблення і впровадження механізмів розв'язання і подолання конфліктів, запобігання маргіналізації, підвищення соціальної мобільності, підтримка довіри громадян до державних інституцій, їхня готовність до співпраці та політичне, економічне і соціальне єднання (Norton, & Haan de, 2013; Kim, Sheely, & Schmidt, 2020; Chatterjee, Gassier, & Myint, 2023). Вважається, що СЗ – це:

- «клей», який об'єднує людей різних груп (спільна мета, довіра одне до одного і держави, готовність до співпраці між людьми і державою тощо);

- засіб розширення можливостей усіх людей щодо формування власного майбутнього та активної суспільної позиції;

- підтримка стійкості громад, спільнот, окремих громадян та їх залучення до розвитку суспільств незалежно від географічного положення, доходу, раси, статі, етнічного походження, стану здоров'я, релігії чи сексуальної орієнтації (реалізується через соціально-економічну допомогу в розв'язанні соціальних проблем);

- процес, який опосередковує функціонування соціальних структур

(Chatterjee *et al.*, 2023; Ritzen & Woolcock, 2000).

Звернімо увагу на те, що в конструюванні вимірів СЗ і для досягнення згоди на індивідуальному, спільнотному, інституційному рівнях суспільної взаємодії використовують (а) симетричні важелі впливу:

- вимір *горизонтальний* (симетричний) охоплює *індивідуальний* рівень (*об'єднання* людей у спільноти) і *спільнотний* рівень (*поєднання* груп);

- вимір *вертикальний* (асиметричний) діє на *інституційному* рівні (*зв'язок* громадян із владними структурами).

Водночас у соціально-політичному полі *Світового банку* актори індивідуального, спільнотного та інституційного рівнів вважаються такими, що *об'єднують/поєднують/зв'язують* різних людей, і це є платформою для розвитку держав, підвищення рівня соціальної інтеграції та стійкості суспільства до контекстуальних викликів.

Підсумовуючи огляд політичного дискурсу щодо гуртування, зазначимо, що для визначення стану гуртування суспільств Світовий банк, Рада Європи, ЄС вивчають *фази* зростання і *показники СЗ*, на підставі яких робиться висновок щодо єдності громадян у мирний час (табл.). У контексті досліджень згаданих мегаакторів основними показниками *соціальної згуртованості* є:

- спрямованість суспільства в майбутнє;
- демократичний устрій суспільства;
- відповідальність усіх за всіх;
- довіра всіх до всіх;
- реалізація потенціалу держави і громадян;
- права і можливості;
- активне економічне інвестування та обміни;
- вільний доступ до мереж і зв'язків;
- низькі ризики суспільної напруженості.

Окрему увагу приділяють оцінюванню результативності політики згуртованості за фазами її розгортання – послідовними *підходами* (Concerted development..., 2005).

Так, на *першій фазі*, яка має назву **негативний підхід**, експерти (представники мегаакторів і макроакторів) оцінюють ризики гуртування суспільства (безробіття, соціальне відчуження, злочинність, конфлікти тощо). Для оцінювання стану згуртованості використовують, по-перше, *індикатори* «стану здоров'я суспільства», які вказують на «симптоми соціальної дегенерації» – це дієві соціальні стандарти, бажаний і реальний стан життя, міра соціального відчуження / залучення (зайнятість / безробіття, бідність, соціальна ізоляція / добробут, рівень

свободи і права, конфлікти, толерантність до інших культур тощо). По-друге, проводять аналіз політичних дій щодо вибудовування СЗ. Водночас варто зазначити, що виявлення негативних показників вважається підставою для констатації в суспільстві соціальних утруднень, ізоляції і деградації.

Таблиця

Показники соціальної згуртованості

Світовий банк	Рада Європи, ЄС
– Доступ акторів до мереж і зв'язків (дані свідчать про стійкість до суспільних криз та адаптивність до контекстуальних умов) – Довіра між акторами (є основою укладання угод, запобігання економічним втратам, дискримінації тощо) – Інвестиції та інвестування в економічний <i>розвиток</i> – Низькі ризики суспільної напруженості, спричиненої контекстуальними ускладненнями – Стійкість держави до руйнівних впливів геополітичного і внутрішньодержавного плану (недостатня СЗ посилює ризики демократії та ескалації конфліктів, що поляризують суспільство)	– Реалізація прав і можливостей громадян – Розвиток суспільства заради майбутнього наступних поколінь – Відповідальність громадян за розвиток суспільства – Демократична форма організації суспільно-політичного життя (колективне ухвалення рішень з рівним впливом учасників на результат); – Розкриття державою виробничого потенціалу й економічного розвитку

На другій фазі – *позитивний підхід* – беруть до уваги позитивні ефекти в житті суспільства (добробут, працевлаштування, здоров'я, права людини тощо), які свідчать, що суспільство забезпечує своїм членам достойні умови життя, реалізацію прагнень громадян, тобто рухається в бік поглиблення СЗ.

Третя фаза – *підхід територіальної згуртованості* – ґрунтується на усвідомленні акторами власної належності до тієї чи іншої території: почутті прихильності до місцевості, дотриманні культурних традицій. На цій фазі (1) вивчають системні характеристики територій проживання (географічні ризики, регіональні диспропорції, (полі)центричні особливості); (2) порушують питання територіальної ідентичності, згуртованості в результаті зменшення відмінностей та спільної діяльності тощо; (3) здійснюють порівняльний аналіз доходу на душу населення

відповідно до місць проживання чи територій, щільності заселення й добробуту (як показника задоволення певних потреб) населення. Отримані дані використовують для розроблення стратегій розвитку територій, програм рівних можливостей громадян незалежно від їхнього місця проживання, обґрунтування розподілу допомоги на розвиток (безпосередньо в державах ЄС), зменшення структурних розривів між регіонами,

Четверта фаза – *підхід соціального капіталу* – полягає у вивченні соціально-політичних факторів, що сприяють довірі в суспільстві, координації і співпраці в групах, організаціях; особливостей відносин у мережах; дієвих засобів розв’язання проблем, стандартів *добробуту*, цінностей. Аналіз показників когнітивної та структурної форм соціального капіталу здійснюють на мікро-, мезо- і макрорівнях. Для цього використовують індикатори, сформульовані за даними проекту Світового банку «Ініціатива соціального капіталу» (Social Capital Initiative – SCI); індикатори запропоновані відділом Міжнародної асоціації офіційної статистики Міжнародного статистичного Інституту у Ворбурзі (Voorburg), Нідерланди – International Association for Official Statistics (IAOS) International Statistical Institute (ISI) (Concerted development..., 2005).

П’ята фаза – *підхід якості життя* – передбачає оцінювання компонентів *соціальної якості життя*: економічної безпеки, соціальної залученості, соціальної згуртованості та автономності. Враховують індикатори економічного та соціального стану суспільства, засоби захисту власних інтересів, які використовують громадяни, форми їхньої участі в спільних діях, зовнішні-внутрішні впливи і т. ін.

Шоста фаза – *правовий підхід* – є інтегрованим підходом щодо визнання прав і свобод людини в суспільстві спільної відповідальності і єдиної міжгалузевої цілі (Daly, 2002). Функціонування законодавчого поля певної держави досліджують за допомогою індикаторів соціальної сфери, сфер права і фінансів:

- законодавчі акти, пропозиції і проекти щодо соціального захисту, прав, задоволення потреб та обмежень певних груп населення тощо;
- правовий моніторинг та контроль (параметри якості нормативно-правових актів та ефективності їхньої дії);
- правове забезпечення системи управління (розподіл відповідальності між різними рівнями влади, координація, процедури та системи управління тощо);
- фінансові і кадрові ресурси (особливості їх використання, пріоритетність соціальних інвестицій тощо);
- механізми ідентифікації більш вразливих груп і більш неблагополучних регіонів;

– особливості функціонування інформаційно-комунікаційних систем (конкретизується кількість громадян, що мають доступ до інформаційних джерел).

Описані підходи свідчать про те, що багатовимірний феномен СЗ на всіх фазах зростання є невід’ємним елементом конструювання майбутнього складними агрегованими мегаакторами і макроакторами: стратегій, планів, проєктів формування згуртованого суспільства, вибудовування політики держав, транснаціональних організацій тощо.

Україна і політика згуртованості Європи. Окрему увагу в нашому дослідженні приділено розгортанню в Україні політики згуртованості (Україна – держава-член Ради Європи, держава-член Світового банку і член п'яти структур Групи Світового банку). Аналіз політичного дискурсу дає підстави констатувати, що основні механізми єднання мегаакторів Європи знайшли своє відображення в Державних стратегіях регіонального розвитку України на довгостроковий період (на періоди 2006–2015, 2015–2020, 2021–2027 років). У документах взято до уваги, з одного боку, територіальні й національні особливості України, актуальні виклики, що поставали й суттєво впливали на ситуацію в регіонах; з другого – використано дані досліджень останніх десятиліть, коли Україна переживала численні політичні й соціальні потрясіння і проходила геополітичні й внутрішньополітичні випробування національної єдності (Resolution of the Cabinet... 2006, 2014, 2020; State strategy..., 2020).

Що ж до теоретичних аспектів гуртування, то серед інших проаналізовано дослідження Центру сталого миру і демократичного розвитку (Centre for Sustainable Peace and Democratic Development in Ukraine – SeeD). Робота проводилася в контексті впровадження політики гуртування Європи, її метою було вивчення й означення шляхів поглиблення СЗ в Україні, умов подолання бідності, розвитку потенціалу людей, навколишнього середовища та демократичного врядування. Дослідники Центру, згідно з матеріалами особистих інтерв'ю (n – 12 482), 2021 р., за допомогою сформованого ними аналітичного інструменту – *Індексу соціальної згуртованості і примирення* (The Social Cohesion and Reconciliation Index – *SCORE*) – визначили, що умовою соціальної згуртованості в Україні є гармонійні відносини та взаємини у двох вимірах (вертикальний і горизонтальний) – між громадянами та інституціями. На їхнє переконання, саме СЗ має бути метою довгострокової стратегії розвитку країни і наріжним каменем вирішення завдань (1) реінтеграції окупованих територій; (2) запобігання маргіналізації певних груп населення (ВПО, інваліди, бідні верстви населення); (3) ресоціалізації ветеранів; (4) децентралізації тощо.

Дослідники констатували, що, по-перше, незважаючи на те, що феномен СЗ не має однозначного трактування, СЗ є *джерелом стійкості до суспільних конфліктів та інших потрясінь і сприяє збереженню суспільного та індивідуального добробуту*; по-друге, політика згуртованості в Європі і безпосередньо в Україні є умовою й інструментом раціонального використання ресурсів певних галузей, реалізації інтересів та можливостей кожної окремої людини і суспільства загалом.

Академічний дискурс. Протягом останніх десятиліть політики вдаються до інфляційного поширення наукових концепцій СЗ для розв'язання суспільних проблем. Вважається, що *СЗ хоча й не має універсального трактування, проте відображає життя суспільства, а її форми і виміри є відповіддю на актуальні вимоги часу*. Звернімо увагу на те, що термінологічна невизначеність феномену є наслідком того, що описані в академічному дискурсі шляхи гуртування суспільств розроблялися, з одного боку, відповідно до контекстуальних запитів. З другого ж боку, науковці трактували СЗ у межах наявних суспільно-політичних доктрин, у яких по-різному пояснювалися події, явища, суспільні процеси. Серед цих доктрин: ліберальна (Велика Британія, Сполучені Штати та інші англومовні країни), республіканська (Франція), соціальної демократії (скандинавський регіон, Німеччина і німецькомовні країни) (Green, Janmaat, & Nap, 2009). Поступово ідея гуртування суспільства Європи знаходила своє відображення в стратегіях наднаціонального єднання (утворення ЄС, Ради Європи тощо) і ставала підставою для використання мегаакторами і макроакторами моделей СЗ, схожих за змістом і базовими елементами. Наразі спробуємо дуже стисло представити трактування та виміри СЗ, що презентуються в академічному дискурсі і на основі яких побудовані сучасні моделі СЗ Ради Європи, ЄС, Світового банку, міждержавних утворень Канади, США, Австралії та ін.

Отже, згідно з картографуванням феномену Джейн Дженсон (Jane Jensen), СЗ є основою колективної ідентичності, належності, запобігає маргіналізації та сприяє рівним можливостям у суспільстві. СЗ охоплює п'ять вимірів: *Належність (belonging) / Ізоляція (Isolation), Залученість (inclusion) / Незалученість (exclusion), Участь (Participation) / Непричетність (Non-involvement), Визнання (Recognition) / Відхилення (відмова) (Rejection), Легітимність (Legitimacy) / Нелегітимність (Illegitimacy)* (Jenson, 1998).

Конструкцію запропонованих Дж. Дженсон вимірів СЗ підтримав і розвинув Пауль Бернард (Paul Bernard), на думку якого СЗ має ознаки політичної «квазіконцепції» і є гібридною ментальною конструкцією, яку використовують у політичній грі для формування реальності й

досягнення/виявлення консенсусу щодо її трактування. П. Бернард запропонував розглядати за конкретними сферами діяльності (політична, економічна, соціокультурна) формальні (залучення-незалучення – *insertion-exclusion*, легітимний-нелегітимний – *légitimité-illégitimité*, визнання-відторгнення – *reconnaissance-rejet*) і неформальні (рівність-нерівність – *égalité-inégalité*, участь-пасивність – *participation-passivité*, належність-ізоляція – *appartenance-isolement*) відносини (Bernard, 1999).

Аде Кернс і Рей Форрест (Ade Kearns and Ray Forrest) обстоюють думку, що СЗ поліпшує життя людей за умови, що інституції держави модерують міжгрупові конфлікти та забезпечують зростання добробуту населення. СЗ має прояв на трьох просторових рівнях (міжміський, міста та області, мікрорайонів) у п'ятьох вимірах:

- спільні цінності і громадянська культура (common values and a civic culture);
- соціальний порядок і соціальний контроль (social order and social control);
- солідарність і зменшення розбіжностей у матеріальному стані (striai solidarity and reductions in wealth disparities);
- соціальні мережі і соціальний капітал (social networks and social capital);
- територіальна належність та ідентичність (and territorial belonging and identity) (Kearns, & Forrest, 2000).

Регіна Бергер-Шмітт (Regina Berger-Schmitt) представила СЗ як *характеристику суспільства*, яка описує відносини між соціальними одиницями (індивіди, групи, асоціації і територіальні об'єкти). Вона зосереджує увагу на тому, що феномен має неоднозначну природу і є безліч аспектів, які опосередковують результативність процесу гуртування. Зважаючи на деталі перебігу гуртування, дослідниця звузила перелік *вимірів СЗ, але розширила їхню змістовність* (McCracken, 1998; Berger-Schmitt, 2000; Berger-Schmitt, 2002):

- (1) у *вимірі (не)рівності* представлено аспекти розподілу добробуту, поляризації, ізоляції, дискримінації, можливостей різних груп населення тощо);
- (2) у *вимірі аспектів соціального капіталу* розглядаються соціальні зв'язки, спільні цінності і норми, довіра до інших людей та суспільних інститутів, почуття солідарності, почуття належності до однієї спільноти та спільної ідентичності.

Джозеф Чан (Joseph Chan), полемізуючи щодо конструювання аналітичної основи для емпіричного дослідження суспільства, не підтримав модель вимірів СЗ Бергер-Шмітт. Він обґрунтував це тим, що соціальний капітал фокусується здебільшого на індивідуальному і

груповому рівнях (у мережах), а СЗ – це феномен, який має більш цілісний характер і стосується головним чином загального стану суспільства. У відповідь було запропоновано систему вимірів СЗ «Два на два» – «Measuring social cohesion: a two-by-two framework», яка охоплює:

- *горизонтальний вимір* СЗ – особливості відносин між різними людьми і групами в суспільстві;

- *вертикальний вимір* СЗ – відносини між державою і її громадянами (або громадянським суспільством);

- *суб'єктивний компонент* СЗ – вибудовується на довірі та почутті належності, а також готовності співпрацювати та допомагати;

- *об'єктивний компонент* СЗ – фактична співпраця та участь громадян у суспільному житті. Звернімо увагу на те, що в систему «Два на два» Joseph Chan не включив (1) *соціально-економічні фактори*, які в більшості концепцій постулюються як сприятливі для СЗ (розподіл доходів, безробіття, бідність, якість життя тощо); і (2) певні цінності чи ідеології (Chan, J., To, & Chan, E., 2006).

У 2012 р. Пол Дікес, Марі Валентова і Моніка Борсенбергер (Paul Dickes, Marie Valentova, & Monique Borsenberger) презентували концепцію СЗ, розроблену на основі теоретичної платформи J. Jenson (1998), P. Bernard (1999) і J. Chan (2006). Згідно з баченням дослідників СЗ – це:

- атрибут соціальних груп або суспільств, що реалізується в системах відносин: «людина – людина», «людина – група/організація», а також «людина – суспільство/держава»;

- багатовимірна конструкція, яка, з одного боку, вимірює соціальні зв'язки в політичній та соціокультурній сферах життя, а з другого, охоплює суб'єктивні уявлення (ставлення), а також результати дій (залучення) (Dickes, & Valentova, 2012).

У концепції дослідники обґрунтували твердження, що *чотири виміри* СЗ – це результат взаємовпливів двох осей: (1) сфери життя (політична, соціокультурна) і (2) показники соціальних відносин (формальні / настанови, суттєві / поведінкові):

- (1) *Афіліація / ізоляція* – *Affiliation / isolation* (соціально-психологічний вимір). Показниками згуртованості є спільні цінності, активна участь і належність до певної спільноти;

- (2) *Участь / пасивність* – *Participation / passivity* (державно-управлінський вимір). Показниками згуртованості є залучення до управління громадськими справами, політична активність тощо;

- (3) *Прийняття / відмова* – *Acceptance / rejection* (вимір солідарності). Враховується плюралізм думок, доброчесність, толерантність до відмінностей тощо;

- (4) *Легітимність/нелегітимність* – *Legitimacy / illegitimacy*

(соціально-правовий вимір). Фокус уваги утримується на модуляції взаємодії в системах відносин, підтримці і представництві інтересів громадян державними і приватними установами, інституціями (свідчить про громадську довіру, функціонування політичних та інших соціальних інститутів).

На завершення огляду досліджень СЗ останніх десятиліть звернімося до трактування феномену, яке запропонували Девід Шифер і Йоланда ван дер Нолл (Schiefer, & Noll van der, 2016). Опрацювавши теоретичні конструкти, запропоновані академічною спільнотою в другій половині XX – на початку XXI ст., науковці зробили висновок, що справді є *базові показники*, які відображають універсальні контекстуальні виміри згуртованості: *(1) соціальні відносини, (2) ідентифікація з географічною одиницею, (3) спрямованість на спільне благо*. Водночас консенсусу в теоретичній концептуалізації конструкта досі не досягнуто, тому що автори концепцій враховують у теоретичних побудовах запити політичних акторів, дотримуються різної ідеології тощо.

Отже, у *мирному часопросторі* (на цьому фокусуємо увагу!) феномен СЗ – це *ідеальна форма суспільних відносин*, яку використовують мегаактори і макроактори як *інструмент і засіб* вирішення стратегічних завдань соціально-економічного розвитку, захисту і безпеки. Наразі, у *часи геополітичної нестабільності*, концепції СЗ, презентовані в науковому дискурсі і політичних стратегіях, потребують валідизації щодо їхньої дієвості: уточнення основних *елементів СЗ*, емпіричне пізнання яких є необхідним для визначення її *вимірів* в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці; дієвих *індикаторів* згуртованості (вторинні дані) у складні часи, конкретизація яких дає змогу визначити (підтвердити) виміри СЗ як *воєнного, так і мирного періоду* (дані вищого порядку); *показників та умов* СЗ, які віддзеркалюють актуальні питання життя суспільства.

На наше переконання, адаптація теоретичних побудов і політичних практик СЗ є доцільною, адже, *по-перше*, суспільство – це динамічна система, яка, з одного боку змінюється відповідно до контекстуальних умов, а з другого – конструює умови в мінливому світі. Це спричинює системне налаштування чинних норм і правил та утворення варіацій розгортання майбутнього. Водночас безперервні зміни сценаріїв геополітичної взаємодії та особливостей життєдіяльності конкретного суспільства унеможливають створення теоретичних моделей функціонування соціуму, які залишатимуться тривалий період дієвими.

По-друге, природна соціальна неоднорідність населення (за матеріальними, мовними, культурними, релігійними, національними, політичними та іншими показниками), з одного боку, є ознакою

самодостатньої соціальної системи, з другого ж боку – відображає потребу під час дослідження будь-якого соціального явища приділяти увагу чинникам, які опосередковують поляризацію суспільства та перебіг інтеграційного / дезінтеграційного процесів.

По-третє, у мирні і воєнні періоди діяльність людей щодо задоволення власних потреб та інтересів і виконання вимог з боку суспільства, держави опосередковується певними мотивами. Саме тому в моделюванні вимірів СЗ під час війни важливо зважати на те, що саме спричинює активність людей, їхні бажання і прагнення, що вмотивовує до єднання чи, навпаки, стає підставою для зниження солідарності і громадянської активності (їхньої відповідальності і спрямованості до співпраці).

По-четверте, важливо артикулювати визначальний елемент СЗ у воєнний час – *мету*, заради якої актори реалізують дії, взаємодії, вибудовують відносини і мотиви гуртування українського суспільства. Доцільно дослідити, що стимулює, консолідує, об'єднує людей; як мета (саме спільна мета) впливає на поведінку, політичні погляди, цінності різних груп населення; що спонукає громадян до волонтерської діяльності, співпраці тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Підсумовуючи результати аналізу академічного і політичного дискурсів щодо єднання суспільства, спробуємо систематизувати отримані дані.

1. Концепції СЗ використовуються складними агрегованими мегаакторами і макроакторами в політичних практиках конструювання реальності:

- національної, територіальної ідентичності та соціальної реалізації населення;
- забезпечення політичної та соціально-психологічної підтримки;
- забезпечення якості життя.

2. Феномен СЗ має варіативність прояву в часі і просторі; є динамічною багатовимірною конструкцією, яка складається з двох або більше базових вимірів. Комплекс індикаторів СЗ не може залишатися статичним, тому теоретики і практики зазвичай адаптують його до актуальних вимог, узгоджують із цілями політичних стратегій гуртування населення. Варто зазначити, що в мультидисциплінарних дослідженнях концептуалізацію СЗ розглядають переважно в межах трьох аспектів єднання суспільств: культурно-територіального, державно-управлінського та соціального капіталу.

Так, у культурно-територіальному аспекті розглядають виміри щодо територіальної належності та ідентичності громадян, їх визнання або відторгнення суспільством, інтересів, традицій і формування

майбутнього. Як показники вимірів цього аспекту використовують такі індикатори: готовність громадян певного регіону, країни до співпраці; колективна відповідальність щодо результатів дій; залученість громадян до вирішення загальних викликів та їхня причетність до певних громад, спільнот; соціальна взаємодія; традиції, цінності (ціннісні конфлікти); спектр ідентичностей тощо.

У межах державно-управлінського аспекту в концепціях використовують виміри соціального порядку і контролю; активної / пасивної участі в політичному житті, управлінні громадськими справами; довіри до державно-правових інститутів й визнання їхньої легітимності / нелегітимності, солідарності громадян щодо соціально-політичних змін – їх прийняття / відмови. Як індикатори використовують змінні щодо плюралізму думок, доброчесності, толерантності, розвитку інституцій (офіційних чи неформальних, державних чи приватних), впливовості акторів у модеруванні ситуацій (на рівні місцевого, інститутів, макроінститутів, держави), оцінювання взаємодії в системах «суспільство – влада» і «людина – суспільство», громадської довіри (до влади, уряду, суспільства загалом).

В аспекті соціального капіталу розгортаються виміри СЗ щодо залученості/незалученості громадян у суспільні відносини (індикаторами є ризики соціальної ізоляції та дискримінації, маргіналізації окремих осіб або прошарків населення, розподілу добробуту, (не) рівних можливостей у ринковому суспільстві, доступність і функціонування економічних інститутів тощо); виміри соціальних мереж і соціального капіталу (індикатори – це маркери довіри людей одне до одного, до суспільних інститутів, наявні соціальні зв'язки тощо).

3. В академічному і політичному дискурсах основні елементи вимірів СЗ можна класифікувати за такими показниками:

- за характеристикою відносин у суспільстві (формальні / неформальні відносини);
- за характером прояву (суб'єктивний – довіра, належність, готовність до чогось тощо; об'єктивний – фактична співпраця, професійні спільноти та ін.);
- за сферами діяльності (політична, економічна, соціокультурна тощо);
- за розташуванням у просторі (міждержавне, міжміське, міста та області, мікрорайонів тощо);
- за характером відносин («горизонтальні» і «вертикальні» відносини між людьми і державою);
- за характером взаємодії (використання «зверху вниз» правових і політичних інструментів, забезпечення «знизу вгору» взаємодії

суспільства і управлінців на місцевому, регіональному, національному та європейському рівнях).

4. У політичному дискурсі висновок про перебування суспільства на певній фазі гуртування складається на основі вивчення даних щодо акторів, які беруть на себе відповідальність за розвиток суспільства; дієвої системи державного управління (політичних процесів, особливостей їхнього перебігу та ін.); політичних стратегій, їхньої змістовності і спрямованості; дієвих практик захисту і реалізації прав людини. Необхідними умовами для гуртування суспільства є розгалужені соціальні мережі, які беруть активну участь у суспільному житті, із тісними відносинами, високим рівнем інституційної та соціальної довіри; сформована соціальна ідентичність громадян, яка відображає усвідомлення ними своєї належності до певного соціуму; спрямованість громадян на громадський порядок і солідарність, спільне майбутнє і якість життя. Зауважимо, що якість життя – як в академічному, так і в політичному дискурсі – не вважають показником СЗ суспільства, тоді як метою політики гуртування є поліпшення добробуту громадян – надання прав і рівних можливостей громадянам (участь у демократичних процесах; управління професійним та особистісним розвитком, самовираженням і самореалізацією, створенням сім'ї тощо).

Подальше емпіричне вивчення проблеми СЗ, поза сумнівом, сприятиме концептуальній ясності щодо змістовності досліджуваного феномену, (дез)інтеграційних процесів, які вирують у суспільстві, і перспектив та наслідків гуртування. На наше переконання, кожне покоління заново шукає керовану рівновагу сил і вибудовує власну згуртованість на засадах, які відповідають контекстуальним вимогам. Саме тому вивчення представлених аспектів соціальної і психологічної сфер ми розглядаємо як неодмінну умову для побудови психологічної концепції СЗ у часи війни і миру.

References

Battaini-Dragoni, G., & Dominionithe, S. (2003). *Strategy for social cohesion. Conference on Social Cohesion*. Strasbourg, France. Retrieved from <http://www.socsc.hku.hk/cosc/Full%20paper/BATTAINI-DRAGONI%20Gabriella%2025.11.pdf>

Berger-Schmitt, R. (2000). *Social Cohesion as an Aspect of the Quality of Societies: Concept and Measurement*. Centre for Survey Research and Methodology (ZUMA). Social Indicators Department. Mannheim. Received from https://www.gesis.org/fileadmin/upload/dienstleistung/daten/soz_indikatoren/eusi/paper14.pdf

Berger-Schmitt, R. (2002). Social Cohesion between the Member States of the European Union: Past Developments and Prospects for an Enlarged Union. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 38(6), 721–748. doi: [10.13060/00380288.2002.38.6.03](https://doi.org/10.13060/00380288.2002.38.6.03)

Bernard, P. (1999) La cohésion sociale : critique dialectique d'un quasi-concept *Lien social et Politiques*. Numéro 41, printemps , p. 47–59. DOI : <https://doi.org/10.7202/005057ar>

Chatterjee, Sh., Gassier, M., & Myint, N. (2023). *Leveraging Social Cohesion for Development Outcomes*. Policy Research Working Paper World Bank Group Social Sustainability and Inclusion Global Practice. Retrieved from <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099723304202334301/pdf/IDU0053a35270965b0414f090ff0157bb9183a68.pdf>

Concerted development of social cohesion indicators. (2005). *Methodological guide* © Council of Europe. Belgium. Retrieved from https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/GUIDE_en.pdf

Chan, J., To, H.-P., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research*, 75(2), 273–302. Received from <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=b8bcb36f5f69df1de3d5d34b95dd645b60ee0c6>

Dahrendorf, R. (1996). Economic Opportunity, Civil Society and Political Liberty, Development and Change, *International Institute of Social Studies*, 27(2), 229–249, April. doi: [10.1111/j.1467-7660.1996.tb00587.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.1996.tb00587.x)

Daly, M. (2002). *Access to social rights in Europe*. Council of Europe Publishing, Strasbourg, October 2002. Retrieved from <https://rm.coe.int/report-access-to-social-rights-in-europe-may-2002-isbn-92-871-4985-2/1680939182>

Dickes, P., & Valentova, M. (2012). Construction, validation and application of the measurement of social cohesion in 47 European countries and regions. *Social Indicators Research*, 113(3), 827–846. doi: [10.1007/s11205-012-0116-7](https://doi.org/10.1007/s11205-012-0116-7)

Elias, N. (1991). *The society of individuals*. Basil Blackwell, Oxford, UK. Physical.

European Committee for Social Cohesion (CDCS). *A new strategy for Social Cohesion. Revised strategy for Social Cohesion approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 31 March 2004*. Retrieved from https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/RevisedStrategy_en.pdf

Green, A., Janmaat, J. G., & Han, C. (2009). *Regimes of social cohesion*. London: Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies. Institute of Education. Received from <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1545892/1/Green2011SocialR7.pdf>

Jenson, J. (1998). *Mapping social cohesion: the state of Canadian research*. Ottawa: Canadian Policy Research Network. Retrieved from http://www.cccg.umontreal.ca/pdf/cprn/cprn_f03.pdf

Kearns, A. & Forrest, R. (2000). Social Cohesion and Multilevel Urban Governance. *Urban Studies* Vol. 37, No. 5-6, 995–1017. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/43084676>

Kim, J., Sheely, R., & Schmidt, C. (2020). *Mercy Corps Social capital and social cohesion. Measurement toolkit for community-driven development operations*. Retrieved from <https://ocm.iccrom.org/documents/social-capital-and-social-cohesion-measurement-toolkit-community-driven-development>

McCracken, M. (1998). *Social Cohesion and Macroeconomic Performance*. Paper presented at the Conference «The State of Living Standards and the Quality of Life», Centre for the Study of Living Standards (CSLS), Ottawa, Ontario/Canada. Received from <http://www.csls.ca/events/oct98/mccr.pdf>

New Strategy and Council of Europe Action Plan for Social Cohesion approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 7 July 2010. Retrieved from https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/2010Strategy_ActionPlan_SocialCohesion.pdf

Norbert, E., & Michael, S. (1991). *The society of individuals*. Basil Blackwell, Oxford, UK.

Norton A., de Haan, O., & A. (2013). *Social Cohesion: Theoretical Debates and Practical Applications with Respect to Jobs*. IDRC Background paper for the world development repor. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/313040601>

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On approval of the State Strategy for Regional Development for the period up to 2015» No. 1001 (2006, July 21). Received from official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-2006-%D0%BF#Text>

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On approval of the State Strategy for Regional Development for the period until 2020» No. 385 (2014, August 6). Received from official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF#n11>

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On approval of the State Strategy for Regional Development for 2021-2027» No. 695 (2020, August 5). Received from official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

Ritzen, J., Easterly, W. & Woolcock, M. (2000). *On «good» politicians and «bad» policies: social cohesion, institutions and growth*. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/23722390>

Ritzen J. & Woolcock M. (2000). Social cohesion, public policy, and economic growth: implications for countries in transition. Retrieved from: https://documents1.worldbank.org/curated/ar/914451468781802758/820140748_200404140033848/additional/28741.pdf

Schiefer, D., & Noll van der, J. (2017). The essentials of social cohesion: A literature review. *Social Indicators Research*, 132(2), 579–603. doi: [10.1007/s11205-016-1314-5](https://doi.org/10.1007/s11205-016-1314-5)

State strategy of regional development for 2021–2027. Approved by resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 695 (2020, August 5). Received from official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

Tarasevich, V. M. (2015). On the state-capitalist conditioning of the innovative development of the national economy. *Ukraine economy*, 16–31. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2015_11_3.

Towards an active, fair and socially cohesive Europe. Report of high-level task force on social cohesion. TFSC(2007)31E/ (2008). Retrieved from [https://www.coe.int > source > TFSC\(2007\)31E](https://www.coe.int > source > TFSC(2007)31E)

НОВІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

УДК: 316.752:172.15+37.091.2

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-155>

Череповська Наталія Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувачка відділу психології масової комунікації та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-5772-0074>

cherepovska@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ПАТРІОТИЗМУ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА, ОСВІТИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ

Актуальність дослідження. Цифровізація суспільства, освіти і російсько-українська війна, інформаційно-ідеологічна зокрема, зумовлюють трансформування духовно-моральних практик людини, у тому числі патріотизму. Особливості прояву патріотизму в кіберпросторі часом становлять певну соціальну, медіапсихологічну проблему, яка полягає в неадекватному розумінні провокативного контенту в цифрових медіа, що викликає емоційне і не завжди етичне реагування на нього. Також проблема прояву патріотизму в соціальних мережах виявляється в невмінні створювати якісний оригінальний патріотичний медіаконтент.

Мета роботи – розроблення медіапсихологічної моделі розвитку провідних стратегій оптимальної патріотичної активності молоді в соціальних мережах.

Методологічні засади. Стаття є оглядовою і спирається на аналіз та узагальнення: нормативно-правових документів з національно-патріотичного виховання; теоретичних напрацювань з цифровізації українського суспільства, освіти; практичних розробок, які висвітлюють досвід освітан у сфері розвитку національно-патріотичного виховання за допомогою ІКТ тощо.

Результати дослідження. Створено медіапсихологічну модель розвитку конструктивного прояву патріотизму в кіберпросторі. Модель пропонує два основних напрями розвитку патріотизму в кіберпросторі: 1) стратегію медіаграмотності як формування когнітивно-практичних умінь протидії пропагандивному медіацифровому контенту; 2) стратегію медіатворчості як розвитку самомотивації щодо цілеспрямованого просування українських

цінностей у форматі наявного медіацифрового контенту, а також створення власного, оригінального контенту проукраїнського, патріотичного змісту.

Перспективи дослідження зазначеної теми полягають у моделюванні та верифікації патріотичного складника в кіберпросторі у контексті цифрового гуманізму; визначенні етичних критеріїв вербального і візуального цифрового контенту; проведенні якісного аналізу та виявленні етичних/неетичних тенденцій патріотичного контенту в українському сегменті кіберпростору.

Ключові слова: патріотична активність у кіберпросторі; медіапсихологічна модель розвитку патріотизму; стратегія медіаграмотності; стратегія медіаторчості.

Nataliia I. Cherepovska

Ph.D. in Psychology, Head of the Department of Psychology of Mass Communication and Media Education, Institute for Social and Political Psychology NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-5772-0074>

cherepovska@gmail.com

PECULIARITIES OF PATRIOTISM MANIFESTATION IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF SOCIETY, EDUCATION AND INFORMATION WARFARE

Relevance of research. Digitization of society, education, and the Russian-Ukrainian war contributed to the fact that patriotism, like many other spiritual and moral practices of a person, was partially transformed into the patriotic activity of users in cyberspace. The manifestation of patriotism in social networks sometimes constitutes a particular social, media-psychological problem, such as inadequate understanding of provocative content and inability to create high-quality, original patriotic media content, etc.

The article **aims** to develop a media-psychological model of leading strategies for the optimal patriotic activity of young people in social networks.

Methodology. We are carrying out a theoretical analysis of sources that highlight the topic of patriotism in the conditions of digitalization of society and education. The article is an overview and is based on the analysis and generalization of regulatory and legal documents on national-patriotic education, theoretical developments aimed at researching the digitalization of Ukrainian society and education, and practical developments that highlight the experience of educators in the field of developing national and patriotic education with the help of ICT and others.

Results. The author creates a media-psychological model of developing a constructive manifestation of patriotism in cyberspace. The model offers two main directions for the development of patriotism in cyberspace: 1) the strategy of media literacy as the formation of cognitive and practical skills to counteract propagandistic media digital content; 2) the strategy of media creativity as the development of self-

motivation for the purposeful promotion of Ukrainian values in the format of existing media digital content, as well as the creation of one's own, original content of pro-Ukrainian, patriotic content.

Prospects for the study of the mentioned topic consist of modeling and verifying the patriotic component in cyberspace in the context of digital humanism, determining ethical criteria for verbal and visual digital content, conducting qualitative analysis, and identifying ethical/unethical trends of patriotic content in the Ukrainian segment of cyberspace.

Keywords: patriotic activity in cyberspace; media-psychological model of patriotism development; media literacy strategy; media creativity strategy.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Глобальний розвиток новітніх медіа і цифрових технологій започаткував новий етап розвитку цивілізації – цифровізацію майже всіх аспектів буття сучасної людини. Цей процес ми розглядаємо крізь призму цифровізації саме українського суспільства, вітчизняної освіти та повномасштабної російсько-української війни. У цьому контексті суспільно значущим компонентом цифровізації українських реалій є її патріотичний складник: прояв духовно-моральних практик українців, їхні згуртованість та єднання в цифровому середовищі, що вкрай важливо в умовах російсько-української війни й інформаційної зокрема.

Водночас наукових розвідок, присвячених цьому актуальному для суспільства та освіти соціокультурному, психологічному феномену, наразі однозначно бракує. Разом з тим можна спостерігати певні особливості прояву патріотизму на теренах кіберпростору, які часто-густо виражаються в стихійній і не завжди конструктивній формі, що й становить певну соціальну, медіапсихологічну проблему. Це передусім:

неадекватне розуміння провокативного, пропагандивного контенту і надто емоційне реагування на нього в цифрових медіа, що свідчить як про нерозвинене критичне мислення, так і низький рівень етичної поведінки (поширення неправдивої інформації або її агресивне, брутальне оцінювання);

брак цілеспрямованої патріотичної активності, спрямованої на поширення патріотичного контенту, просування українських цінностей і смислів у соціальних мережах, яка проявляється здебільшого епізодично (наприклад, на великі державні свята);

невміння створювати якісний оригінальний патріотичний медіаконтент і просувати його в соціальних мережах (низький рівень володіння комп'ютерними програмами редагування та практичних умінь зі створення постерів, колажів, зображень, наявність проблеми щодо рівня викладання ІКТ у закладах освіти).

Вищезазначене можемо доповнити результатами проведеного

нами в рамках усеукраїнського експерименту дослідження особливостей патріотичної активності учнівської молоді в медіацифровому просторі. Отримані дані у 2020 р. вже певною мірою опосередковано засвідчили наявність проблемної тенденції прояву патріотизму в медіацифровому просторі. Так, люблять переглядати медіаконтент проукраїнського змісту 55 % користувачів; мають улюблені фільми українського виробництва – 53 %; вважають важливим відстежувати події в країні – 65 %; вважають неприпустимим переглядати розважальний медіаконтент країни-агресорки – 34 %; поширюють позитивну інформацію про Україну – 52 %; часто пишуть, роблять репости про Україну – 35 %; створюють і викладають патріотичний медіаконтент – 27 %; готові захищати інформаційний простір України – 51 %. (Череповська, 2021). Недостатньо високий, згідно з отриманими даними, рівень прояву патріотизму молоді в кіберпросторі доповнює означену нами актуальну проблему. Вважаємо, утім, що якби ми мали змогу провести таке опитування сьогодні, воно – уже в умовах війни – показало б, безперечно, значно кращі результати.

Отже, питання національно-патріотичного виховання, а також розвитку патріотичної конструктивної активності молоді в цифровій реальності гостро стоять наразі перед галуззю освіти і медіаосвіти, вимагаючи пильної суспільної уваги. Це має спонукати наукову, медіаосвітню спільноту сфокусуватися як на *дослідженні* феномену патріотизму цифрової доби, так і на *практичних розробках* з оптимізації розвитку патріотизму молоді в умовах глобальної цифровізації суспільства, освіти й інформаційної війни загалом, що, відповідно, дасть змогу *оптимізувати* її патріотичну активність у кіберпросторі.

Аналіз державних документів, спрямованих на розвиток національно-патріотичного виховання в Україні. Зважаючи на те, що ґрунтовних наукових напрацювань щодо особливостей прояву патріотизму в кіберпросторі нам не трапилося, ми передусім зосередилися на аналізі саме державних документів, які певним чином окреслюють контури нашого дослідження. Зазначимо, що питання патріотизму молоді в умовах цифровізації суспільства, освіти та війни знайшли так чи інакше відображення в загальних рисах у низці нормативно-правових та інших документів останнього періоду. Серед документів, що становлять вітчизняну законодавчу базу в цій сфері, заслуговують на увагу насамперед такі:

- Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання на період до 2025 року (2021). Затверджена із змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету міністрів № 1451 від 27.12.2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#Text>

- Доктрина інформаційної безпеки України. Указ Президента України № 47/2017 від 25 лютого 2017 року. <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>

- Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція) (2016). (За ред. Л. А. Найдьоновой, М. М. Слюсаревського. Схвалено Президією Національної академії педагогічних наук України 21 квітня 2016 року).

- Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти. Затверджена Наказом Міністерства освіти і науки України № 527 від 06 червня 2022 року. <https://lpnu.ua/viddil-molodizhnoi-polityky-ta-sotsialnoho-rozvytku/kontseptsii-a-natsionalno-patriotychnoho>

- Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки. Затверджена постановами Кабінету Міністрів № 1065 від 04.12.2019; № 826 від 09.09.2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text>

- Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». (Ухвалений 13.12.2022, набрав чинності 01.01.2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

- Проєкт Концепції цифрової трансформації освіти і науки (2021). (Схвалений розпорядженням Кабінету Міністрів України). <http://surl.li/rlxow>

Так, цифровізацію суспільства розглядають загалом як насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливує інтегративну взаємодію віртуального і фізичного світів, тобто створює кіберфізичний простір. Основною метою цифровізації є досягнення цифрової трансформації наявних і новостворених галузей економіки, а також трансформації сфер життєдіяльності людини в нові, більш ефективні та сучасні. Засади цифровізації суспільства викладено в Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки.

Відповідно, цифровізація освіти представлена як цифрова трансформація освіти і науки, яка передбачає комплексну роботу побудови екосистеми цифрових рішень у цій сфері, включно зі створенням безпечного електронного освітнього середовища, забезпеченням необхідної цифрової інфраструктури закладів та установ освіти і науки, підвищенням рівня цифрової компетентності, а також цифрову трансформацію процесів і послуг, автоматизацію збирання та аналізу даних. Актуальні завдання цифровізації освіти сформульовано в Проєкті Концепції цифрової трансформації освіти і науки (2021).

Питання цифровізації війни висвітлюються в Доктрині інформаційної безпеки України (2017) і розглядаються у зв'язку з гібридними технологіями, які перетворили наразі інформаційну сферу на ключову арену протиборства. Одним із пріоритетних, життєво важливих інтересів суспільства і держави в умовах такої війни є захист українського суспільства від агресивного інформаційного впливу РФ, спрямованого на пропаганду війни, розпалювання національної і релігійної ворожнечі, деформацію ідентичності, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України.

Водночас Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2022) так само наполягає на переосмисленні національно-патріотичного виховання в системі освіти, що відповідає сучасним викликам, і висуває нову стратегію цілеспрямованого та ефективного виховання суб'єкта громадянського суспільства – громадянина, патріота України. Ідеться, зокрема, про: утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства; усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини і її патріотичною відповідальністю; спонукання зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму, а також утвердження у свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України; підвищення престижу військової служби, а звідси й культивування позитивного ставлення до військовослужбовця як до захисника України, героя.

Закон «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», який набув чинності 2023 р., містить лише один пункт, який можна віднести до національно-патріотичного виховання в контексті цифровізації суспільства й освіти: це шлях «формування навичок критичного мислення, медіаграмотності та запобігання поширенню недостовірної інформації». Також у Концепції впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція, 2021) наголошується, що розвинена медіацифрова грамотність стає невід'ємним складником конструктивного патріотичного світогляду особистості в умовах інформаційної доби.

Крім того, у контексті цифрової культури одним із пріоритетних завдань, які тією чи іншою мірою стосуються цифрової етичної поведінки й відповідають принципам цифрового гуманізму, стало формування української громадянської ідентичності, зокрема через «запобігання проявам ксенофобії, українофобії, расової та етнічної нетерпимості в засобах масової інформації, інтернет-ресурсах, творах культури та

мистецтва», а також через «популяризацію та збереження національного аудіовізуального продукту (національні фільми, кінохроніка, телепередачі, музичне відео тощо) національно-патріотичного, морально-духовного та науково-освітнянського тематичного спрямування в Україні та світі» (Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання на період до 2025 року, 2021).

Як бачимо, у вищезазначених провідних документах (а також інших джерелах, які буде представлено нижче) про особливості прояву патріотизму як духовно-моральних практик у кіберпросторі, розвиток конструктивної патріотичної агентності прямо не йдеться, що й спонукало нас присвятити цю роботу означеній проблемі.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз джерел, які тією чи іншою мірою висвітлюють тему патріотизму в умовах цифровізації суспільства та освіти, і розробити медіапсихологічну модель розвитку патріотизму молоді в кіберпросторі, зокрема визначити стратегії його оптимізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний аналіз заявленої теми здійснювався за такими напрямками: філософський аспект феномену цифровізації суспільства в контексті цифрового гуманізму; цифровізація освіти; теоретико-методологічні засади цифрової гуманістичної педагогіки; освітні, медіаосвітні практики в контексті застосування ІКТ.

1. Цифровізацію суспільства в контексті філософського підходу пропонуємо розглядати з позицій *цифрового гуманізму* бельгійського програміста П. Хінченса. Його система поглядів на цифровізацію декларує загалом такі принципи: визнання *першості людини* над цифровим продуктом, бо самі технології, як продукт творення людини, є апріорі другорядними; цифровий продукт має бути спрямований *на благо*: слугувати як одній людині, так і суспільству в цілому; створення блага за допомогою цифрових продуктів має бути зумовленим *цифровою свободою* людини-творця; так само цифрова свобода потребує *нових етичних норм* – як для розробників, так і для споживачів цифрового продукту (Цифровой гуманизм...).

З огляду на оприлюднені принципи цифрового гуманізму перед українським суспільством постало завдання: навчитися по-новому регулювати норми права інформаційно-комунікаційних відносин, які часто мають транскордонний характер; враховувати необхідність формування у громадян нового цілісного світогляду на основі світових тенденцій розвитку цифровізації суспільства, права, науки про державне управління, певної віртуалізації уявлень філософів та психологів на нову реальність електронної доби розвитку та ін. (Соснін, 2023).

У контексті цифровізації суспільства українські вчені розглядають теоретико-методологічні, концептуальні та праксеологічні засади становлення і розвитку цифрової людини й цифрового суспільства, досліджують понятійно-категоріальний апарат, методологію аналізу, філософію взаємозв'язку цифрової людини і цифрового суспільства (Воронкова, & Нікітенко, 2022).

У галузі філософії медійних практик представлено навчально-методичні рекомендації з цифрової етики, фундатори якої надають базове уявлення про ключові цифрові технології та їхній вплив на суспільні відносини, про етичні та правові аспекти їх створення та використання (Капустіна, & Токар, 2023). У сфері військової журналістики розглянуто медіаетику воєнного часу, яка передбачає не тільки основні правила безпеки та поведінки військових репортерів у зоні бойових дій, а й специфіку етичної роботи, тобто «заборонене» і «дозволене» (Акопян, 2023).

Також цифрову, інформаційну етику розглядають як уточнення та розширення етичних знань залежно від сучасних комп'ютерних технологій та засобів міжкультурних комунікацій у межах мережевого суспільства. Новий аспект етики має конкретно-історичне значення: вона спрямована на трансляцію моральних цінностей у простір цифрової культури і впливає на репрезентацію особистісних пріоритетів користувача та його поведінки в інформативному полі інтернет-мереж (Проценко, Чубіна, & Дмитренко, 2022).

Водночас тривають дослідження теорії медіа та суспільства на підставі концепцій, що поєднують суспільство з медійною сферою та розкривають тісний зв'язок між розвитком суспільства й уявленнями про те, яку роль відіграють медіа в процесі соціокультурної динаміки і духовного розвитку людства (Зражевська, 2022).

Зауважимо, що вітчизняна медіаосвіта визначає одним з актуальних принципів саме пріоритет морально-етичних цінностей, які спрямовані на захист суспільної моралі і людської гідності, протистоять жорстокості і різним формам насильства, сприяють утвердженню загальнолюдських цінностей, зокрема ціннісному ставленню особистості до суспільства і держави, до людей, природи, мистецтва, праці і самої себе (Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція), 2021). У контексті медіаосвіти зазначені цінності, по суті, презентують етичні норми інформаційної, цифрової поведінки і самовираження сучасної людини. Це саме те, на чому ми робимо наголос у нашому дослідженні.

2. *Цифровізація освіти* – це актуальний і перспективний напрям розвитку вітчизняної системи освіти. Зазначимо, що основним

принципом цифрової медіаосвіти є цифровий гуманізм як протидія дегуманізації цифрового простору через неетичний, шкідливий контент, неетичну поведінку користувачів тощо. Відповідно, у контексті цифровізації освіти обґрунтовано теоретико-методологічні засади цифрової гуманістичної педагогіки як науки про закономірності створення позитивної інтегрованої педагогічної реальності за умови конвергенції фізичного і віртуального навчальних просторів у реаліях відкритої освіти. На думку вчених, це стає можливим за умови використання саме сучасних ІКТ, коли навчальна діяльність (формальна, неформальна та інформальна) відбувається на перетині двох світів – реального і віртуального (Биков, & Лещенко, 2016).

Крім того, багато українських дослідників вважають, що успішність цифровізації освіти загалом і освітнього процесу зокрема полягає передусім у розумінні самого феномену «цифровізація». Зважаючи на те, що людство стрімко увійшло в нову добу – добу цифрових технологій і програмних кодів, феномен глобальної цифровізації вплинув практично на всі аспекти життєдіяльності людини. Так, цифровізація стимулює новий спосіб мислення людини, пропонує їй нові способи активності, нові формати спілкування і комунікації за допомогою технологій як інструменту для здійснення агентності (дієвості, вчинковості) суб'єкта в іншій, цифровій реальності. Саме тому сучасна освіта, яка передбачає опанування людиною системи знань, умінь, навичок і компетентностей, формування в неї системи духовно-моральних цінностей, світогляду, нині потребує докорінних змін. В умовах цифровізації українського суспільства освіта також зазнаватиме суттєвих змін, а успішність її цифровізації буде цілком залежати саме від рівня медіацифрової грамотності і ступеня володіння цифровими технологіями всіх учасників освітнього процесу.

На переконання фахівців, сьогодні з усією гостротою постала потреба в здійсненні цифрової революції в освітній галузі, оскільки сучасне інформаційне суспільство потребує принципово нових підходів до здобуття якісної освіти, починаючи з дошкільного віку. Особливостями цифровізації освітнього процесу є те, що цифрові технології роблять освітній процес мобільним, більш диференційованим та індивідуальним, при цьому гармонійно доповнюють функції педагога. Використання цифрових технологій на заняттях передбачає: адаптивність, керованість, інтерактивність, поєднання індивідуальної і групової роботи, а також часову необмеженість навчання. Основними напрямками цифровізації освіти в нашій державі є: *створення освітянських ресурсів і цифрових платформ з підтримкою інтерактивного та мультимедійного контенту для загального доступу закладів освіти та*

учнів, студентів; *розроблення та впровадження* інноваційних комп'ютерних, мультимедійних і комп'ютерно орієнтованих засобів навчання та обладнання для створення цифрового навчального середовища; *організація* вільного доступу до інтернету слухачів в аудиторіях; *розвиток* дистанційної форми освіти з використанням когнітивних і мультимедійних технологій тощо (Карплюк, 2019).

Одним із вагомих засобів цифровізації освіти в Україні є створення єдиної національної електронної платформи для реалізації цифрової освіти. Серед наявних освітянських ресурсів і цифрових платформ привертає увагу проєкт єдиної Національної платформи цифрової освіти (НПЦО). Він має стати потенційно потужним і пріоритетним інструментом оновлення вітчизняної освітньої системи. Оновлений проєкт платформи пропонує такі принципи, здатні забезпечити успішність його реалізації: *стандартизація цифрових освітніх сервісів і апробація засобів та інструментів* організації навчального процесу з використанням у ньому сучасного мультимедійного контенту; *створення цифрового освітнього контенту* як невід'ємного складника створення зазначеної платформи; *розроблення відповідних стандартів, нормативних документів і методичних матеріалів* щодо електронних підручників, а також усього комплексу електронних освітніх сервісів, ресурсом доступу до яких має стати НПЦО; *створення єдиного інформаційного ресурсу освіти* як оптимального рішення для освіти України.

Національна платформа цифрової освіти являє собою комплексний інструмент для максимально повного використання можливостей інформаційно-комунікаційних технологій в освітньому процесі і передусім у режимі звичайного (очного) навчання. Вона передбачає інтегроване середовище сучасної освіти, яке не замінює її традиційних форм, а доповнює, оновлює та інтенсифікує їх (Національна платформа цифрової освіти як пріоритетний інструмент оновлення вітчизняної освітньої системи, 2020).

Важливим, провідним поняттям цифрової освіти є цифрова грамотність, яку науковці, педагоги зазвичай, розуміють як здатність створювати і застосовувати контент за допомогою цифрових технологій, зокрема навичок комп'ютерного програмування, пошуку, обміну інформацією, комунікації. Елементами цифрової грамотності є: розуміння культурного контексту інтернет-середовища, а також уміння комунікації в онлайн-спільнотах, створення і поширення контенту, саморозвиток (Гаврилова, & Топольник, 2017).

У контексті цифровізації освіти як набуття системи знань та умінь у галузі сучасних технологій реальним стає підвищення її якості до

сучасного світового рівня. Крім того, так само реальним стає і забезпечення виховних процесів учнівської молоді, зокрема у сфері духовно-морального, національно-патріотичного виховання. Так, практично-прикладний аспект цифровізації освіти, а саме застосування ІКТ у процесі патріотичного виховання молоді, представлено працями і розробками українських учених та практиків у роботі секції «Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в цифровому просторі: методологія і технології» методологічного семінару НАПН України (Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: стратегії і завдання, 2023). Представлені практичні розробки спрямовані переважно на оптимальне використання засобів ІКТ як нових можливостей. Виокремлюється два основних напрямки: *інструментальний* підхід – як застосування можливостей технологій для ознайомлення з дидактичним матеріалом патріотичного змісту; збирання та опрацювання інформації патріотичного змісту за допомогою комп'ютера; використання інтерактивних технологій як інноваційної виховної діяльності, організації віртуальних екскурсій, турів; *комунікативний* підхід – реалізує здійснення комунікацій між класами, школами у форматі флешмобів, виставок, акцій та інших спільних заходів патріотичної тематики, а також проведення конкурсів (колажів, постерів, презентацій тощо).

Разом з тим у науковій літературі часом трапляються напрацювання *психологічного* підходу в річниці цифрових технологій, спрямовані на розвиток саме нових психологічних якостей сучасного патріота відповідно до вимог цифрової доби. Це зокрема: медіацифрова грамотність, критичне мислення, розвинена саморефлексія особистості як патріота, практичні вміння виявляти і знешкоджувати пропагандивний медіацифровий контент, здатність до медіаторчості як створення оригінального контенту патріотичного змісту та його поширення в кіберпросторі як просування українських цінностей і смислів (Череповська, 2023).

Незважаючи на те, що майже всі вищезазначені джерела з цифровізації суспільства та освіти безпосередньо не стосуються теми патріотизму, вони, проте, становлять міцний фундамент, на якому органічно вибудовується феномен патріотизму цифрової доби. Його важливими особливостями, затребуваними суспільством, є розвинена на основі медіацифрової грамотності, критичного мислення і медіаторчості конструктивна патріотична активність/агентність молоді в кіберпросторі.

3. Соціально-психологічний аспект аналізу джерел представляє патріотизм як центральне поняття і системотвірний елемент багатьох вітчизняних досліджень останнього періоду та окремих нормативних

документів. Нині патріотизм теоретично і методологічно обґрунтовується, позиціонується переважно як *патріотизм громадянський*. Суть такого патріотизму ґрунтується на високому рівні саме громадянської компетентності особистості, що передбачає аргументовану позитивну оцінку національних реалій, свідоме виконання громадянських обов'язків та активну позицію громадян у сфері захисту суспільних інтересів (Семенець-Орлова, & Михайлич, 2022; Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2023). З огляду на сучасні українські реалії ми поділяємо думку про те, що саме громадянський складник патріотизму збагачує національно-патріотичне виховання як утвердження національної ідентичності, що особливо актуально в умовах війни, особливо інформаційної, ідеологічної. Разом з тим глобальна цифровізація українського суспільства та освіти, російсько-українська війна вкупі з такими ж глобальними світовими процесами, як-от проблема цифрового гуманізму та штучного інтелекту, підвищений запит на медіацифрову етику в новій цифровій реальності, у якій сучасне людство «проживає» чимало часу* – усе це разом становить неабиякий виклик для українського суспільства, освіти та гуманітарних наук зокрема. Тому ми припускаємо, що загальна цифрова культура людини в контексті цифрового гуманізму, її медіацифрова грамотність, розвинене критичне мислення, культура саморефлексії, медіаторність, а також дотримання нею медіацифрового етикету зроблять її цифрову поведінку і патріотичну агентність у цифрових спільнотах зокрема більш конструктивною і, відповідно, більш дієвою, результативною.

У межах психології, зокрема аксіологічного підходу, дослідження патріотизму як психологічного об'єкта доповнюється новою компонентою: до вже традиційних умовних складників – емоційного, когнітивного, практично-діяльнісного, пропонується додати рефлексивний (Мачуський, 2023). Ми цілком поділяємо цю думку і вважаємо, що акцент на важливості рефлексії (особистої, групової) у процесі виховання патріотизму молоді є дуже важливим, тому що він потенційно забезпечує не тільки процес усвідомлення, закріплення

* За даними DataReportal, типовий користувач проводить у соціальних мережах близько 2,5 годин на день. Це 864 години на прокручування додатків щороку, що еквівалентно 36 дням, або трохи більше місяця. Коли ми візьмемо цей часовий проміжок протягом життя, цифри стають ще більш приголомшливими. Якщо припустити, що середня тривалість життя становить 72 роки, а вік 16 років є критерієм для використання соціальних мереж, користувачі можуть провести в соціальних мережах близько 5,5 років свого життя. (<https://tsn.ua/svit/skilki-chasu-mi-provodimo-u-socialnih-merezhah-t>)

патріотичних цінностей і смислів, а й стає корисною особистою, груповою практикою опрацювання морально-етичних способів взаємодії з медіаконтентом і кіберпростором у цілому (Череповська, 2023).

4. Аналіз освітніх, медіаосвітніх практик показав, що *питанню національно-патріотичного виховання в поєднанні з тематикою цифрових технологій* приділяється особлива увага. Зважаючи на те, що інтеграція України в європейський простір вимагає інформатизації всіх сфер українського суспільства, освіта в цьому контексті набуває пріоритетного статусу. Відповідно, медіацифрова грамотність, критичне мислення, медіаторчість і цифровий простір стають надважливими елементами для організації національно-патріотичного виховання молоді. Зокрема, науковці, освітяни наголошують на актуальності використання як традиційних, так і інноваційних форм та методів у здійсненні національно-патріотичного виховання. Разом з тим вони зазначають, що в умовах цифровізації українського суспільства та освіти використання інформаційних технологій є край необхідним (Бех, 2014).

Наразі актуальним у виховному процесі стає впровадження таких *нових способів взаємодії* з молоддю, як-от: відкриті мультимедійні системи, віртуальні середовища для спілкування, чати, інтерактивні взаємодії (вебквести, комп'ютерні ігри, віртуальні музеї, студентське телебачення). Серед цифрових технологій у сфері національно-патріотичного виховання акцент робиться на електронно-освітніх ресурсах, які можуть у доступній, цікавій та розважальній формі подавати інформацію про цінності, культуру, традиції, історію. Так, електронно-освітні ресурси, практичні завдання в захопливому форматі стимулюють формування національно-патріотичної позиції молоді. Так само вирішення зазначених виховних завдань здійснюється насамперед через використання в освітній діяльності медіаресурсів та участь у медіапроектах (Крайнюк, & Богатов, 2023).

На думку освітян, застосування потенціалу інформаційно-комунікаційних технологій і їх оптимальне залучення до процесу національно-патріотичного виховання сучасної молоді дають позитивні результати (Пашенко, 2023). Досвід і практика з упровадження диджитал-інструментів в освітньому просторі для формування національної ідентичності відкривають можливості навчання/виховання в будь-який час, з будь-якого місця, в якому організовано доступ до Інтернету. Також можна зробити важливий висновок, що в цифровому освітньому середовищі фундаментальну роль відіграє *медіацифровий контент*. Саме він у руках педагога стає ефективним інструментом національно-патріотичного виховання, утвердження національної ідентичності на основі громадянських цінностей (Олексієнко, 2023).

Крім того, сьогодні розглядають можливість проектування технологій формування національної ідентичності у віртуальному освітньому просторі та визначають конкретні етапи. Дослідники наводять приклади наявних технологій віртуального освітнього простору, які можуть бути застосовані для формування національної ідентичності (Мещераков, 2023). Зокрема, ідеться про застосування таких онлайн-технологій та інструментів, як інтернет-сайти, месенджери (Viber, Telegram, What's App), соціальні мережі (Facebook, YouTube, Twitter), що сукупно дають змогу розширювати аудиторію та залучати більшу кількість молоді до заходів, спрямованих на формування ціннісних настановлень учнів, зокрема патріотичних. Так само обмін досвідом з однолітками в цифровому форматі щодо проведення національно-патріотичних заходів створює умови для єднання, згуртованості, дає відчуття єдиної країни (Марков, 2023). Наприклад, популярними і потенційно ефективними в процесі виховання патріотизму молодших школярів стали такі форми роботи за допомогою ІКТ, як віртуальні виставки дитячої творчості (Рагозіна, & Очеретяна, 2023).

Отже, на основі узагальнення проаналізованого досвіду освітніх, медіаосвітніх практичних напрацювань у галузі інтеграції національно-патріотичного виховання молоді з новими цифровими технологіями ми виявили: *переваги інструментального підходу як засобу оснащення та активізації самого процесу патріотичного виховання учнівської молоді і брак розробок у сфері формування патріотичних якостей і нових якостей патріота цифрової доби зокрема (наприклад, медіацифрової грамотності, медіацифрової культури та етичної поведінки в кіберпросторі тощо).*

Водночас нам не трапилися і якісь теоретичні розвідки, у яких було б окреслено *нові патріотичні якості молоді, які відповідають викликам саме цифрової доби*, адже, як відомо, кожен історичний час вимагає від патріота нових специфічних якостей (Донцов, 1936). Зауважимо, що не так давно ми висунули ідею нової, актуальної на той час когнітивно-інструментальної якості патріота, якою є критичне мислення в контексті медіаграмотності (Череповська, 2017). Однак уже в умовах цифровізації українського суспільства та освіти, тотального занурення людини в іншу реальність, зокрема прояву її патріотичної активності в кіберпросторі, тільки критичного мислення і медіаграмотності наразі недостатньо.

На жаль, особливості прояву патріотизму молоді саме в цифровому просторі наразі *не досліджуються* – у крайньому разі, джерел нами не виявлено. Так само патріотизм не висвітлюється як *предмет наукових розвідок* у контексті кіберсоціальної, кібернетичної,

медіапсихологічної тематики. Також ми не знайшли будь-яких інноваційних методичних, практичних напрацювань (крім авторської розробки Череповської, 2023) щодо розвитку таких умінь молоді, як *покрокове виявлення і знешкодження ворожої пропаганди за допомогою новітніх технологій, а також створення і просування українських цінностей і смислів у кіберпросторі*. Хоча цілком очевидно, що в умовах інформаційної ідеологічної війни саме такі практики є надзвичайно затребуваними з боку суспільства та важливими для формування, зміцнення патріотизму особистості, посилення її когнітивно-дієвих ресурсів.

Відповідно, ми також не виявили і практичних напрацювань щодо *правил етичної патріотичної активності/поведінки в цифровому просторі* для школярів. Також не знайдено наукових праць *випереджувального характеру* в галузі освіти і медіаосвіти, спрямованих на національно-патріотичне виховання дітей і молоді.

Разом з тим позитивним є те, що, незважаючи на недостатній рівень оснащення навчальних закладів ІКТ, а також часто низький рівень викладання предмета, загалом позитивно виглядає активна практика педагогів-ентузіастів щодо *застосування ІКТ у процесі національно-патріотичного виховання в школі як інструменту, що оптимізує певні форми цієї роботи*.

Персональний внеском щодо часткового розв'язання зазначеної проблеми є *концептуалізація особливостей патріотизму цифрової доби* як ментальної конструкції, яка має єдиний базовий вимір – прояв патріотизму виключно в кіберпросторі. Власне, прояв патріотизму як патріотичної активності в соцмережах характеризується іншими вимірами, як-от: поширення наявного патріотичного контенту, створення і поширення власного; емоційна реакція на контент; комунікація з однодумцями, іншими користувачами; участь у флешмобах, заходах; етична цифрова поведінка патріота тощо.

Отже, на основі державної стратегії національно-патріотичного виховання в цілому й зокрема духовно-морального складника особистості, який часто актуалізується у цифровому просторі, нами:

1 – *визначено нову особливість патріотизму цифрової доби* як його прояв у формі патріотичної активності людини в іншій реальності – реальності кіберпростору. (Синонімами патріотичної активності в кіберпросторі, які ми використовували в наших працях останнім часом, є: інформаційний патріотизм; цифровий патріотизм; патріотична активність в інформаційному інтерактивному середовищі). Зазначимо, що виокремлення ментального конструкта патріотизму цифрової доби як прояву патріотичної активності в іншій реальності не тільки збагачує

зміст суспільних, психолого-педагогічних наук, а і є затребуваним практично: як *об'єкт* виховання молоді в умовах цифровізації суспільства та освіти, а також повномасштабного вторгнення РФ та інформаційної війни проти України;

2 – *розроблено медіапсихологічну модель розвитку патріотизму в кіберпросторі*. Модель (рис.) спирається на два основних медіапсихологічних принципи взаємодії людини з медіацифровим простором: вплив медіацифрового контенту на людину і вплив самої людини на змістове наповнення медіацифрового простору через власноруч створений контент. Підґрунтям для цієї тези стали напрацювання саме вітчизняної теорії медіапсихології (Найдьонова, & Череповська, 2014). У нашому контексті, модель охоплює взаємодію двох соціокультурних феноменів – кіберпростору і медіаосвіти. Кіберпростір як техногенна, змістова реальність презентує, пропонує, просуває різноформатний та різний за змістом і цінностями, контент. Зокрема, це може бути пропаганда, дезінформація, маніпулювання. Медіаосвіта, навпаки, спрямована на формування медіацифрової грамотності, критичного мислення, медіацифрової культури в цілому в аудиторії користувачів медіацифрового контенту. Крім того, якісна медіаосвіта мотивує їх також до медіацифрової творчості за допомогою ІКТ, що зі свого боку впливає на загальне наповнення патріотичного контенту в кіберпросторі.

Відповідно, медіаосвіта спрямована на розвиток конструктивної патріотичної активності молоді в кіберпросторі й охоплює *дві провідні стратегії*. Перша – це *протидія пропаганді, маніпулюванню, дезінформації в соцмережах*; друга – *створення оригінального патріотичного медіацифрового контенту і просування його в кіберпросторі як поширення українських цінностей і смислів*.

У перспективі стратегію протидії контенту, який має потенційно шкідливий вплив, а також стратегію створення патріотичного контенту планується доповнити тактиками їх реалізації. Тактики будуть охоплювати відповідні комплекси практичних завдань, рефлексивних вправ, індивідуальних та групових завдань тощо.

Висновки

1. В умовах цифровізації українського суспільства, освіти та повномасштабної, інформаційно-психологічної, ідеологічної війни виявлено феномен посилення патріотизму українців, зокрема масовий прояв їхніх духовно-моральних практик як патріотичної активності в соціальних мережах.

Рис. Медіапсихологічна модель оптимальної патріотичної активності людини в кіберпросторі

2. Аналіз джерел показав, що: Українська держава на законодавчому рівні дбає про національно-патріотичне виховання молоді і дорослих, про що свідчать акти, стратегії, концепції та інші нормативно-правові документи; освітяни за умови належного технічного забезпечення закладів освіти застосовують цифрові технології в процесі національно-патріотичного виховання учнівської, студентської молоді; науковці наразі не приділяють належної уваги дослідженню потенціалу технологій для розвитку конкретних патріотичних якостей молоді, які б відповідали новим вимогам часу, як-от: медіацифрова грамотність, критичне мислення щодо опрацювання медіацифрового контенту, медіацифрова культура особистості, особливості цифрового гуманізму та етичної поведінки в кіберпросторі.

3. Для оптимізації патріотичної активності молоді в кіберпросторі розроблено медіапсихологічну модель розвитку патріотизму цифрової доби. Модель: окреслює функціональні особливості взаємодії людини з медіацифровим простором; виокремлює медіаосвіту як передумову розвитку патріотизму молоді загалом, а також її конструктивної патріотичної активності в іншій реальності зокрема; уможливило керування патріотизмом через формування провідних медіацифрових стратегій, спрямованих на розвиток патріотичної активності/агентності молоді в кіберпросторі.

Перспективи дослідження: моделювання і верифікація патріотичного складника в кіберпросторі у контексті цифрового гуманізму; визначення етичних критеріїв вербального і візуального медіацифрового контенту; проведення якісного аналізу за визначеними критеріями та виявлення етичних/неетичних тенденцій контенту в українському сегменті кіберпростору; розроблення дидактичного інструментарію для медіапедагогів, спрямованого на оптимізацію етичного складника патріотичної поведінки учнівської молоді в соціальних мережах.

Список використаних джерел

Акопян, К. А. (2023). *Медіаетика воєнного часу: військова журналістика в українсько-російській війні*. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-270-8-1>

Бех, І. Д. (1997). Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*, 1, 124–129.

Бех, І. Д. (2014). Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. *Методист*, 11(35), 11–25.

Биков, В., & Лещенко, М. (2016). Цифрова гуманістична педагогіка відкритої освіти. *Теорія і практика управління соціальними системами*, 4, 115–

130. Взято з <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/92a9ff72-12eb-4cd3-9bbe-fa372a069e80/content>

Воронкова, В. Г. (2022). *Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика*. Гельветика.

Гаврілова, Л. Г., & Топольник, Я. В. (2017). Цифрова культура, цифрова грамотність, цифрова компетентність як сучасні освітні феномени. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 61(5), 1–14.

Зражевська, Н. (2021). *Теорія медій та суспільства: навчальний посібник*. Київський університет ім. Бориса Грінченка.

Капустіна, Н., & Токар, Л. (2023). *Цифрова етика: навчально-методичні рекомендації (для здобувачів вищої освіти магістерського рівня за профілем освітньої програми «Філософія медійних практик»)*. Національний університет «Одеська юридична академія», Фенікс.

Карплюк, С. О. (2019). Особливості цифровізації освітнього процесу у вищій школі. У Кремень, В. Г., & Ляшенко, О. І. (Ред.), *Інформаційно-цифровий освітній простір України: трансформаційні процеси і перспективи розвитку. Матеріали методологічного семінару НАПН України* (с. 188–197). Київ.

Крайнюк, О.В., & Богатов, О.І. (2023). Цифровий простір для організації національно-патріотичного виховання студентів. У *Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: стратегії і завдання. Збірник тез методологічного семінару*. Київ, Україна (с. 208–212). Івано-Франківськ: НАІР.

Марков, Р. А. (2023). Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в цифровому просторі: методологія та технології. У *Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: стратегії і завдання. Збірник тез методологічного семінару*. Київ, Україна (с. 250–253). Івано-Франківськ: НАІР.

Мачуський, В. В. (2023). Виховання патріотизму в закладах позашкільної освіти. У *Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: стратегії і завдання. Збірник тез методологічного семінару*. Київ, Україна (с. 256–261). Івано-Франківськ: НАІР.

Мещеряков, Д. С. (2023). Проектування технологій формування національної ідентичності у віртуальному освітньому просторі. У *Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: стратегії і завдання. Збірник тез методологічного семінару*. Київ, Україна (с. 269–274). Івано-Франківськ: НАІР.

Найдюнова, Л. А., & Череповська, Н. І. (Ред.). (2014). *Медіапсихологія: на перетині інформаційного та освітнього просторів*. Київ: Міленіум.

Національна платформа цифрової освіти як пріоритетний інструмент оновлення вітчизняної освітньої системи (2020) А. Ю. Іщенко. Взято з <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-05/cyfrova-osvita.pdf>

Олексієнко, К. В. (2023). Диджитал-інструменти освітнього простору у формуванні національної ідентичності: досвід, практики, ідеї. У *Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: стратегії і завдання. Збірник тез методологічного семінару*. Київ, Україна (с. 297–302). Івано-Франківськ: НАІР.

Пашенко, Т. М. (2023). Інформаційні технології як засіб національно-патріотичного виховання молоді. У *Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: стратегії і завдання. Збірник тез методологічного семінару*. Київ, Україна (с. 335–339). Івано-Франківськ: НАІР.

Проценко, О., Чубіна, Т., & Дмитренко, М. (2022). Етика та інформаційна етика у комунікативному просторі сучасного суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 44, 98–104.

Рагозіна, В. В., & Очеретяна, Н. В. (2023). Віртуальна виставка дитячої художньої творчості як засіб національно-патріотичного виховання дітей. В *Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: стратегії і завдання. Збірник тез методологічного семінару* (с. 367–371). Івано-Франківськ: НАІР.

Семенець-Орлова, І. А., & Михайлич, О. В. (2022). Громадянський патріотизм як нова модель патріотизму: теоретико-методологічне обґрунтування. *Copernicus Political and Legal Studies*, 1(1), 28–37. [PDF]. Взято з <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/1/cpls103.pdf>

Соснін, О. (б. р.). Цифровізація як етап цифрового становлення суспільства знань. Взято з <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/tsyfrovizatsiya-yak-etap-stanovlennya-tyfrovogo-suspilstva-znan>

Цифровой гуманизм Питера Хинченса. (б. р.). Взято з <https://habr.com/ru/articles/521936/>

Череповська, Н. І. (2017). *Медіаосвітні ресурси розвитку патріотизму і критичного мислення молоді*. Київ.

Череповська, Н. І. (2021). Патріотизм цифрової доби. В І. М. Найдьонов (Уклад.), *Діагностично-розвивальний проєкт «Медіакультура в часи пандемії». Частина перша. Медіа і твоє майбутнє. Довідковий бюлетень. Січень 2021* (с. 35–40; с. 57–58). Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Взято з <http://mediaosvita.org.ua/book/informatsiyniy-byuletен-2021-ch-1-media-i-tvoye-majbutnye-dynamichnyi-dovidkovyi-byuletен/>

Череповська, Н. І. (2023). *Патріотизм молоді цифрової доби: інноваційні засоби розвитку : навчально-методичний посібник*. Київ. Взято з <https://lib.iitta.gov.ua/739285/1/>

References

Akopian, K. A. (2023). *Mediaetyka voiennoho chasu: viiskova zhurnalistyka v ukraïnsko-rosiiskii viini*. [Wartime Media Ethics: Military Journalism in the Ukrainian-Russian War]. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-270-8-1> (in Ukrainian)

Bekh, I. D. (2014). Prohrama ukrainskoho patriotychnoho vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi [Program of Ukrainian patriotic education of children and students]. *Metodyst*, 11(35), 11–25. (in Ukrainian)

Bekh, I. D. (1997). Dukhovni tsinnosti v rozvytku osobystosti [Spiritual values in personality development. Pedagogy and psychology]. *Pedahohika i psykholohiia*, 1, 124–129. (in Ukrainian)

Bykov, V., & Leshchenko, M. (2016). Tsyfrova humanistychna pedahohika vidkrytoi osvity [Digital humanistic pedagogy of open education]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy*, 4, 115–130. Retrieved from <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/92a9ff72-12eb-4cd3-9bbe-fa372a069e80/content> (in Ukrainian)

Cherepovska, N. I. (2017). *Mediaosvitni resursy rozvytku patriotyzmu i krytychnoho myslennia molodi* [Media education resources for the development of patriotism and critical thinking of youth]. Kyiv. (in Ukrainian).

Cherepovska, N. I. (2023). Patriotyzm molodi tsyfrovoy doby: innovatsiini zasoby rozvytku : navchalno-metodychnyi posibnyk [Patriotism of young people in the digital age: innovative means of development: a study guide]. Kyiv: Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/739285/1/> (in Ukrainian)

Cherepovska, N. I. (2021). Patriotyzm tsyfrovoy doby. In I.M. Naidonov (St.), *Diahnostychno-rozvyvalnyi proiekt «Mediaultura v chasy pandemii»*. Chastyna persha. Media i tvoie maibutnie. Dovidkovyi biuleten. Sichén'2021 [Patriotism of the digital age. Diagnostic and development project "Media Culture in Times of Pandemic". Part one. Media and your future. Fact sheet] (p. 35-40; 57–58). Kyiv: Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy. Retrieved from <http://mediaosvita.org.ua/book/informatsijnvy-byuleten-2021-ch-1-media-i-tvoye-majbutnye-dynamichnyi-dovidkovyj-byuleten/> (in Ukrainian)

Havrilova, L. H., & Topolnyk, Ya. V. (2017). Tsyfrova kultura, tsyfrova hramotnist, tsyfrova kompetentnist yak suchasni osvitni fenomeny [Digital culture, digital literacy, digital competence as modern educational phenomena. Information technologies and learning tools]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia*, 61(5), 1–14. (in Ukrainian)

Kapustina, N., & Tokar, L. (2023). *Tsyfrova etyka: navchalno-metodychni rekomendatsii (dlia zdobuvachiv vyshchoi osvity mahisterskoho rivnia za profilem osvitnoi prohramy «Filosofia mediinykh praktyk»)* [Digital Ethics: Teaching and Methodological Recommendations (for Master's degree students in the Philosophy of Media Practices program)]. Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia», Feniks. (in Ukrainian)

Karpluk, S. O. (2019). Osoblyvosti tsyfrovizatsii osvitnoho protsesu u vyshchii shkoli. In Kremen, V. H., & Liashenko, O. I. (Ed.), *Informatsiino-tyfrovyyi osvitnii prostir Ukrainy: transformatsiini protsesy i perspektyvy rozvytku. Materialy metodolohichnoho seminaru NAPN Ukrainy* [Features of digitalization of the educational process in higher education. Information and Digital Educational Space of

Ukraine: Transformation Processes and Development Prospects] (pp. 188–197). Kyiv. (in Ukrainian)

Krainiuk, O. V., & Bohatov, O. I. (2023). Tsyfrovyi prostir dlia orhanizatsii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia studentiv [Digital space for organizing national-patriotic education of students. National and Patriotic Education of Children and Youth in the Context of Martial Law and Postwar Reconstruction of Ukraine: Strategies and Tasks]. In *Natsionalno-patriotychne vykhovannia ditei ta molodi v umovakh voiennoho stanu ta povoiennoho vidnovlennia Ukrainy: stratehii i zavdannia. Zbirnyk tez metodolohichnoho seminaru*. Kyiv, Ukraina (pp. 208–212). Ivano-Frankivsk: NAIR. (in Ukrainian)

Markov, R. A. (2023). Natsionalno-patriotychne vykhovannia ditei ta molodi v tsyfrovomu prostori: metodolohiia ta tekhnolohii [National-patriotic education of children and youth in the digital space: methodology and technologies. National-patriotic education of children and youth in the conditions of martial law and post-war reconstruction of Ukraine: strategies and tasks. Collection of abstracts of the methodological seminar] In *Natsionalno-patriotychne vykhovannia ditei ta molodi v umovakh voiennoho stanu ta povoiennoho vidnovlennia Ukrainy: stratehii i zavdannia. Zbirnyk tez metodolohichnoho seminaru*. Kyiv, Ukraina (pp. 250–253). Ivano-Frankivsk: NAIR. (in Ukrainian)

Machuskyi, V. V. (2023). Vykhovannia patriotyzmu v zakladakh pozashkilnoi osvity [Fostering patriotism in out-of-school educational institutions. National-patriotic education of children and youth in the conditions of martial law and post-war reconstruction of Ukraine: strategies and tasks]. In *Natsionalno-patriotychne vykhovannia ditei ta molodi v umovakh voiennoho stanu ta povoiennoho vidnovlennia Ukrainy: stratehii i zavdannia. Zbirnyk tez metodolohichnoho seminaru*. Kyiv, Ukraina (pp. 256–261). Ivano-Frankivsk: NAIR. (in Ukrainian)

Meshcheriakov, D. S. (2023). Proiektuvannia tekhnolohii formuvannia natsionalnoi identychnosti u virtualnomu osvitnomu prostori [Designing technologies for the formation of national identity in the virtual educational space. National-patriotic education of children and youth in the context of martial law and post-war reconstruction of Ukraine: strategies and tasks]. In *Natsionalno-patriotychne vykhovannia ditei ta molodi v umovakh voiennoho stanu ta povoiennoho vidnovlennia Ukrainy: stratehii i zavdannia. Zbirnyk tez metodolohichnoho seminaru*. Kyiv, Ukraina (pp. 269–274). (in Ukrainian)

Naidonova, L. A., & Cherepovska, N. I. (Ed.) (2014). *Mediapsykholohiia: na peretyni informatsiinoho ta osvitnoho prostoriv* [Media psychology: at the intersection of information and educational spaces]. Kyiv: Millenium. (in Ukrainian)

Natsionalna platforma tsyfrovoi osvity yak priorytetnyi instrument onovlennia vitchyznianoї osvitnoi systemy [The National Digital Education Platform as a Priority Tool for Updating the National Education System]. (2020). Retrieved from <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-05/cyfrova-osvita.pdf>. (in Ukrainian)

Oleksiienko, K. V. (2023). Dydzhital-instrumenty osvitnoho prostoru u formuvanni natsionalnoi identychnosti: dosvid, praktyky, idei [Digital tools of the educational space in the formation of national identity: experience, practices, ideas.

National-patriotic education of children and youth in the context of martial law and post-war reconstruction of Ukraine: strategies and tasks]. In *Natsionalno-patriotychne vykhovannia ditei ta molodi v umovakh voiennoho stanu ta povoiennoho vidnovlennia Ukrainy: stratehii i zavdannia. Zbirnyk tez metodolohichnoho seminaru*. Kyiv, Ukraina (pp. 297–302). Ivano-Frankivsk: NAIR. (in Ukrainian)

Pashchenko, T. M. (2023). Informatsiini tekhnolohii yak zasib natsionalno-patriotychnoho vykhovannia molodi [Information technologies as a means of national-patriotic education of youth. National-patriotic education of children and youth under martial law and post-war reconstruction of Ukraine: strategies and tasks]. In *Natsionalno-patriotychne vykhovannia ditei ta molodi v umovakh voiennoho stanu ta povoiennoho vidnovlennia Ukrainy: stratehii i zavdannia. Zbirnyk tez metodolohichnoho seminaru*. Kyiv, Ukraina (pp. 335–339). Ivano-Frankivsk: NAIR. (in Ukrainian)

Protsenko, O., Chubina, T., & Dmytrenko, M. (2022). Etyka ta informatsiina etyka u komunikatyvnomu prostori suchasnoho suspilstva [Ethics and Information Ethics in the Communication Space of Modern Society]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filos.-politoh. studii*, 44, 98–104. (in Ukrainian)

Rahozina, V. V., & Ocheretiana, N. V. (2023). Virtualna vystavka dytiachoi khudozhnoi tvorchosti yak zasib natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei [Virtual exhibition of children's artistic creativity as a means of national-patriotic education of children. National-patriotic education of children and youth in the context of martial law and post-war reconstruction of Ukraine: strategies and tasks]. In *Natsionalno-patriotychne vykhovannia ditei ta molodi v umovakh voiennoho stanu ta povoiennoho vidnovlennia Ukrainy: stratehii i zavdannia. Zbirnyk tez metodolohichnoho seminaru* (pp. 367–371). Ivano-Frankivsk: NAIR. (in Ukrainian)

Semenets-Orlova, I. A., & Mykhailych, O. V. (2022). Hromadianskyi patriotyzm yak nova model patriotyzmu: teoretyko-metodolohichne obgruntuvannia [Civic patriotism as a new model of patriotism: theoretical and methodological substantiation]. *Copernicus Political and Legal Studies*, 1(1), 28–37. Retrieved from <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/1/cpls103.pdf> (in Ukrainian)

Sosnin, O. *Tsyfrovizatsiia yak etap tsyfrovoho stanovlennia suspilstva znan* [Digitalization as a stage in the digital formation of the knowledge society]. Retrieved from <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/tsyfrovizatsiya-yak-etap-stanovlennya-tsyfrovo-go-suspilstva-znan> (in Ukrainian)

Tsyfrovoi humanyzm Pytera Khynchensa. [The digital humanism of Peter Hinchens] Retrieved from <https://habr.com/ru/articles/521936/> (in Russian)

Voronkova, V. H. (2022). *Filosofiiia tsyfrovoi liudyny i tsyfrovoho suspilstva: teoriia i praktyka* [Philosophy of the Digital Man and Digital Society: Theory and Practice]. Helvetyka. (in Ukrainian)

Zrazhevska, N. (2021). *Teoriia medii ta suspilstva: navchalnyi posibnyk* [Media and Society Theory: A Study Guide]. Kyiv: Kyivskyi universytet im. B. Hrinchenka. (in Ukrainian)

УДК 159.9.019.4:159.972:159.9.018.3

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-153>

Найдьонова Любов Антонівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, член-кореспондент НАПН України, заступник директора з наукової роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна,

професор Інституту психології Польської академії наук,

м. Варшава, Республіка Польща

<https://orcid.org/0000-0002-1222-295X>

mediasicolo@gmail.com

Григоровська Любов Володимирівна

кандидат педагогічних наук, доцент, провідний науковий співробітник, відділ психології масової комунікації та медіаосвіти

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-1436-5719>

grigorovskaya_lv@ukr.net

Губеладзе Ірина Гурамівна

доктор психологічних наук, старший дослідник,

заступник директора з наукової роботи

Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-8023-6408>

irynagubeladze@gmail.com

Найдьонов Михайло Іванович

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,

професор кафедри психології і соціогуманітарних дисциплін,

Державний університет інфраструктури і технологій,

директор Інституту рефлексивних досліджень і спеціалізації IRIS,

м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-3833-8643>

iris_psy@ogr.ua

Умеренкова Наталія Федорівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
відділ психології масової комунікації та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-3084-2834>
nfdidyk@gmail.com

Дятел Надія Леонідівна

молодший науковий співробітник,
відділ психології масової комунікації та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-7563-5826>
nadya.dyatel@gmail.com

**ПСИХОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ МЕДІАТРАВМАТИЗАЦІЇ:
РЕЗУЛЬТАТИ ФОКУС-ГРУПОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Актуальність. Виявлення особливостей та динаміки медіаспоживання інформації про події війни потрібне для розуміння способів зменшення стресового навантаження і профілактики проблем психічного здоров'я. Попри наявні дослідження медіатравматизації специфіку впливу висвітлення війни на вразливі категорії населення України досі не вивчали.

Мета статті – представлення результатів першого етапу дослідження найбільш травматичних елементів медіаобразів війни на основі вивчення практик медіаспоживання та емоційних реакцій на висвітлення в медіа воєнних подій.

Методи і методологія. Методом фокус-групового інтерв'ю в лютому-березні 2024 р. опитано 60 осіб із чотирьох вразливих соціальних груп, як-от: сім'ї комбатантів, внутрішньо переміщені особи, громадяни з досвідом воєнної міграції за кордон та наступної репатріації, фінансово незабезпечене населення. Для подальшого аналізу використано модель диференціальної чутливості до медіаефектів.

Результати. Виявлено спільну для різних груп динаміку медіаспоживання протягом двох років повномасштабного вторгнення, а саме зменшення перегляду пов'язаного з війною контенту: чим сильніша емоційна реакція глядача, тим відчутніше зменшення перегляду. Найбільш травматичними характеристиками медіапродукції є відеоформат повідомлень, контрастні порівняння образів довоєнного і теперішнього буття, неочікуваність раптової появи візуальних образів війни без змоги завчасно контролювати перегляд.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Моральним виміром медіатравматизації під час медіаспоживання новинного контенту про війну є відчуття несправедливості; специфічні медіатригери опосередковуються процесами особистої ідентифікації; частина досвіду медіаспоживання залишається малорефлексованою і змішаною. Психологічні параметри медіавпливу слабо представлені в результатах фокус-груп, а відповідно потребують експериментального дослідження. Перспективи подальшого дослідження визначаються спрямованістю на практичний результат – зменшення ризиків медіатравматизації через розроблення рекомендацій для системи освіти і психологічних рекомендацій для медіаіндустрії.

Ключові слова: медіаспоживання; російсько-українська війна; образи війни; медіатравма; дружини військових; ВПО; фокус-групи; психологічні стани.

Lyubov A. Naydonova

Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Deputy Director for Scientific Work

Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine,

Professor Institute of Psychology of the Polish Academy of Sciences, Warsaw, Republic of Poland

<https://orcid.org/0000-0002-1222-295X>

mediasicolo@gmail.com

Liubov V. Hryhorovska

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Leading Researcher of the Department

of Psychology of Mass Communication and Media Education,

Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-1436-5719>

grigorovskaya_lv@ukr.net

Iryna H. Hubeladze

Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher, Deputy Director for Scientific Work

Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-8023-6408>

irynagubeladze@gmail.com

Mykhaylo I. Naydonov

Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher, Professor of the Department of Psychology and Socio-Humanitarian Disciplines State University of Infrastructure and Technologies, Director of the Institute of Reflective Investigations and Specialization IRIS, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-3833-8643>
iris_psy@ogr.ua

Nataliia F. Umerenkova

Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher of the Department of Psychology of Mass Communication and Media Education, Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-3084-2834>
nfdidyk@gmail.com

Nadiia L. Diatel

Junior Research Fellow of the Department of Psychology of Mass Communication and Media Education, Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-7563-5826>
nadya.dyatel@gmail.com

**PSYCHOLOGICAL PARAMETERS OF MEDIATRAUMATIZATION:
RESULTS OF FOCUS GROUP STUDIES**

Relevance. Identifying the peculiarities and dynamics of media consumption of information about the events of the war by Ukrainians in the conditions of a long war is necessary for understanding ways to reduce stress and prevent mental health problems. Despite the existing studies of media traumatization, the specifics of the impact of war coverage on vulnerable categories of the population of Ukraine have not been studied.

Purpose. The purpose of the article is to present the results of the first stage of the study of the most traumatic elements of media images of war based on the study of media consumption practices during the war, emotional reactions to media coverage of war events and parameters of media images.

Methods and methodology. The focus group interview method was used, 60 people were interviewed in February-March 2024 from 4 vulnerable social groups: families of combatants, internally displaced persons, citizens with experience of military

migration abroad and subsequent repatriation, and financially disadvantaged population. The model of differential sensitivity to media effects was used for the analysis.

Results. During the war, all groups have a tendency to reduce media consumption of war-related content, which is regulated depending on the strength of their own emotional reactions (the stronger the reaction, the more noticeable the reduction in consumption of the content that causes it); the most traumatic characteristics of media production are the video format of messages, the contrasts explained through the comparison of images of pre-war and present life, the unexpectedness of the sudden appearance of visual images of war without the ability to control;

Conclusions and prospects. The moral dimension of media traumatization is the feeling of injustice during media consumption of new content; specific media triggers are mediated by personal identification processes; part of the experience of media consumption remains poorly reflected and mixed. Psychological parameters of war images are on three dimensions: power, modality and dominance (controlling). The perspective of the experimental study is determined by its orientation on the practical final result, which should be the reduction of the risks of media traumatization through the development of recommendations for the education system and media education, as well as psychological recommendations in the direction of regulation and self-regulation of the media industry.

Keywords: media consumption; Russian-Ukrainian war; images of war; media trauma; military wives; IDPs; focus groups; psychological states.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. У публікаціях останніх років усе більш гостро порушується питання щодо впливу на глядачів медіависвітлення колективних травм, тобто тих повідомлень, у яких висвітлюються катастрофи і трагедії. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну і російсько-українська війна, яка триває з 2014 року, безумовно, є подіями, що відповідають критеріям колективної травми. Це робить дослідження сприймання медіаповідомлень населенням України важливим і актуальним напрямом як з погляду індивідуальної профілактики наслідків війни для психічного і соматичного здоров'я, так і щодо розроблення рекомендацій для системи освіти і медіаосвіти, а також психологічних рекомендацій у річизі регуляції і саморегуляції медіаіндустрії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Науковці зауважують, що повідомлення сучасних медіа (лінійних і мережевих) про травматичні події розширюють територіальні межі подій від географічно обмежених до практично безмежних, перетворюючи переживання щодо місцевих подій на поширені за межами цієї локальності колективні травми (Vasterman, Yzermans, & Dirkzwager, 2015; Holman, Garfin, Lubens, & Silver, 2020). Звісно, широкий доступ до медіапростору може належним

чином забезпечувати інформування про події, що відбуваються у світі, проте тривале висвітлення катастроф і масового насильства, зокрема воєнного, може призводити до посилення в суспільстві тривожності та страху (Holman, Garfin, & Silver, 2014), сенсibiлізації громад, тобто підвищення чутливості населення до висвітлення подій у тих зонах, де аналогічні події відбувалися (Hopwood, & Schutte, 2017). Найчастіше дослідники аналізують такі наслідки медіаспоживання, як-от: зміни в стані здоров'я (зокрема зростання темпів поширення серцево-судинних захворювань) (Holman et al., 2008); симптоми посттравматичних стресових розладів, які розвиваються з часом після медіаекспозиції колективної травми, а також тривожності, гніву й агресії, депресивних реакцій (Houston, 2009; Pfefferbaum et al., 2014; Silver et al., 2013). Низка систематичних оглядів і досліджень метааналітичного характеру щодо психологічних наслідків для глядачів медіаекспозиції висвітлення різних катастроф (природного, техногенного і воєнного типів) підтверджує вагомість таких впливів як на кроссекційних кореляційних методах (Houston, 2009; Pfefferbaum et al., 2014), так і в експериментальних дослідженнях (Hopwood, & Schutte, 2017). Проте в цих оглядових і метааналітичних дослідженнях не представлені українські учасники і воєнні реалії російсько-української війни.

Українські дослідження медіатравми, репрезентовані на міжнародному рівні (Naydonova, 2023; Naydonova, Chunikhina et al., 2023; Naydonova, Naydonov, & Hryhorovska, 2023; Naydonova, Hryhorovska, & Naydonov, 2023), спираються на результати масових опитувань, зокрема вчительської спільноти в прифронтових районах Донецької і Луганської областей перед повномасштабним вторгненням (Найдьонова, Найдьонов, Григоровська, & Умеренкова, 2021), а також дітей (Найдьонова, Найдьонов, & Григоровська, 2022).

Водночас протягом минулого року вже опубліковано кілька досліджень щодо впливу висвітлення в медіа подій російсько-української війни на населення інших країн, далеких від фронтів російсько-української війни, зокрема Ізраїлю (Palgi, Greenblatt-Kimron, Ben-Ezra, & Shrira, 2023), Німеччини, Фінляндії і Канади (Begic, Greenglass, Hintsu, Karkkola, & Buchwald, 2023), Португалії (Castro, Dias, & Madeira, 2023). Досліджень, які розкривали б особливості медіасприймання висвітлення російсько-української війни самими українцями, досі бракує.

Згідно з моделлю диференційної чутливості до медіаефектів (МДЧМЕ), запропонованою Браєном Г'юстоном з колегами (Houston, Spialek, & First, 2018), потрібно брати до уваги модератори медіаефектів – умовні змінні (індивідуальні чи соціальні змінні, які модерують спрямованість або силу медіаефекту), непрямі змінні (стосуються

початкових особливостей медіаспоживання, станів та реакцій на медіа-повідомлення) і транзакційні змінні (які змінюють медіаспоживання) (Valkenburg, & Peter, 2013).

Представлене дослідження – одне з перших серед низки розвідок, спрямованих на виявлення особливостей медіаспоживання інформації про воєнні події в умовах тривалої війни. Як соціальні змінні лиха війни ми відповідно до МДЧМЕ пропонуємо розглядати такі вразливі групи:

- сім'ї комбатантів (дружини військових, які беруть безпосередню участь у війні з відповідними актуальними ризиками для життя і здоров'я); це група ймовірного сильного вторинного травмування;

- внутрішньо переміщені особи (ВПО) – люди, які зазнали спричиненої війною міграції всередині країни (досвід безпосередньої загрози життю і здоров'ю);

- люди з досвідом воєнної міграції за кордон в інші країни (досвід акультурації і реадaptaції після повернення в Україну);

- вразливі соціальні категорії фінансово незабезпеченого населення, зокрема в сільській місцевості, яке має певні особливості медіаспоживання, наприклад обмежене використання інтернет-джерел.

Метою статті є розгляд особливостей медіаспоживання вразливих категорій населення крізь призму динаміки протягом кількох років війни; виокремлення прикладів найбільш травматичних медіаповідомлень, їхніх параметрів та реакцій медіаспоживачів під час сприймання таких повідомлень і протягом певного часу. Завдання аналізу емпіричного матеріалу, зібраного методом фокус-групового опитування, – виокремити загальні і специфічні медіатригери, які погіршують психологічний стан медіаспоживачів в умовах тривалої війни та її висвітлення в медіа.

Виклад основного матеріалу дослідження. Представлені в статті результати дослідження психологічних параметрів медіатравматизації із застосуванням методів фокус-групового опитування та індивідуальних глибинних інтерв'ю є першою ланкою в серії емпіричних досліджень, передбачених програмою проекту «War mental health crisis coping: evidence-based media psychoeducation for family and community health promotion during economic recovery» («Долання воєнної кризи психічного здоров'я: доказова медіапсихосвіта для підтримки здоров'я сімей і громад у процесі економічного відновлення»), що реалізується в рамках міжнародної програми підтримки українських учених у важкі часи російської агресії. Завдяки розгорнутій, багатоступеневій програмі емпіричних досліджень забезпечується доказовість результатів, що мають стати основою для науково обґрунтованих рекомендацій щодо медіапсихосвітньої політики та зменшення ризиків медіатравматизації населення. Програма передбачає застосування різноманітних методів,

спрямованих як на вивчення феномену медіатравматизації, так і на перевірку ефективності запропонованих у підсумку способів її зменшення.

У зазначеній системі емпіричних досліджень фокус-групові опитування – це перший етап. Його завдання – попереднє визначення найбільш травматичних елементів образів війни на основі вивчення практик медіаспоживання під час війни, емоційних реакцій на висвітлення в медіа воєнних подій та параметрів медіаобразів, що мають стресовий вплив на людину, її психологічне благополуччя. Отримані результати мають стати основою добору матеріалу (зображень війни) для проведення наступного етапу емпіричних досліджень – лабораторного експерименту, під час якого визначення параметрів медіаобразів, що справляють найбільш травматичний вплив на самопочуття, здійснюватиметься із застосуванням апаратурних методик фіксації психофізіологічних реакцій на експозицію зображень війни (фото і відео подій війни).

Для проведення дослідження розроблено гайд, який містить три змістові блоки запитань, спрямованих на вивчення таких психологічних параметрів медіаспоживання: 1) споживання медіа і пріоритет щоденних медіапрактик, зміна практик та їх саморегуляція під час війни, зміни в інформаційних потребах; 2) загальний стан здоров'я та досвід стресу, пов'язаний з медіа; 3) способи подолання і стратегії зменшення стресу, зокрема стресу, спричиненого ЗМІ, а також особисті плани на майбутнє в період економічного відновлення. Центральними в реалізації фокус-груповим опитуванням його функції підготовчого (базового) етапу для проведення лабораторного експерименту були запитання другого блоку. Завдяки отриманим на ці запитання відповідям передбачалося з'ясувати, які саме зображення війни, експоновані в ЗМІ, і які саме їхні параметри мають найбільш травматичний вплив на самопочуття, психологічний стан реципієнтів. Для категорії громадян з досвідом міграції гайд додатково містив блок запитань щодо медіаспоживання під час перебування за кордоном.

Представлені в статті результати ґрунтуються на матеріалах пілотного дослідження, проведеного групою науковців Інституту соціальної та політичної психології НАПН України протягом лютого 2024 р. на загальній вибірці чисельністю 60 осіб. Рекрутингові процедури передбачали скринінг психологічного стану потенційних учасників, метою якого було виявлення психологічно вразливих осіб для виключення їх з дослідження з огляду на високий ризик ретравматизації. Для цього претендентам пропонувалося відповісти на запитання двох коротких опитувальників (із шести і п'яти запитань), відповіді на які

давали змогу оцінити наявність у них проблем психологічного самопочуття та ступінь їхньої вираженості протягом останнього місяця.

ФГ-опитування проводилось як в офлайн-, та і в онлайн- (на платформі ZOOM) форматах. Обов'язковим складником процедури, яка передувала власне опитуванню, було укладання з учасниками Поінформованої згоди на участь у груповому інтерв'ю (в усній формі з аудіофіксацією або записом «погоджуюсь» у чаті). У такий спосіб до учасників доводилися мета дослідження, обсяг і змістові напрями запитань, процедура комунікації ведучого й учасників, оговорювалося право учасника на припинення участі в опитуванні без будь-яких наслідків. Укладання Поінформованої згоди дало змогу оптимізувати процес інтерв'ювання через управління можливими несанкціонованими відхиленнями від процедури.

Результати ФГ-дослідження за категоріями учасників. У фокус-груповому дослідженні *медіаспоживання в сім'ях комбатантів* (дружини військовослужбовців) взяли участь 14 осіб віком від 35 до 55 років із шести областей України: Дніпропетровської, Харківської, Київської, Львівської, Донецької та Полтавської. На момент участі у фокус-групі у двох учасниць чоловіки перебували на лікуванні через наслідки поранень, у двох – несли службу не в районі ведення бойових дій, у решти десяти – виконували завдання в зоні бойових дій. Дев'ять учасниць мали досвід вимушеного переміщення, із них двоє на момент дослідження проживали за кордоном.

Основними новинними каналами споживання інформації в цій групі на момент опитування були YouTube-канали з певними обраними експертами, телеграм-канали «рідного» регіону (проживання або походження), офіційних державних структур та інші окремі інформаційні канали. На момент опитування кількість джерел новинного контенту була свідомо обмеженою. Якщо на початку повномасштабного вторгнення і в перші місяці війни, як зазначали всі учасниці, вони були підписані на численні новинні телеграм-канали, де постійно моніторили інформацію (як згадувала одна з них, «...було мільйон телеграм-каналів усяких, яких тільки можна, і я все читала»), то в подальшому відбувалося поступове зменшення їхньої кількості, яка на момент опитування становила в середньому два-три канали.

Прикметно, що жодна з опитуваних серед джерел інформаційного контенту не зазначила телебачення, тоді як на початку повномасштабного вторгнення для всіх воно, зокрема марафон «Єдині новини», було пріоритетним як джерело настанов щодо дій та орієнтування в ситуації. На момент опитування ним користувалися лише жінки, які мали дітей дошкільного віку, в обмеженій функції джерела контенту для дітей,

зокрема перегляду мультфільмів.

Основними медіастресорами, що спричинюють травматичний вплив на осіб досліджуваної категорії, за їхніми самозвітами, є (порядок представлено за частотою згадувань, півжирним курсивом виділено стресори, специфічні для аналізованої соціальної групи):

- зображення тіл загиблих дітей, дитячі іграшки на руїнах будинків,

- зображення складних травм у військових,

- фото з похоронних процесій військових,

- руйнування в місті, звідки родом опитувані або де вони проживають,

- інформаційний контент про те, як уникнути мобілізації,

- телемарафон (сприймається як викривлена інформація про війну і породжує відчуття несправедливості. Припускаємо, це відчуття породжено зіставленням офіційних новин, які транслюють медіа, з інформацією, отриманою від чоловіків із фронту, яке фіксує розбіжності).

Звертає на себе увагу стресогенність візуального контенту про війну – у наведеному переліку відсилку до нього мають дві третини позицій («зображення», «фото»).

Як ілюстрації щодо зазначених медіастресорів наведемо деякі вислови учасниць обговорення, які розкривають також психологічні механізми впливу медіаконтенту того чи того змісту:

«І така, ну, взагалі, історія, яка мене знесла, це коли в нас у Дніпрі потрапила ракета в будинок на Перемозі. І, по-перше, це район, де я багато кого знаю, жила певний час. ... І це тоді справді сниться, бачиться.»

«Ти можеш, наприклад, побачити якесь фото з дитиною в Краматорську на вокзалі, і ти це проєктуєш зразу на себе, що, наприклад, це міг би бути ти, наприклад, із твоєю дитиною, і ти вже починаєш себе накручувати, що, напевно, ти справді щось не так робиш; може, треба було виїхати, ти сам наражаєш себе на небезпеку».

«...чутливий контент для мене – це завжди ці реальні історії, іноді я розумію, що вони важливі для пам'яті, ще для чогось, але мені здається, що іноді з них роблять, ну, трохи ретравматизацію для нас, для всіх. Для мене, ну, звісно, було болючим, там, історія людей з Бородянки, з Бучі».

Найбільш вразливим фактором дружини військовослужбовців вважають раптовість, без будь-якого попередження, виринання потенційно травматичного медіаконтенту (*«Ти відкриваєш – і там уже фото: тут нога, тут рука, тут щось... Я ж кажу, ці дитячі іграшки в крові... І це все вже захоплює, не можна вийти звідти»*). Це впливає на

емоційний стан, порушує сон та потребує додаткового часу на відновлення, зменшуючи тим самим загальний ресурс утримання себе у функціональному стані, виживання загалом.

Додамо, що опитані дружини військових, які мають малолітніх дітей, свідомо обмежують споживання медіатравматичного контенту, намагаючись уникати в такий спосіб будь-яких впливів медіа на свій емоційний стан для збереження свого психологічного благополуччя як запобіжника емоційно-психологічної дестабілізації дітей.

Особливості медіаспоживання соціальної категорії фінансово малозабезпеченого населення. Ця група досліджуваних налічувала 24 особи – жителів сільської місцевості віком від 21 до 80 років. Серед основних каналів споживання новинної інформації у цієї категорії, як і у дружин військових, домінують телеграм-канали. Проте, на відміну від останніх, у сільських мешканців помітне місце серед джерел інформації займає телебачення. Старше покоління (особи пенсійного віку 70 років і більше) переважно дивиться телевизор і слухає радіо, воно більше довіряє марафону «Єдині новини», який на початку повномасштабного вторгнення, як зазначають учасники, дуже допомагав впоратися із хвилюванням і тривогою. Проте ставлення до марафону протягом війни демонструє зміни, ідентичні тим, що відбулися в групі дружин військовослужбовців: на момент опитування марафон більше дратував, ніж заспокоював, оскільки, як зауважували більш молоді учасники, у ньому транслюється багато неправдивої, нерелістичної інформації, через що вони часто уникають дивитися марафон або й зовсім відмовляються від нього. На момент ФГ-опитування телевизор і далі дивилися люди віком 70+, не віддаючи проте перевагу тому чи тому каналу («будь-який, де показують новини»). Водночас навіть вони зазначали, що від початку повномасштабного вторгнення почали частіше споживати новини з Інтернету, посилаючись на такі його переваги, як можливість подивитися ті новини, які цікавлять, і тоді, коли потрібно або є можливість.

Молодь і люди середнього віку більше споживають інформацію з телеграм-каналів, YouTube-каналів і різних сайтів, віддаючи перевагу офіційним каналам.

Виразено травматичний вплив на аналізовану категорію мають емоційно насичені відеоматеріали, у яких ідеться про:

- загибель і травматизацію дітей, тварин (беззахисні і залежні категорії);
- персональні історії постраждалих;
- руйнування і завдання шкоди землі;
- вбивства, катування, гвалтування

– порівняння і протиставлення, наприклад, квітучих міст і їхніх спричинених обстрілами і бомбардуваннями руїн, дитячого майданчика – місця безтурботних дитячих ігор і розваг – на фоні зруйнованого будинку тощо;

– окупацію свого населеного пункту, щодо якої люди навіть уже після їх звільнення мають складні переживання.

Ось приклади висловлювань, що демонструють травматичний вплив медіаконтенту відповідно до вищезазначеного змісту:

«Усе, усе розбито [руйнування будівель, земель], і ти його уявляєш, воно не забувається. І дуже, дуже тримається довго в пам'яті».

«Я завжди на щось плачу, на ті вибухи, або от ховали діток. Боже, ховали четверо дітей. Поклали дитинку до матері [до труни]. Немовля. Ти що? Це взагалі... Ні, ні, ні. Я дуже, дуже на це все, дуже реаую. Дуже, дуже, дуже».

«... у нас три військовослужбовці загинули. Я не в стані була піти на похорон, але я теж дуже цим переймалася. Це дуже боляче, це дуже, дуже, дуже. Тому що у своєму селі це все відбувається».

Жінки помітно більш вразливі до травматичного контенту, ніж чоловіки. Принаймні вони значно частіше розповідали про свої сильні емоційні реакції. Водночас слід зауважити, що в нашому суспільстві чоловікам «не личить» говорити про свої почуття і переживання, тож такий результат може відображати не стільки більшу стійкість чоловіків до травматичного контенту, скільки те, що їхні переживання залишаються непрявленними і проживаються глибоко всередині. А це насправді матиме ще більш негативний ефект, ніж відкриті сльози чи агресія у жінок.

За словами учасників, перегляд травматичного контенту, пов'язаного з війною і її наслідками, викликає у них сильні емоційні реакції, зокрема неконтрольовані сльози, нестримну агресію щодо ворога, порушення сну (важке засинання і легкий, тривожний, дуже ранній підйом). Водночас про інтрузії як важкі, нав'язливі спогади про ті чи інші події чи образи учасники майже не згадували. Такі випадки фіксувалися тільки в окремих ситуаціях після перегляду сильно емоційно навантаженого контенту, як, наприклад, катування і вбивство полонених, підриг дамби Каховської ГЕС.

Учасникам, що належать до цієї категорії, доволі складно детально описувати свої емоційні реакції. Частіше вони зазначали, що перегляд травматичного контенту є емоційно важким для них, але не деталізували свої реакції. Це може бути пов'язано як із загальним низьким рівнем розвитку рефлексії і самоаналізу, розуміння своїх почуттів і переживань,

так і з несвідомим блокуванням неприємних спогадів і пов'язаних із ними переживань.

Що ж до характеристик візуального контенту, які спричиняють найбільший вплив на емоційно-психологічний стан, то учасники зазначали, що інтенсивність емоційних реакцій залежить від повторних переглядів і їхньої тривалості (*«Звичайно, чим частіше дивився, тим твій стан сильніше погіршується, стан здоров'я. І тоді на одних ліках»*), тоді як тип екрана (телеекран чи екран телефона, які мають різну величину, а отже різні можливості детального сприйняття візуального контенту) не відіграють помітної ролі. Зі слів учасників, вони не відчують різниці щодо впливу на них контенту в різному форматі (аудіо, візуальний, текстовий), а наголошують передусім на важливості його змісту. А проте деякі висловлювання суперечать цьому: *«Без різниці. Будь-що. Ну, в основному, звісно, відео. Відео. Оце бачиш оце все, оці всі вибухи, оці всі розбиті дома, похорони ці всі. І це серце не витримує»*.

Особливості медіаспоживання внутрішньо переміщених осіб (ВПО). У цій категорії опитано десять осіб віком від 19 до 55 років. З них восьмеро стали вимушеними переселенцями з 2014 року і на момент проведення фокус-групового опитування проживали ще додатково в одному-трьох містах, крім рідного і того, в якому перебували наразі. Семеро учасників мали близьких, що залишились в окупації, з них четверо якийсь час були в окупації самі. Один з учасників групи – військовослужбовець на ротації (служить у зоні активних бойових дій), в однієї учасниці чоловік – військовослужбовець.

Основними джерелами інформації для осіб цієї категорії, як і для двох вищеописаних категорій, є телеграм-канали, які загалом можна поділити на дві групи: ті, які надають оперативну інформацію щодо поточної ситуації з обстрілами, тривогами, і ті, які містять перевірену інформацію про війну в Україні. На момент опитування їхня кількість була обмежена до мінімуму. YouTube також належить до переліку джерел медіаконтенту, проте контент, який споживається через цю платформу, має більшою мірою пізнавально-розважальний характер.

Особливістю медіаспоживання осіб цієї категорії респондентів є *особливий статус новин, що стосуються їхніх рідних місць*. Учасники групи зберігали звичку відстежувати актуальні новини про кожне з місць, де їм доводилося жити після залишення рідної домівки. Це зумовлює специфіку основних медіастресорів (наведено за частотою згадувань):

– зображення або опис подій, учасники яких були відрізані від шляхів порятунку, коли спроба захисту або порятунку близьких людей або знайомих речей була марною, що викликало почуття безпомічності. До такого контенту досліджувані відносили, наприклад, детальні відео

про загибель людей і тварин з рідного міста, знищення історичних пам'яток, значущих будівель рідного міста;

– неочікуваний контент або неочікувані розвороти в очікуваному змісті контенту, що різко підвищують їхній травматичний потенціал (наприклад, полонених везли на обмін, а натомість розстріляли). У цьому контенті травматичний вплив спричиняє незбіг оптимістичних очікувань (спосіб їх породження наразі не розглядається) з експозиційованою травматичною реальністю;

– деморалізуючі новини на зразок відставки В. Залужного, який для більшості українців став символом надії або свободи в цій війні; при цьому більшість опитаних говорять про загальну байдужість до новин політичної сфери країни (в основі якої, проте, більшою мірою лежить зневіра, а не брак інтересу).

Окремо, поза межами сприймання медіаконтенту, звертає на себе увагу вразливість цієї категорії до повідомлень агентств нерухомості, які через рекламні борди звертаються до мешканців з посланнями на зразок *«Твій дім чекає на тебе»*. Їхній травматичний вплив може бути відтермінованим у часі, не відстежується одразу, але пізніше породжує нав'язливу думку *«у мене немає дому»* і може спричинити сильну емоційну реакцію.

Під час ФГ-дослідження **медіаспоживання українців з досвідом воєнної міграції за кордон та наступної репатріації** опитано 12 жінок віком від 20 до 72 років, переважно з вищою освітою з Києва, Запоріжжя, Миколаєва, Херсона. Країни міграції: Польща – чотири особи, Іспанія і Румунія – по дві особи, Канада, США, Хорватія, Болгарія – по одній особі. Термін перебування за кордоном – від двох місяців до півтора року.

Провідними джерелами інформації, як і в інших групах, під час перебування за кордоном і після повернення в Україну були і залишаються телеграм-канали. Телебачення як джерело інформації не використовувалося: під час перебування за кордоном телевізора в місцях проживання просто не було, а після повернення в Україну – через недовіру до офіційної інформації, що транслюється через «Єдині новини».

Усі учасники цієї групи, описуючи медіаспоживання початкового періоду повномасштабного вторгнення, як і учасники всіх інших груп, відмічали високу його інтенсивність (обсяг щоденно спожитого медіаконтенту) і тотальність використання всіх доступних джерел (*«Медіаспоживання було колосальне, ...з усіх каналів, ну, це були і телеграм-канали, і вайбер, і вотсап, всюди, фейсбук, ... усі доступні соцмережі»*). Пояснюючи причини, учасники називали *«ілюзію*

контролю», яку давало таке «неконтрольоване» поглинання новинного контенту. Проте особливістю медіаспоживання цієї категорії українців з погляду мотивації є вага чинника тривоги за рідних і близьких, які залишалися в Україні (*«Ми були в Польщі, чоловік – у Запоріжжі. Ми переживаємо, ми, відповідно, читаємо всі новини, щоб знати, там усе в порядку чи ні»*), а також горювання за домом (*«Я почувалася відірваною від дому...»*). Специфічним саме для цієї категорії громадян мотивом посиленого медіаспоживання є і *мотив морального обов'язку перед Батьківщиною*. Одна з учасниць висловила так: *«Коли ми виїхали з України, то був період, коли я відчувала себе морально зобов'язаною обов'язково стежити за новинами, навіть якщо мені в цей момент було щось інше цікаве... якщо я не переживаю цей досвід сама, то треба хоча б ... стежити за тим, що відбувається»*.

Особливістю медіаспоживання українців у період перебування за кордоном можна вважати і *більш глибокий психологічний (емоційний) вплив медіаінформації*, який вони відмічали, порівнюючи сприймання новинного медіаконтенту під час перебування за кордоном і після повернення в Україну. Принаймні чверть учасників ФГ-опитування цієї категорії чітко висловили думку, що *«коли ти далеко від дому, усе і всі новини сприймаються в трьох-чотири-кратному розмірі.... я вам не можу навіть передати це відчуття, це просто жах, що здається, що відбувається... коли ти там... там накручується ще більше»*. Пояснити цей ефект можна, з одного боку, майже браком досвіду проживання подій війни в реальності (через швидкий від'їзд з країни), натомість формуванням його опосередковано, значною мірою через медіа, а з другого – знову ж таки переживанням за рідних, які залишилися в Україні (*«Там навіть я гірше переживала, ніж тут (в Україні, у Миколаєві. – Л. Г.), під обстрілами.... Тому що тут у мене були батьки і чоловік»*).

Уявлення про розрив між досвідом проживання реальності війни й ефектом її медіапроживання під час перебування за кордоном дають слова однієї з учасниць. Розповідаючи про переживання під впливом медійних повідомлень про обстріли її рідного Запоріжжя, вона зазначає: *«Там (у Польщі. – Л. Г.), коли я все це слухала..., мені здавалося, що міста вже просто не існує», а коли «я приїхала якраз у кінці серпня 22-го року і тут почалися в листопаді посилені нальоти, люди були тут настільки перелякані всі, а я ніби ... дивлюся на них і думаю: ну, це ж не так страшно»*. Тобто трансльовані в медіа картини локальних руйнувань сприймалися на відстані як більш глобальні, що посилювало їхній стресогенний, травматичний вплив.

Виявлено такі *основні медіастресори* для групи українців з досвідом воєнної міграції за кордон:

- загибель людей (особливо дітей, вагітних), фізичні страждання людей, зокрема у форматах персоналізованих трагічних історій (військових і цивільних), (відео)репортажів з фронту;

- злочини російської армії: знущання над українськими військовими, катування, розстріли;

- показ людей в останні миті їхнього життя;

- масштабні руйнування українських міст, знищення природи України;

- візуальний контент із стражданнями тварин;

- неправдива інформація, що оцінюється як така внаслідок порівняння її з інформацією від рідних, які воюють, і викликає недовіру до офіційних джерел;

- контрастні до воєнних подій провокативні медійні сюжети мирного життя, яке для деяких співгромадян не змінилося в часи війни;

- російська пропаганда, сюжети з Росії, які транслують приклади того *«божесвілля, яке зараз відбувається в Росії»*; чинником травматизації тут є усвідомлення глибини ментальної прірви між сторонами воєнного протистояння, яке позбавляє надії на швидше закінчення війни.

Діапазон емоційних реакцій на перегляд травматичного контенту широкий – від сліз та апатії до неконтрольованої злості як реакції на російську брехню.

Загалом психологічними параметрами медіатравматизації є:

- перевантаженість медіаінформацією через неконтрольоване, безмірне її споживання (на початку війни);

- візуальна модальність медіаконтенту, емоційність реагування на яку зумовлює свідоме уникання фото і відеоінформації, надання переваги суто інформаційному новинному контенту переважно у вигляді тексту;

- особистісний смисл змісту медіаконтенту для медіаспоживача (руйнування в рідному місті для його мешканця, гвалтування дітей для матері тощо);

- масовість поширення певного контенту (*«не можна уникнути, всюди натикаєшся на цей контент»*);

- художня форма подання медіаконтенту (*«фільм анімаційний про Маріуполь; мультфільм, намальований дівчиною, яка це все пережила, автобіографічний, дуже вплинув»*);

- прийоми подання інформації, розраховані саме на емоційний відгук медіаспоживача (дитяча іграшка на фоні зруйнованого будинку, інформація про «останні миті життя» живої ще в кадрі людини);

- незбіг медіаконтенту з реальністю (*«неправдивість»*), особливо для тих, хто має пряму інформацію від учасників бойових дій, сам був учасником подій, про які йдеться в медіаповідомленні (мешканці

обстріляних і зруйнованих будинків тощо), користується різними медійними джерелами інформації для її перевірки.

Також слід наголосити на кумулятивному ефекті медіатравматизації, коли ніби стираються деталі подій і медіаобразів, які колись мали величезний вплив, проте створюється загальний підвищений рівень емоційної вразливості (*«тепер будь-які твори мистецтва, чи то фільм, чи то, наприклад, вистави в театрі, я всюди плачу»*).

На завершення аналізу медіаспоживання осіб, змушених мігрувати через війну за кордон, слушно зазначити, що порівняно з початком війни сьогодні медіаспоживання в цій групі характеризується: скороченням обсягу щоденно спожитого медіаконтенту, вибірковістю останнього, відмовою (часто свідомою) від особливо травматичного медіаконтенту, поверненням (хоч і в значно скороченому порівняно з довоєнним періодом обсязі) в поле медіаспоживання інших, крім військово-політичного, видів контенту, зокрема розважального, як захисту від усвідомлюваної травматизації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Загальна динаміка медіаспоживання від початку війни – зменшення часу експозиції образів війни. Час, який люди проводили перед екраном у пошуку новин у перші тижні війни, був дуже значним, на другому ж році війни цей час кардинально зменшився. Зменшилася також кількість джерел, якими користувалися українці для отримання новин про воєнні події – до двох-трьох спеціально відібраних. Медіаспоживання регулюється наразі залежно від власних реакцій: зменшується споживання тих форматів, які викликають сильніші емоційні реакції.

Серед характеристик медіапродукції найбільш травматичними є відеосюжети зі звуковим супроводом, а також контрасти (порівняння довоєнного і зруйнованого/враженого станів будівель, людей). Дієвим чинником впливу медіа на стан медіаспоживачів є неочікуваність – раптова поява емоційно навантажених візуальних образів.

Моральний складник емоційних станів має велике значення для оцінювання медіавпливу. Відчуття несправедливості, яке виникає у глядачів під час медіаспоживання, обтяжує їхній емоційний стан, викликаний новинами; ці стани пов'язані з емоціями гніву.

Специфічні медіатригери опосередковуються процесами особистої ідентифікації зі змістом медіаповідомлення (територіальна близькість досвіду, пережиті відповідні події, уявне перенесення побаченого на себе, на свою життєву ситуацію).

Більшість параметрів медіаповідомлення не виокремлюються споживачами, тому реакції змішані, що ускладнює виокремлення під час обговорення минулого досвіду необхідних деталей. Частина досвіду

медіаспоживання залишається малорефлексованою і змішаною, що не дає змоги глядачам чітко усвідомити роль впливу окремих параметрів.

Психологічні параметри образів війни визначаються темами загибелі і фізичних травм людей, руйнування осель і природи, масштабом руйнувань, а також охоплюють страждання дітей і тварин. Психологічні реакції на сприйняті повідомлення про воєнні події глядачі описують у параметрах сили їхнього стресового впливу, викликаних нав'язливих згадувань, а також у різних емоційних модальностях негативного спектру емоцій, серед яких найбільш травматичним є відчуття безпорадності, безвиході, марності зусиль, тобто ситуація втрати контролю. Співпереживання стражданням героїв історій і почуття гніву є найбільш поширеними психологічними реакціями.

Варто зазначити, що візуальні образи у сприйнятті медіаповідомлень нерозривно пов'язані з історіями, які ці образи ілюструють. Глядачі оцінюють вплив симультанно, що не дає змоги методом інтерв'ю виокремити суттєві складники цього цілісного впливу. Для подальшого аналізу потрібні експериментальні дослідження з контрольованими параметрами візуальних образів, їх вербального супроводу, а також інших параметрів візуального та аудіовізуального впливу.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні механізмів впливу медіаобразів війни на глядача в контрольованих умовах і виокремленні причинно-наслідкового впливу окремих параметрів на психологічні стани медіаспоживачів, зокрема слабо усвідомлених реакцій, що потребує експериментального дизайну. Для кількісного оцінювання впливу медіависвітлення війни на психологічні стани і психічне здоров'я українців з можливістю ширшої екстраполяції варто також скористатися методологією масових репрезентативних опитувань.

Обмеження дослідження зумовлені вибором якісної методології, що не дає змоги здійснити кількісне оцінювання ступеня впливу окремих виявлених параметрів, їхньої вагомості і поширеності. Водночас на основі проведеного аналізу результатів фокус-групових інтерв'ю можна конкретизувати гіпотези для подальшого дослідження особливостей медіатравматизації в умовах війни.

Практична/соціальна значущість дослідження. Практична значущість дослідження визначається необхідністю долати кризу психічного здоров'я, зумовлену стресовими перевантаженнями воєнного часу. За результатами дослідження буде складено план експериментального вивчення впливу образів війни з урахуванням усвідомлюваних психологічних і менш свідомих фізіологічних реакцій організму на різні

аспекти і формати медіаповідомлень. У підсумку на основі доказових медіапсихологічних досліджень буде розроблено рекомендації для медіаіндустрії.

Персональний внесок авторів. Л. Найдьонова – загальне керівництво, огляд літератури, загальна концептуалізація, розроблення гайду, висновки; Л. Григоровська – проведення фокус-груп з колишніми мігрантами, аналіз результатів, оформлення статті; І. Губеладзе – проведення фокус-груп та індивідуальних інтерв'ю із сільськими і міськими малозабезпеченими людьми, аналіз результатів; Н. Дятел – проведення фокус-груп з ВПО, аналіз результатів; Н. Умеренкова – проведення фокус-груп з дружинами військових, аналіз результатів; М. Найдьонов – підготовка загальної схеми аналізу, підготовка і рефлексивний аналіз мовної продукції, узагальнення отриманих результатів.

Подяка. Дослідження виконано в межах міжнародної програми довготривалої підтримки українських учених Польської академії наук і за фінансування Академії наук США та інших спонсорів (Long-term program to support Ukrainian research teams at the Polish Academy of Sciences carried out in collaboration with the U. S. National Academy of Sciences with the support of external partners) проєкту «Подолання кризи психічного здоров'я війни: доказова медіапсихосоцвіта для підтримки здоров'я родини та громади під час відновлення економіки». Автори висловлюють вдячність директору Інституту психології Польської академії наук проф. Роберту Бялашу і заступнику директора, завідувачу лабораторії психофізіології віртуальної реальності проф. Гжегожу Похватко за тривалу організаційну і змістову підтримку проєкту.

Оголошення. Відповідність дослідження етичним нормам підтверджено рішенням етичної комісії Національної асоціації психологів (Ethics Commission's meeting on February 1, 2024, as documented in Minutes No. 1/24).

Список використаних джерел

Найдьонова, Л. А., Найдьонов, М. І., & Григоровська, Л. В. (2022). Медіатравма і симптоми посттравматичного стресового розладу у дітей. *Журнал сучасної психології*, 4 (27), 56–70. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4>. Взято з <https://www.journalsofznu.zp.ua/index.php/psych/article/view/3064/2909>.

Найдьонова, Л. А., Найдьонов, М. І., Григоровська, Л. В., & Умеренкова, Н. Ф. (2021). *Інформаційні поведінка і потреби вчителів Донецької і Луганської областей України: інформаційний бюлетень. Листопад 2021*. Київ: ІСПП НАПН України. Взято з http://profprestige.org.ua/publ/Inf_bul_2021vd.pdf.

Begic, P., Greenglass, E., Hints, T., Karkkola, P., & Buchwald, P. (2023).

Mediation of cognitive interference on depression during the Russo-Ukrainian war in three national samples. *Journal of Health Psychology*. doi:10.1177/13591053231184065.

Castro, M., Dias, J. A., & Madeira L. (2023). Does the media (also) keep the score? Media-based exposure to the Russian-Ukrainian war and mental health in Portugal. *Journal of Health Psychology Special Issue: War, Terrorism, Genocide and Politicide*, October, 1–14.

Holman, E. A., Garfin, D. R., & Silver, R. C. (2014). Media's role in broadcasting acute stress following the Boston Marathon bombings. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(1), 93–98. <https://doi.org/10.1073/pnas.1316265110>

Holman, E. A., Garfin, D. R., Lubens, P., & Silver, R. C. (2020). Media Exposure to Collective Trauma, Mental Health, and Functioning: Does It Matter What You See? *Clinical Psychological Science*, 8 (1), 111–124. <https://doi.org/10.1177/2167702619858300>

Holman, E. A., Silver, R. C., Poulin, M. J., Andersen, J., Gil-Rivas, V., & McIntosh, D.N. (2008). Terrorism, acute stress, and cardiovascular health: A 3-year national study following the September 11th attacks. *Archives of General Psychiatry*, 65, 73–80.

Hopwood, T., & Schutte, N. (2017). Psychological outcomes in reaction to media exposure to disasters and large-scale violence: A meta-analysis. *Psychology of Violence*, 7, 316–327.

Houston, J. B. (2009). Media coverage of terrorism: A meta-analytic assessment of media use and posttraumatic stress. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 86, 844–861. <https://doi.org/10.1177/107769900908600408>

Houston, J. B., Spialek, M. L., & First, J. (2018). Disaster media effects: A systematic review and synthesis based on the differential susceptibility to media effects model. *Journal of Communication*, 68 (4), 734–757. <https://doi.org/10.1093/joc/jqy023>

Naydonova, L. (2023). War mental health crisis coping: evidence-based media psychoeducation. *Constructive reflection of confrontation and cooperation: psychological risks and resources of war* (pp. 29–31). Kyiv: IRIS. doi:10.59416/ROZB7764. Retrieved from https://iris-psy.org.ua/publ/CR23/CR23_005.pdf

Naydonova, L., Chunikhina, S., Naydonov, M., Yermakov, T., & Khobta, S. (2023). War Trauma Consequences in Ukraine: Well-being and PTSD Symptoms in Urban Communities. *APA Convention*, Washington, DC, 2-5 August 2023. Retrieved from <https://www.xcdsystem.com/apaprogram/pBf12Ke/index.cfm?pgid=760>

Naydonova, L., Naydonov, M., & Hryhorovska, L. (2023). Representative reflexivity of war media trauma and teenagers' well-being. *International Journal of Psychology*, 58(S1: Supplement: 32nd International Congress of Psychology, 18-23 July 2021, Prague, Czech Republic). <https://doi.org/10.1002/ijop.13083>. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/ijop.13083>

Naydonova, L., Hryhorovska, L., & Naydonov, M. (2023). War media trauma

intensity and PTSD symptoms during Russia invasion in Ukraine. *European journal of Psychotraumatology*, 14(sup1: 17th biennial conference of the European Society for Traumatic Stress Studies held in Belfast, Northern Ireland, 14-17 June 2023), P. 322. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20008066.2023.2197743>

Palgi, Y., Greenblatt-Kimron, L., Ben-Ezra, M., & Shrira, A. (2023). Trauma-related and risk factors associated with perceived exacerbation in psychological distress due to the Russo-Ukrainian war. *Psychiatry Research*, 328. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2023.115451>

Pfefferbaum, B., Newman, E., Nelson, S. D., Nitiéma, P., Pfefferbaum, R. L. & Rahman, A. (2014). Disaster Media Coverage and Psychological Outcomes: Descriptive Findings in the Extant Research. *Current Psychiatry Reports*, 16(9). <https://doi.org/10.1007/s11920-014-0464-x>

Silver, R. C., Holman, E. A., Andersen, J., Poulin, M., McIntosh, D. & Gil-Rivas, V. (2013). Mental- and physical-health effects of acute exposure to media images of the September 11, 2001, attacks and the Iraq War. *Psychological Science*, 24, 1623–1634. <https://doi.org/10.1177/0956797612460406>

Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2013). The differential susceptibility to media effects model. *Journal of Communication*, 63, 221–243. <https://doi.org/10.1111/jcom.12024>

Vasterman, P., Yzermans, C. J., & Dirkzwager, A. J. E. (2015). The role of the media and media hypes in the aftermath of disasters. *Epidemiologic Reviews*, 27, 107–114. <https://doi.org/10.1093/epirev/mxi002>

References

Begic, P., Greenglass, E., Hintsu, T., Karkkola, P., & Buchwald, P. (2023). Mediation of cognitive interference on depression during the Russo-Ukrainian war in three national samples. *Journal of Health Psychology*. doi:10.1177/13591053231184065. (in English)

Castro, M., Dias, J. A., & Madeira L. (2023). Does the media (also) keep the score? Media-based exposure to the Russian-Ukrainian war and mental health in Portugal. *Journal of Health Psychology Special Issue: War, Terrorism, Genocide and Politicide*, October, 1–14. (in English)

Holman, E. A., Garfin, D. R., Silver, R. C. (2014). Media's role in broadcasting acute stress following the Boston Marathon bombings. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(1), 93–98. <https://doi.org/10.1073/pnas.1316265110> (in English)

Holman, E. A., Garfin, D. R., Lubens, P. & Silver, R. C. (2020). Media Exposure to Collective Trauma, Mental Health, and Functioning: Does It Matter What You See? *Clinical Psychological Science*, 8 (1), 111–124. <https://doi.org/10.1177/2167702619858300> (in English)

Holman, E. A., Silver, R. C., Poulin, M. J., Andersen, J., Gil-Rivas, V., & McIntosh, D. N. (2008). Terrorism, acute stress, and cardiovascular health: A 3-year

national study following the September 11th attacks. *Archives of General Psychiatry*, 65, 73–80. (in English)

Hopwood, T., & Schutte, N. (2017). Psychological outcomes in reaction to media exposure to disasters and large-scale violence: A meta-analysis. *Psychology of Violence*, 7, 316–327. (in English)

Houston, J. B. (2009). Media coverage of terrorism: A meta-analytic assessment of media use and posttraumatic stress. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 86, 844–861. <https://doi.org/10.1177/107769900908600408> (in English)

Houston, J. B., Spialek, M. L., & First, J. (2018). Disaster media effects: A systematic review and synthesis based on the differential susceptibility to media effects model. *Journal of Communication*, 68(4), 734–757. <https://doi.org/10.1093/joc/jqy023> (in English)

Naydonova, L. (2023). War mental health crisis coping: evidence-based media psychoeducation. *Constructive reflection of confrontation and cooperation: psychological risks and resources of war* (pp. 29–31). Kyiv: IRIS. doi.org/10.59416/ROZB7764. Retrieved from https://iris-psy.org.ua/publ/CR23/CR23_005.pdf (in English)

Naydonova, L., Chunikhina, S., Naydonov, M., Yermakov, T., & Khobta, S. (2023). War Trauma Consequences in Ukraine: Well-being and PTSD Symptoms in Urban Communities. *APA Convention*, Washington, DC, 2-5 August 2023. Retrieved from <https://www.xcdsystem.com/apa/program/pBf12Ke/index.cfm?pgid=760> (in English)

Naydonova, L., Hryhorovska, L., & Naydonov, M. (2023). War media trauma intensity and PTSD symptoms during Russia invasion in Ukraine. *European journal of Psychotraumatology*, 14(sup1: 17th biennial conference of the European Society for Traumatic Stress Studies held in Belfast, Northern Ireland, 14-17 June 2023), P. 322. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20008066.2023.2197743> (in English)

Naydonova, L. A., Naydonov, M. I., & Hryhorovska, L. V. (2022). Mediatrix i symptomy posttravmatychnoho stresovoho rozladu u ditei. [Media trauma and symptoms of children's post-traumatic stress disorder]. *Zhurnal suchasnoi psykholohii*, 4 (27), 56–70. Retrieved from <https://www.journalsofznu.zp.ua/index.php/psych/article/view/3064/2909> <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4> (in Ukrainian)

Naydonova, L., Naydonov, M., & Hryhorovska, L. (2023). Representative reflexivity of war media trauma and teenagers' well-being. *International Journal of Psychology*, 58(S1: Supplement: 32nd International Congress of Psychology, 18-23 July 2021, Prague, Czech Republic), P. 1023. <https://doi.org/10.1002/ijop.13083>. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/ijop.13083> (in English)

Naydonova, L. A., Naydonov, M. I., Hryhorovska, L. V., & Umerenkova, N. F. (2021). *Informatsiini povedinka i potreby vchyteliv Donetskoï i Luhanskoi oblastei Ukrainy: informatsiyniy biuleten. Lystopad'2021*. [Information behavior and needs of

teachers of Donetsk and Luhansk regions of Ukraine: informational bulletin. November 2021]. Kyiv: ISPP NAPN Ukrainy. Retrieved from http://profprestige.org.ua/publ/Inf_bul_2021vd.pdf (in Ukrainian)

Palgi, Y., Greenblatt-Kimron, L., Ben-Ezra, M., & Shrira, A. (2023). Trauma-related and risk factors associated with perceived exacerbation in psychological distress due to the Russo-Ukrainian war. *Psychiatry Research*, 328. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2023.115451> (in English)

Pfefferbaum, B., Newman, E., Nelson, S. D., Nitiéma, P., Pfefferbaum, R. L. & Rahman, A. (2014). Disaster Media Coverage and Psychological Outcomes: Descriptive Findings in the Extant Research. *Current Psychiatry Reports*, 16(9). <https://doi.org/10.1007/s11920-014-0464-x> (in English)

Silver, R. C., Holman, E. A., Andersen, J., Poulin, M., McIntosh, D. & Gil-Rivas, V. (2013). Mental- and physical-health effects of acute exposure to media images of the September 11, 2001, attacks and the Iraq War. *Psychological Science*, 24, 1623–1634. <https://doi.org/10.1177/0956797612460406> (in English)

Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2013). The differential susceptibility to media effects model. *Journal of Communication*, 63, 221–243. <https://doi.org/10.1111/jcom.12024> (in English)

Vasterman, P., Yzermans, C. J., & Dirkzwager, A. J. E. (2015). The role of the media and media hype in the aftermath of disasters. *Epidemiologic Reviews*, 27, 107–114. <https://doi.org/10.1093/epirev/mxi002> (in English)

УДК 159.9.019.4:159.972:159.9.018.3

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-154>

Найдюнова Любов Антонівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, член-кореспондент НАПН України,

заступник директора з наукової роботи

Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна,

професор Інституту психології Польської академії наук,

м. Варшава, Республіка Польща

<https://orcid.org/0000-0002-1222-295X>

mediasicolo@gmail.com

Найдюнов Михайло Іванович

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології і соціогуманітарних дисциплін,

Державний університет інфраструктури і технологій,

директор Інституту рефлексивних досліджень і спеціалізації IRIS,

м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-3833-8643>

iris_psy@ogr.ua

КОНЦЕПЦІЯ ЦИФРОВОЇ МЕДІАОСВІТИ: ОБҐРУНТУВАННЯ НЕОБХІДНОСТІ ЗМІН В УМОВАХ ТРИВАЛОЇ ВІЙНИ

Актуальність. Очевидність існування поряд інформаційної і гарячої війни ставить більш ясні цілі протидії ворожим інформаційним впливам. Повномасштабне вторгнення відображає тривалу історію гібридних інформаційних втручань, але інколи й маскує гібридний характер кривавої війни. Постійні інформаційно-психологічні операції, дезінформація і пропаганда вимагають від громадян особливих умінь щодо свідомої взаємодії з медійним простором, розуміння законів функціонування медіасистеми, медіаефектів впливу і засобів протистояння. Це особливий виклик для системи освіти, що має готувати здобувачів знань до ефективної взаємодії зі зміненним війною медіа-простором. Глобальні та євроінтеграційні перспективи, насамперед у сфері цифрової трансформації життя, теж вимагають від медіаосвіти адекватної відповіді.

Мета статті – аналіз стану європейської і української медіаосвіти в контексті війни і цифровізації для обґрунтування нової концепції цифрової медіаосвіти (ЦМО).

Методи і методологія. Представлено огляд найвпливовіших ініціатив щодо розвитку і діагностики медіаграмотності, виявлено головні дефіцитні напрями в цій сфері.

Результати. Завдяки порівнянню наявних операціоналізацій концептів

цифрової грамотності в європейських і українських офіційних документах виявлено специфічні й спільні змісти і зони суперечностей.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Запропоновано концептуальні способи інтеграції суспільних рухів медіа- та цифрової грамотності для досягнення синергетичного ефекту. Представлено для подальшої дискусії інтеграційну модель цифрової медіаосвіти, яка охоплює три основних середовищних контексти (світоглядний, безпековий і економічний), особистісні контексти психологічного розвитку (мотиваційно-вольовий, соціоемоційний і рефлексивно-мисленнєвий); для двох векторів компетентностей – інфомедійного і цифрового – виокремлено шість тематичних блоків цифрової медіаграмотності.

Ключові слова: медіаграмотність; інфомедійна грамотність; цифрова грамотність; медіаосвіта; цифрова медіаосвіта (ЦМО); цифрове громадянство; російсько-українська війна; інформаційно-психологічна реабілітація.

Lyubov A. Naydonova

Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Deputy Director for Scientific Work

Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine,

Professor, Institute of Psychology of the Polish Academy of Sciences, Warsaw, Republic of Poland

<https://orcid.org/0000-0002-1222-295X>

mediasicolo@gmail.com

Mykhaylo I. Naydonov

Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher, Professor of the Department

of Psychology and Socio-Humanitarian Disciplines

State University of Infrastructure and Technologies,

Director of the Institute of Reflective Investigations and Specialization IRIS,

Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-3833-8643>

iris_psy@ogr.ua

**THE CONCEPT OF DIGITAL MEDIA EDUCATION:
JUSTIFICATION OF THE NEED FOR CHANGE
IN THE CONDITIONS OF A LONG WAR**

Relevance. The obvious existence of an information war and a hot war sets clearer goals for countering hostile informational influences. The full-scale invasion highlights the long history of hybrid information interventions, but sometimes masks the hybrid nature of the bloody war. Constant informational and psychological

operations, disinformation and propaganda, require citizens to have special skills of conscious interaction with the media space, understanding of the laws of the functioning of the media system, media effects of influence and means of resistance. This is a special challenge to the education system, which should prepare knowledge seekers for effective interaction with the media space changed by the war. Global and European integration perspectives, primarily in the field of digital transformation of life, also demand an adequate response from media education.

Purpose. The purpose of the article is to analyze the state of European and Ukrainian media education in the context of war and digitization to substantiate the new concept of digital media education (DME).

Methods and methodology. An overview of the most influential initiatives for the development and diagnosis of media literacy is presented, and the main deficient areas are identified.

Results. Concepts of digital literacy in European and Ukrainian official documents were analyzed, specific and common contents, areas of contradiction were revealed.

Conclusions and prospects. Conceptual ways of integrating media literacy social movement in Ukraine and digital literacy movement to achieve a synergistic effect are proposed. The integrative model of digital media education is presented, which includes three main environmental contexts (worldview, security and economic), personal contexts of psychological development (motivational-volitional, socio-emotional and reflexive-thinking), 6 DME thematic blocks are separated for two vectors - infomedia and digital. Future discussion is needed.

Keywords: media literacy; media and information literacy (MIL); digital literacy; media education; digital media education (DME); digital citizenship; Russian-Ukrainian war (RUW); informational and psychological rehabilitation.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Медіаосвіта як частина системи освіти, спрямована на розвиток у дітей, молоді і населення в цілому медіаграмотності і медіакультури, в умовах сучасної війни стає особливо важливою частиною забезпечення інформаційної та й загалом національної безпеки. Про важливість медіаграмотності населення згадується в багатьох державних документах: законах, указах, постановах тощо. Медіаосвіта в Україні розвивалася протягом останніх п'ятнадцяти років, спираючись на розроблену Інститутом соціальної та політичної психології і затверджену 2011 р. Національною академією педагогічних наук України Концепцію впровадження медіаосвіти, яку було оновлено 2016 р. Російсько-українська війна зумовила нові виклики для суспільства в цілому і системи освіти зокрема, оскільки стає кульмінацією протистояння тоталітарних режимів, які, прикриваючись брехливими красивими фразами, знищують людяність, загрожують демократичному вектору розвитку людства, що базується на забезпеченні прав людини, громад і суспільства в цілому. Усвідомлення змін, край потрібних в медіаосвіті для адекватної відповіді новим викликам, вимагає нових концептуальних

рішень. Чинник виживання сьогодні не є абстракцією, хоча через бажання багатьох лідерів різних суспільств згладжувати суперечності завдання виживання відступають на задній план, принаймні в порядку денному політичної боротьби і дискурсі виборчих процесів. Але ці завдання, знехтувані на попередніх етапах, на жаль, призводять до ще більших людських жертв, коли інформаційна війна набуває свого матеріального вираження – масштабного збройного насильства. Глобальний світ зосереджується на протидії дезінформації, яка руйнує брехнею демократичні виборчі процеси і світоглядні засади. Це загострює запит на медіакритичність населення. В умовах війни, захищаючись від агресії країни-терориста, ми теж допускаємо обман в інформаційному просторі, щоб ввести в оману ворога. Викривлений війною інформаційний простір потребує особливої інформаційно-психологічної стійкості – усвідомлення більш складних процесів (а значить, мислення вищого порядку), обов'язково зі збереженням емпатичної чутливості до болю і страждання для взаємопідтримки та протидії ворожим атакам на згуртованість.

В умовах повномасштабного вторгнення РФ на територію України, постійних терористичних атак на цивільне населення українське суспільство стикається з цілим комплексом нових викликів: військових, економічних, екологічних, демографічних (міграційних), гуманітарних тощо. Перед системою освіти також постають значні труднощі, пов'язані насамперед з руйнуванням освітніх закладів та інфраструктури, безповоротними втратами життів. Ці освітні втрати є надзвичайно травматичними і переживаються не лише безпосередніми учасниками і свідками трагічних подій, а й усім українським суспільством. До освітніх втрат можемо віднести ситуацію в освіті на тимчасово окупованих територіях, на яких тоталітарна російська держава перетворює систему освіти на елемент пропагандистської системи, спрямованої на індоктринацію молодого покоління «рашистськими» ідеями. Верховна Рада України ухвалила постанову «Про використання політичним режимом Російської Федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких» (2023), де рашизм визначено як новий різновид тоталітарної ідеології та практик, які лежать в основі режиму, сформованого в Російській Федерації під керівництвом Володимира Путіна, та ґрунтуються на традиціях російського шовінізму й імперіалізму, практиках комуністичного режиму СРСР та націонал-соціалізму (нацизму). У Законі України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії РФ як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну»

(2022) визначено ознаки пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії РФ як держави-терориста проти України: поширення інформації, спрямованої на підтримку або виправдання злочинного характеру діяльності РФ, органів держави-терориста (держави-агресора), їхніх посадових осіб, працівників, службовців (у тому числі військовослужбовців) та/або представників, які відкрито або приховано діють від імені РФ на території України або з територій інших держав проти України; популяризація та глорифікація такої діяльності, використання відповідної символіки. Відомо, що на тимчасово окупованих територіях заклади освіти та їхніх працівників примушують до ведення діяльності, яка відповідає ознакам рашистської пропаганди, що безпосередньо впливає на формування картини світу, світогляду та ідентичності неповнолітніх українців, поєднуючись із медійними впливами РФ. Медіаосвіту як елемент системи національної безпеки в цих умовах належить розглядати не лише як систему профілактики і розвитку інформаційної стійкості, а і як засіб інформаційно-психологічної реабілітації від злоякісної ворожої пропаганди.

Колективна психотравматизація дітей і батьків через події війни змінює середовище розвитку дитини і створює нові ризики та освітні розриви, пов'язані з пригніченням когнітивних функцій тривалими інтенсивними стресовими переживаннями. Високий рівень стресових симптомів підтверджують українські і зарубіжні соціологічні дослідження: на рівні 30,8 % – за критеріями ПТСП (Ben-Ezra, Goodwin, Leshem, & Namama-Raz, 2022), 42,6 % – за критеріями КІПТСП (Levin et al., 2023); близько 45% опитаних у серпні 2022 р. зазначили, що мають стресовий досвід, пов'язаний з переглядом фото і відеоматеріалів про події війни (Naydonova, Chunikhina, Naydonov, Yermakov, & Khobta, 2023). Нещодавні дослідження Інституту соціології НАН України під час репрезентативного масового опитування в жовтні 2023 р. показали, що переживання через побачене і почуте в медіа є актуальним стресором для 81 % опитаних. Медіаспоживання в цій ситуації може відігравати як роль протектора, поліпшуючи психологічні стани, так і роль додаткового стресора, який виснажує і підриває здоров'я. Це стосується також усіх суб'єктів освітнього процесу, які забезпечують неперервність освітнього процесу в надзвичайних умовах (Найдьонова, Найдьонов, Григоровська, & Умеренкова, 2021; Найдьонова, Найдьонов, & Григоровська, 2022). Медіаосвіта, спрямована на формування ефективної саморегуляції медіаспоживання (не лише новинного, а й розважального контенту), стає безпосереднім засобом збереження психічного здоров'я і психологічного добробуту.

Водночас проблема медіатравматизації війною та інформаційно-

психологічної стійкості населення до ворожих впливів є необхідними, але недостатніми змінами в системі медіаосвіти. У ворожих намірах РФ щодо знищення України – створення болючої рани на тілі нашого суспільства, щоб зупинити наше прагнення розвиватися і перемагати в конкурентній боротьбі, щоб звузити через страждання нашу свідомість лише до виживання і лише до сьогодення. Тому маємо формувати у молоді уявлення про позитивне майбутнє і прагнення до розвитку й добробуту попри всі воєнні трагедії і негаразди, оскільки уявлення про позитивне майбутнє, взаємопідтримка і зріла ідентичність – основа морально-психологічної та інформаційно-психологічної стійкості демократичного суспільства.

Цифрова трансформація суспільства спрямована в майбутнє, і цей її позитивний психологічний потенціал має бути усвідомлено використаний педагогічною спільнотою, зокрема медіаосвітнянською. Цифрові трансформації – це глобальний, європейський і загально-український тренд використання комп'ютерних (цифрових) технологій, який реалізується в усіх сферах життя, зокрема змінює і систему медіа. Цифровізація має інноваційний характер і принципово спрямована в майбутнє. Цифрові технології сьогодні розвиваються як у військовій справі (наприклад, дрони), так і в усіх цивільних сферах, як-от: надання адміністративних послуг, фінансово-банківська сфера, торгівля, транспорт, сільське господарство, інші виробництва тощо. У контексті Європейської цифрової декади будь-яке гальмування цифровізації є чинником, що відкидатиме Україну на периферію економічного розвитку і втрати конкурентних переваг.

Метою статті є аналіз стану європейської та української медіаосвіти в контексті війни і цифровізації для обґрунтування нової концепції цифрової медіаосвіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. В освіті цифровізація здійснюється потужною спільнотою компетентних педагогів, які понад 30 років працюють у сфері комп'ютеризації освіти, інформаційної галузі, розвитку STEM-STEAM-освітніх ініціатив. Спільнота медіаосвіт'ян сформувалася в Україні протягом останніх 15 років завдяки всеукраїнським медіаосвітнім експериментам і громадським ініціативам; наразі вона порівняно з іншими спільнотами менш інституалізована, але від того не менш значуща для розвитку суспільства. Непродуктивним шляхом є намагання розглядати взаємодію цих двох спільнот у форматі підпорядкування: чи медіаграмотність є частиною цифрової грамотності, а чи цифрова грамотність – частиною медіаграмотності? На жаль, саме такі дискусії досить часто розгортаються на спільних майданчиках

обговорення майбутніх завдань і під час публічних заходів (конференцій, форумів), у кулуарах та в різноманітних робочих групах. Непродуктивна постановка питання часто блокує процеси об'єднання зусиль для отримання синергетичного ефекту.

Сучасні соціально-психологічні знання дають змогу усвідомити: справедливі і перша, і друга тези – залежно від ідентифікації з певною спільнотою. Концептуально має йтися не про злиття чи підпорядкування, а про ефективну взаємодію для досягнення кращого результату для учнів, системи освіти і суспільства загалом. Медіаосвітня спільнота, як більш мобільна й інноваційна від самого початку та інтегрована в різні освітні галузі, має рухатися швидше в бік концептуальної інтеграції. Представлений у статті аналіз дає змогу окреслити основні концепти, напрями руху і найбільш ефективні точки докладання зусиль.

Аналіз європейського досвіду щодо розвитку медіаграмотності спирається на дослідження провідних європейських інституцій у сфері медіаграмотності. Звіти про розвиток ініціатив з медіаграмотності в Європі, що базуються на результатах проведених масштабних досліджень, дають уявлення про динаміку і головні напрями інтеграційного руху на засадах чотирьох провідних організацій. Це: 1) Некомерційна міжурядова організація «Європейська аудіовізуальна обсерваторія» – European Audiovisual Observatory (EAO); 2) Міжнародна консультативна мережа експертів, які працюють над соціальним виміром освіти та навчання – Network of Experts working on the Social dimension of Education and Training (NESET); 3) Комітет експертів з якісної журналістики в епоху цифрових технологій (MSI-JOQ); 4) Європейська обсерваторія цифрових медіа (EDMO). Аналіз документів цих інституцій дав змогу виокремити ключові концептуальні моменти, формалізувати визначення та здійснити операціоналізацію понять, важливих для обґрунтування оновленої української концепції цифрової медіаосвіти.

Некомерційна міжурядова організація «Європейська аудіовізуальна обсерваторія» (EAO) – громадська організація, створена в 1992 р. для здійснення моніторингу медіа в європейських країнах і розроблення рекомендацій щодо політик у сфері медіа. Надає доступ до баз інформації про медіа, випускає щомісячні інформаційні бюлетені і річні звіти, а також тематичні аналітичні звіти. EAO нині охоплює 43 країни, зокрема й Україну з 2022 р. (хоч провідну профільну установу на мапі EAO не вказано). Заходи з підвищення медіаобізнаності та інформаційної грамотності (MIL) досить популярні в Європі. Доступними є результати різноманітних досліджень національних MIL-політик, але наразі бракує системного відображення практик медіаграмотності та дій у ЄС. Європейська комісія визнала таке відображення й картографування

необхідним заходом для ідентифікації найкращих практик і сприяння обміну знаннями між державами-членами, а відтак звернулася з проханням до Європейської аудіовізуальної обсерваторії (ЕАО) у складі Ради Європи в Страсбурзі зробити звіт про найважливіші проєкти медіаграмотності національного чи регіонального охоплення, здійснені із січня 2010 р. до 2016 р. (Mapping of media literacy..., 2016). Це перше таке загальноєвропейське дослідження (базове картографування), мета якого – задокументувати заходи, які вживаються на національному та європейському рівнях щодо виховання та просування медіаграмотності, схвалене членами Експертної групи ЄС з медіаграмотності (MLEG¹). Вони запропонували таке визначення: медіаграмотність охоплює «всі технічні, когнітивні, соціальні, громадянські і творчі здібності, які дають громадянину змогу отримати доступ, мати критичне розуміння медіа та взаємодіяти з ними». Дослідження виявило, що основною зацікавленою стороною розвитку медіаграмотності є громадянське суспільство. Підтримку урядами ініціатив з медіаграмотності можна трактувати як підтримку інтересів громадянського суспільства і розвитку демократії.

Для операціоналізації умінь з медіаграмотності під час цього дослідження використано такі п'ять категорій:

1. *Творчість* (медіаторчість): наприклад, створення, побудова та генерування медіаконтенту.

2. *Критичне мислення*: наприклад, розуміння того, як працює медіаіндустрія і як медіа будують повідомлення; сумніви щодо мотивів виробників контенту, усвідомлений вибір та використання контенту; розпізнавання різних типів медіаконтенту та оцінювання вмісту на предмет правдивості, надійності і співвідношення ціни та якості; розпізнавання ризиків та управління онлайн-безпекою.

3. *Міжкультурний діалог*: наприклад, боротьба з радикалізацією і мовою ненависті.

4. *Використання медіа*: наприклад, можливість пошуку, навігації, а також використання медіаконтенту та послуг.

5. *Участь і взаємодія*: взаємодія, залучення в економічні, соціальні, творчі, культурні аспекти життя суспільства через медіа і сприяння демократії через участь та основні права. У звіті зроблено висновок, що серед запропонованих умінь медіаграмотності найбільше проєктів у Європі спрямовується на розвиток критичного мислення, яке охоплює досить широке коло різноманітних аспектів, зокрема визначення правдивості інформації та безпекові питання, що мають велике значення

¹ Media Literacy Expert Group (MLEG)

для оновлення української концепції. Це дуже важливий концептуальний момент – взаємозумовленість безпекових питань і розумового розвитку.

Міжнародна консультативна мережа експертів, які працюють над соціальним виміром освіти та навчання (NESET) провела дослідження з виявлення доказово ефективних навчальних моделей розвитку медіаграмотності (McDougall, Zezulкова, Driel van, Sternadel, 2018). Медіаграмотність, згідно з визначенням Європейської комісії, тут розглядають як «здатність отримати доступ до медіа, розуміти і критично оцінювати різні аспекти медіа та медіаконтексту, створювати комунікації в різноманітні контекстів» (European Commission, 2007). Це визначення ґрунтується на трьох ключових елементах (Silver, 2009): 1) доступ до медіа та медіаконтенту; 2) критична здатність розшифровувати медіаповідомлення та усвідомлювати те, як медіа працюють; 3) креативність, комунікативні та виробничі навички. Медіаграмотність стосується медіаповідомлень інформаційного і творчого змісту тексту, звуку та зображень, що передаються всіма формами ЗМІ, включно з телебаченням, кіно, відео, вебсайтами, радіо, відеоіграми та соціальними мережами. Оскільки медіаграмотність стосується всіх медіа, поняття охоплює та об'єднує всі інші форми грамотності, зокрема цифрову грамотність (Perez Tornero, & Varis, 2010).

Дослідження NESET спирається також на більш сучасний концепт медіа- та інформаційної грамотності (MIL)¹, який охоплює компетентності та практики, що стосуються всіх видів грамотності, та призначений для підтримки розроблення політики та стратегій у різних сферах, як-от: інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), медіа, доступ до інформації та політики неформальної і формальної освіти (Grizzle et al., 2013). Концепт навчальних програм і компетентностей поєднує медіаграмотність та інформаційну грамотність під однією «парасолькою» (Wilson, Grizzle, Tuazon, Akyempong, & Cheung, 2011). MIL охоплює компетентності, які дають змогу громадянам: 1) розуміти роль і функції ЗМІ та інших постачальників інформації; 2) розуміти умови, за яких ці функції можуть виконуватися; 3) визнавати та формулювати *потребу* в інформації; 4) знаходити та отримувати доступ до відповідної інформації; 5) критично оцінювати інформацію і зміст медіа та інших постачальників інформації з погляду авторитету і поточної мети; 6) отримувати й систематизувати інформацію та медіаконтент; 7) синтезувати ідеї, абстраговані від змісту, або оперувати ними; 8) етично і відповідально доносити своє розуміння створених знань

¹ В українському перекладі найбільш відповідним терміном є «інфомедійна грамотність», який усталився завдяки проектам IREX в Україні.

до аудиторії у відповідній формі та відповідному середовищі; 9) уміти застосовувати навички ІКТ для опрацювання інформації та створення контенту, генерованого користувачами; 10) взаємодіяти зі ЗМІ та іншими постачальниками інформації для самовираження, свободи вираження поглядів, міжкультурного діалогу і демократичної участі¹.

У контексті дискусії щодо медіа та цифрової грамотності у звіті NESET розглянуто зв'язок концепцій цифрового громадянства і компетентностей демократичної культури. Концепція МІЛ пов'язана з іншими двома важливими для Європи концептами: 1) *базою компетентностей щодо демократичної культури* (Reference Framework..., 2018), яка охоплює цінності, ставлення, уміння і знання та критичне розуміння; 2) *концепцію цифрового громадянства*, що базується на системі компетентностей для демократичної культури і безпосередньо пов'язана з іншими поняттями, як-от: глобальне громадянство, глобальна компетентність, цифрова компетентність, цифрова свідомість, цифрова грамотність, цифрова медіаграмотність (Frau-Meigs, O'Neill, Soriani, & Tomé, 2017).

Концепт цифрового громадянства стосується чотирьох основних конститутивних елементів, близьких до поняття медіаграмотності і деяких його основних сфер компетентностей (зокрема доступ, створення, дії та агентність): 1) компетентне і позитивне залучення до цифрових технологій (створення, робота, обмін, спілкування, дослідження, гра, спілкування та навчання); 2) активна та відповідальна *участь* (цінності, ставлення, уміння, знання) у спільнотах (місцевих, національних, глобальних) на всіх рівнях (політичному, економічному, соціальному, культурному та міжкультурному); 3) участь у подвійному процесі *навчання* впродовж життя (у формальній і неформальній та неформальній освіті); 4) постійне відстоювання людської *гідності*.

У звіті NESET освіту для медіаграмотності (media literacy education – англomовний еквівалент терміна «медіаосвіта») розглядають не лише як набір компетентностей, які мають розвивати учні, а і як вимір *вольовий*, адже самі по собі компетентності не можуть забезпечити всіх інструментів, потрібних молоді для критичного сприймання медіа. Звіт призначений для оцінювання того, чи достатньо практик освіти медіаграмотності для культивування активних форм громадянства, заснованих на демократичних цінностях і поглядах. У звіті підкреслюється, що всі зазначені компетентності працюють разом, щоб підтримати активну участь учнів у навчанні через процеси споживання/користування та створення медіаповідомлень. Компетент-

¹ Тут і далі переклад англomовних джерел авторський (Л. Найдьонової).

ності можуть бути підтримані в початковій і середній освіті шляхом інтеграції медіаграмотності в шкільну програму, а також завдяки проведенню спеціалізованих занять у класі, які стосуються, наприклад, дезінформації. Компетентності щодо медіаграмотності також підтримуються сприятливими контекстуальними факторами, наприклад: відповідною освітою вчителів, сприятливим шкільним середовищем та різними формами партнерства з місцевими громадами. Для активної участі в демократичному суспільстві уміння медіаграмотності є необхідними, оскільки вони дають громадянам доступ до медіа, їх розуміння і можливість застосування, а також заохочують через громадянську активність «використання учнями свого голосу» – шляхом залучення до онлайн-заходів, їх організації. Усе це сприяє активізації громадянської компетентності і навчає свободи висловлювань, участі в публічній сфері життя суспільства, значна частина якої відбувається в медійному просторі.

Комітет експертів з якісної журналістики в епоху цифрових технологій (MSI-JOQ¹), який є підпорядкованим органом Керівного комітету Ради Європи з питань медіа та інформаційного суспільства (CDMSI²), провів 2020 р. дослідження медіаграмотності з боку медійних інститутів (Supporting Quality..., 2020). Дослідники розробили мапу MIL-умінь, які можуть допомогти людям визнавати і цінувати якісну журналістику.

Медіа- та інформаційна грамотність (MIL) у цьому проєкті охоплює когнітивну, технічну і соціальну сторони знань та умінь, які дають громадянам змогу ефективно отримувати доступ до медіаконтенту й критично аналізувати інформацію, надають знання та вміння розуміти, як функціонують, фінансуються та регулюються медіа, а також підтримують довіру та забезпечують компетентність щодо приймання обґрунтованих рішень про те, які медіа вони використовують. MIL є ключем до розуміння *етичних* наслідків функціонування медіа і технологій, а також ефективного спілкування, зокрема шляхом інтерпретації, створення та публікації вмісту. Незалежно від віку чи соціалізації, MIL допомагає людям правильно керувати інформацією, приймати обґрунтовані та самостійні рішення в особистому житті, соціальному та робочому аспектах життя. MIL сприяє демократії, оскільки вона заснована на *правах людини* та верховенстві права, передбачає публічні і вільні дебати для формування думки. Спільні знання та спільна історія мають вирішальне значення для соціальної

¹ Committee Of Experts On Quality Journalism In The Digital Age (MSI-JOQ).

² Steering Committee on Media and Information Society (CDMSI).

згуртованості, а вміння МІЛ збільшують внесок і частку кожного громадянина в ці суспільні блага, як і якісна журналістика має вирішальне значення для забезпечення екосистеми медіа та інформації, на яку громадяни можуть покластися. Якісна журналістика визначається на ціннісних засадах – з її непохитною відданістю прагненню правди, чесності й точності, незалежності, прозорості та людяності, а також із сильним почуттям суспільного інтересу в сприянні підзвітності в усіх секторах суспільства. Перед організаціями, установами та окремими тренерами, які займаються поширенням МІЛ, гостро постає потреба в розумінні того, як люди думають і приймають рішення, коли мають справу із цифровими медіа, – включно з усвідомленням ірраціональності, упередженості, неточності та брехні. Це фактично запит на більш глибоку психологічну компетентність як складник сучасної медіаграмотності.

Європейська обсерваторія цифрових медіа (EDMO) – проєкт протидії дезінформації. Цей проєкт фінансується ЄС, взаємодіє з національними урядами країн членів ЄС, базується на консорціумі університетів та охоплює 14 хабів 27 країн ЄС. EDMO об'єднує фахівців із перевірки фактів, експертів із медіаграмотності й академічних дослідників для розуміння та аналізу дезінформації в співпраці з медіаорганізаціями, онлайн-платформами та фахівцями з медіаграмотності. EDMO розгортає платформу для підтримки роботи мультидисциплінарної спільноти з досвідом у сфері онлайн-дезінформації. EDMO сприятиме глибшому розумінню суб'єктів дезінформації, векторів, інструментів, методів, динаміки поширення, цілей і впливу на суспільство.

Дослідження EDMO, проведене 2022 р., спрямоване на аналіз ініціатив протидії дезінформації, яка зросла через російсько-українську війну (Livingstone, 2022). Майже половину всіх ініціатив спрямовано на широку громадськість. На другому місці за поширеністю – ініціативи для педагогів і батьків, а діти чи студенти здебільшого були вторинними бенефіціарами. Виявилося, що є небагато ініціатив, спрямованих на охоплення конкретних груп ризику, які можуть бути більш сприйнятливими до дезінформації або найбільше потребують надійної інформації. Найчастіше ініціативи з медіаграмотності надавалися як онлайн-ресурси. При цьому про них аудиторія має дізнатися і захотіти їх використати – у цьому вбачається обмеженість наявних цифрових інструментів розвитку медіаграмотності. Тобто інформативні сторінки для батьків будуть корисні лише в тому разі, якщо батьки справді їх шукатимуть, а онлайн-лекції чи відео можуть бути дуже доступними, але на практиці ймовірність того, що людина їх самостійно шукатиме, досить

мала.

Отже, у європейських картографічних доказових дослідженнях ініціатив з медіаграмотності зафіксовано наявний рух до використання цифрових інструментів. Попри наявність концептів цифрового громадянства, у медіаосвіті цей напрям представлено недостатньо. Разом з тим нещодавні європейські ініціативи і документи 2023–2024 років щодо Цифрової декади в Європі означили перспективи активізації руху в цьому напрямі. Крім використання цифрових онлайн-ресурсів, ігор і застосунків як засобів розвитку медіаграмотності, європейський контекст цифрової трансформації дає чіткі орієнтири сучасного розуміння цього концепту – цифрова грамотність – як парасолькового.

Завдання подальшого аналізу – виявити, наскільки в українських реаліях медіаосвіти і цифрової грамотності враховуються європейські тенденції для обґрунтування концепції цифрової медіаосвіти як одного з напрямів євроінтеграції системи освіти і стратегії цифрової трансформації суспільства та освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом цифровізація – один із п'яти найпотужніших викликів, які стоять перед людством загалом й усвідомлюються в Європі (серед таких як зміна клімату, здоров'я, економіка і рівність) (2030 Digital Compass..., 2021). У складному і всеохопному процесі цифровізації можна виокремити кілька важливих граней цих викликів: а) цифрові сервіси (послуги), б) цифрові ринки, в) цифрові фінанси, г) штучний інтелект, д) цифрова приватність та економіка даних, е) дезінформація (Europe's Digital..., 2019). В основних європейських документах щодо стратегій цифрової трансформації суспільства та освіти до 2030 р. – 2030 Digital Compass (Communication..., 2021), DigComp2.2 (Vuorikari, Kluzer, & Punie, 2022), Digital Decade Policy Programme 2030 (Decision..., 2022) – серед головних напрямів цифровізації визначають такі: уміння (skills), врядування (government), інфраструктура і бізнес. Європейський шлях до цифрової економіки і суспільства — це солідарність, процвітання та стійкість, що базується на наснаженні (розширенні прав і можливостей) громадян і бізнесу, забезпеченні безпеки та стійкості цифрової екосистеми і ланцюжків постачання. У першому напрямі мається на увазі масова цифрова умілість громадян і висока цифрова майстерність професіоналів. У конкретних показниках Цифрової декади цей напрям передбачає підготовку і працевлаштування 20 млн фахівців ІТ-сфери з більшим гендерним балансом і забезпеченням 80% уміннями користуватися цифровими технічними засобами в повсякденному житті. Найчастіше для опису цих умінь використовують поняття комп'ютерної та інформаційної

грамотності (CIL¹), яке стосується здатності студентів отримувати доступ до цифрової інформації, оцінювати та продуктивно використовувати її. Більш інтегрований концепт інформаційної, комп'ютерної та цифрової грамотностей (що використовується в ICILS²) наголошує на вмінні мислення вищого рівня, яка потрібна студентам, щоб ідентифікувати факти та ділитися в Інтернеті тією інформацією, яка є надійною і заслуговує довіри. Уміння комп'ютерного мислення (СТ³) пов'язані зі здатністю студентів *концептуалізувати проблеми та формувати рішення* способами, які можуть бути реалізовані комп'ютером. Так, наприклад, студентів оцінюють за їхньою здатністю описувати і розв'язувати проблеми за допомогою середовища візуального кодування.

Міжнародний моніторинг цифрової та інформаційної грамотності, проведений 2018 р. (Fraillon, Ainley, Schulz, Friedman, & Duckworth, 2020), показав, що молоді люди не розвивають складні цифрові вміння, просто зростаючи на цифрових пристроях, а забезпечення студентів чи вчителів ІКТ-обладнанням недостатньо, щоб поліпшити їхні цифрові технологічні (користувацькі) уміння. Даються взнаки також цифрова нерівність і цифровий розрив, пов'язані із соціально-економічним статусом учнів (вимірюється за професією батьків, освітою та кількістю книг у домі), тому розбіжності цифрової грамотності всередині країни більші, ніж між країнами.

Спираючись на визначення Міжнародного союзу електрозв'язку (ITU4, 2018), сформульовані в європейському інтеграційному проєкті Horizon UE консорціуму ySKILLS5 (d'Haenens, 2023; Vissenberg et al., 2022; Pyżalski, 2023), що був представлений на Першій Європейській конференції з цифрової та інфомедійної грамотності⁶, цифрова грамотність є як функціональною, так і ціннісною характеристикою, що охоплює «здібності, необхідні для взаємодії з технологіями у спосіб, який дає людям змогу формувати, а також використовувати цифрові платформи та середовища, засновуючись на знаннях про те, чому ІКТ роблять те, що вони роблять, і якими можуть бути наслідки цих дій для

¹ Computer and information literacy (acronym: CIL).

² International Computer and Information Literacy Study (acronym: ICILS). <https://www.iea.nl/studies/iea/icils/2023>

³ Computational thinking (acronym: CT).

⁴ The International Telecommunication Union (acronym: ITU). <https://www.itu.int/en/Pages/default.aspx>

⁵ Youth Skills (acronym: ySKILLS). <https://yskills.eu/>

⁶ The European Digital and Media Literacy Conference in Brussels From Tuesday 27 February 2024 until Friday 1 March 2024.

<https://www.mediawijs.be/en/medialiteracymatters>

окремих людей і суспільства» (Smahel et al., 2023: 13). Тобто цифрова грамотність передбачає не лише вміння і знання. Розрізняють чотири виміри цифрової грамотності: 1) технічна та операційна, 2) навігація та обробка інформації, 3) спілкування і взаємодія, 4) створення та виробництво контенту (Smahel et al., 2023). Запропонована uSKILLS модель цифровізації освіти охоплює три головні блоки індивідуальних і соціальних чинників: 1) *цифрову участь* – залученість до цифрового середовища (з такими складниками як доступність, рівні активності, оцінка ризиків і можливостей); 2) *добробут* (психологічний, когнітивний, соціальний і фізичний) і 3) *власне цифрову грамотність*, складники якої розподілені за двома осями – функціональних умінь і критичних знань, що відповідають трьом основним блокам (технічний та операційний складники; інформаційна навігація та обробка; комунікація і взаємодія суб'єктів) з додаванням четвертого – створення контенту і продукування коду. Саме такий дизайн пропонують для інтеграції інформаційної і цифрової грамотності для освітніх практик у європейському контексті.

На нашу думку, попри наявність тривалої історії розвитку медіаграмотності в Європі, досвіду швидкого і скоординованого реагування екосистеми медіаграмотності на виклики війни суттєво бракує. Український досвід має бути зорієнтований на те, щоб дати вагомий поштовх розвитку європейських практик реагування на надзвичайні виклики. Реакція європейської екосистеми медіаграмотності на виклики війни зосереджується насамперед на дезінформаційному складнику деформації медійного поля війною. Для українських реалій додатково з викликом дезінформації постає завдання протидії викликам медіатравматизації для захисту психічного здоров'я, оскільки медіа, висвітлюючи події війни, створюють додаткові стресори і запускають тригери ретравматизації – повторного переживання вже пережитих психологічних травм. Останні дослідження медіаефекту російсько-української війни на населення різних країн (Begic, Greenglass, Hints, Karkkola, & Buchwald, 2023; Castro, Dias, & Madeira, 2023; Palgi, Greenblatt-Kimron, Ben-Ezra, & Shrira, 2023) підтверджують, що цей аспект не є унікальним для українського суспільства.

Аналіз української екосистеми медіаосвіти та різних ініціатив з медіаграмотності ми провели, використавши, крім методу кабінетних досліджень (аналіз чинних документів, онлайн-джерел), результати всеукраїнських експериментів з розвитку медіаосвіти, зокрема зміст обговорень на щорічних стратегічних сесіях із залученням широкого кола громадськості, що працює в цій сфері.

Протягом останніх років розширилися державні ініціативи з медіаграмотності, що започатковуються на високому урядовому рівні.

Уперше в законодавчому полі дається визначення медіаграмотності в Законі України «Про медіа» (Закон України «Про медіа», ст. 29): *медіаграмотність* – навички та знання, які дають користувачам змогу ефективно і безпечно користуватися медіасервісами. У такому застарілому визначенні медіаграмотність зводиться лише до сервісних функцій, не відбивається суспільно активна спрямованість медіаграмотності, як це характерно для європейських документів. Проте визначення терміна «медіаграмотність» у Законі України є дуже позитивним досягненням, адже медіаграмотність однозначно вводиться в українське правове поле і відкриває нові можливості для розвитку дискурсу медіаграмотності на високому урядовому рівні, зокрема для формування освітніх політик. Робота над подальшою концептуальною синхронізацією в річизі євроінтеграційних процесів і надалі залишатися дуже актуальним завданням.

Розвиток чи формування критичного мислення (імпліцитна наявність компонентів медіаграмотності) як завдань чи засобів так чи інакше згадується в численних законодавчих ініціативах, зокрема в законах України «Про освіту» (ст. 12), «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (ст. 3), Стратегіях інформаційної безпеки (Указ Президента України №685/2021), Національній молодіжній стратегії до 2030 року, Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року, Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, Концепції розвитку цифрових компетентностей та ін.

Розвивається інституційна спроможність громадського медіаосвітнього руху, що об'єднує різні ініціативи і проекти. Міністерство культури та інформаційної політики (МКІП) 2021 р. започаткувало Національний проект «Фільтр»¹, місія якого – координація ініціатив з медіаграмотності в Україні, об'єднання зусиль держави, громадського сектору, міжнародних організацій та медіаспільноти задля підвищення рівня медіаграмотності українців. «Фільтр» координує насамперед громадські грантові проекти IREX², АУП³ тощо, проводить

¹ Національний проект з медіаграмотності Міністерства культури та інформаційної політики «Фільтр». <https://filter.mkip.gov.ua/>

² International Research & Exchanges Board, Ukraine. Strengthening Media Literacy in the Ukrainian Education System. The Learn to Discern in Education (L2D-Ed) program. <https://www.irex.org/project/strengthening-media-literacy-ukrainian-education-system>

³ БФ «Академія Української преси». <http://medialiteracy.org.ua>

роботу з іноземними партнерами, координує акції всеукраїнського рівня (наприклад, всеукраїнський тест з медіаграмотності), масові заходи. Онлайн-ресурс «Фільтр» усе більше виконує функцію представлення українських ініціатив і ресурсів з медіаграмотності у форматі сервісу «єдиного вікна», де представлено карту українських практик медіаграмотності. Недоліком цього ресурсу залишаються відомчі кордони. Так, зокрема, ініціативи і ресурси Міністерства освіти і науки, Національної академії педагогічних наук України, аналітичні матеріали Інституту стратегічних досліджень не представлено на цьому порталі, залишаються непрозорими процедури ухвалення рішень і критерії відбору матеріалу. Нещодавно проведено експертне обговорення Стратегії МКІП з розвитку медіаграмотності. На жаль, це не Національна стратегія (як було анонсовано раніше), а суто відомча міністерська, спрямована на реалізацію Стратегії інформаційної безпеки. У проєкті нової Стратегії медіаграмотності МКІП не робить цілком очікуваний медіаосвітнянською спільнотою акцент на пріоритетності завдань формування *політик* ефективного забезпечення медіаграмотності населення, натомість пропонується досить заплутана концептуально-понятійна структура, яку обговоримо нижче.

Численними є в Україні ініціативи у сфері інформаційної безпеки для протидії втручанням російської пропаганди та дезінформації. Утворено *Центр протидії дезінформації*¹, який є робочим органом Ради національної безпеки і оборони України (рішення РНБОУ від 11 березня 2021 р., що набрало чинності після опублікування Указу Президента України від 19 березня 2021 р. № 106). Міністерство культури та інформаційної політики – ініціатор створення *Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки*². Широкої популярності набувають проєкти протидії дезінформації з міжнародною підтримкою: Детектор медіа (DisinfoChronicle), Стопфейк (StopFake), Інтерньюз-Україна (Медіамейкер), Vox Ukraine (Propaganda Diary) та ін.

Варто також наголосити, що питання медіаспоживання для підтримки психічного здоров'я знаходять відгук у формі ініціатив громадськості та міжнародної підтримки. Так, новий етап проєкту комплексного розвитку інфомедійної грамотності IREX «Вивчай і розрізняй» базується на розробках відділу психології масової комунікації та медіаосвіти ІСПП НАПН України (комплект «Медіапсихологія війни»)

¹ Офіційний сайт Центру протидії дезінформації при Раді національної безпеки і оборони України <https://cpd.gov.ua/>

² Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки <https://spravdi.gov.ua/>

щодо травмазцілювальної медіаосвіти. Є проекти БФ Академії української преси (АУП), зокрема регіональні, котрі виграли провідні ОШПО, які протягом 10 років брали участь у всеукраїнських експериментах (наприклад, проєкт Миколаївського ІППО «МедіаВідновлення», що став переможцем конкурсу грантових мініпроєктів «Медіаосвіта воєнного часу: нові виклики, ресурси та авдиторії»; регіональний координатор – Максим Запороженко).

На відміну від європейських практик, нам в Україні бракує спеціалізованих проєктів медіаграмотності для підтримки інклюзивної освіти (для нейронетипових дітей, з розладами аутичного спектру, незрячих тощо), а також специфічних проєктів для професійно-технічної і професійної освіти, особливо в природничих і технічних галузях освіти. Актуальним залишається завдання синхронізації розвитку медіаосвіти з реформою освіти «Нова українська школа», зокрема розроблення навчальних програм і ресурсів для профільної старшої школи.

Створено досить велику кількість онлайн-ресурсів з розвитку медіаграмотності та критичного мислення, зокрема на платформах Prometheus, EdEra, «На урок», StopSexting тощо, зокрема освітні серіали на цифровому порталі «Дія. Цифрова освіта». Практики медіаграмотності все більше об'єднуються з ініціативами цифрової грамотності, оскільки одним із головних напрямів в обох цих рухах є питання безпеки людини (дитини) в медіа і кіберпросторі.

Для створення інтегрованої концепції цифрової медіаосвіти в Україні важливим є співвіднесення медіаграмотності з ініціативами розвитку цифрової грамотності, оскільки в європейському контексті проявляється тенденція поєднання цих двох напрямів суспільних рухів. Тому варто провести концептуальний аналіз інтеграції, здійснюваний із двох напрямів – від інформаційної політики і від цифрової трансформації під егідою відповідних міністерств – МКІП і Мінцифри.

Аналіз українських варіантів інтеграції цифрової та інфомедійної грамотності

Варіант МКІП. Запропоноване в згаданому вище проєкті Стратегії МКІП концептуальне рішення інтеграції цифрової і медіаграмотності є досить еклектичним і нечітким. Так, зокрема, пропонується структура із трьох груп компетентностей: 1) уміння розуміти і критично оцінювати контент з різних джерел та відповідально споживати інформацію; 2) уміння споживати контент у безпечний і захищений спосіб; 3) відповідальне створення контенту і використання медіа для підвищення добробуту як окремого індивіда, так і суспільства загалом. Основи такої класифікації чітко не виписано в документі, групи взаємно перетинаються. Так, наприклад, уміння відповідально споживати

інформацію цілком можна вважати родовим поняттям стосовно вміння споживати контент у безпечний і захищений спосіб. У назві третьої групи серед перерахованих суб'єктів, на добробут яких має спрямовуватися відповідальна медіаторчість, не згадуються громади – ключова ланка протидії тоталітарним конструкціям російської пропаганди.

Операціоналізація понять (наповнення цих груп конкретними вміннями) через перелік показників володіння компетентністю теж викликає критичні запитання. Так, у першій групі «Уміння розуміти і критично оцінювати контент ...» у показниках володіння компетентністю перераховано переважно вміння «сервісного» типу, похідні від журналістської моделі розуміння медіаграмотності (розпізнавати типи контенту, розуміти журналістські стандарти, оцінювати достовірність контенту, ідентифікувати фейки і маніпулятивний контент), доповнені вміннями регулювати емоції від повідомлень і регулювати медіаспоживання. Дещо окремо в цьому переліку, спрямованому суто на контент, згадується вміння обґрунтовувати власну позицію. Не представлені в цій групі вміння, що зазвичай входять у групу компетентностей критичного мислення, (наприклад, за визначенням МІЛ, що наводилося вище) – «розуміти роль і функції ЗМІ та інших постачальників інформації; розуміти умови, за яких ці функції можуть виконуватися». Це є принципово важливим в умовах деформацій інформаційного простору війною. Також не введено цільові обмеження щодо вміння обґрунтовувати власну позицію. Порівняймо з європейським визначенням уміння: «взаємодіяти з медіа та іншими постачальниками інформації для самовираження, свободи вираження поглядів, міжкультурного діалогу і демократичної участі». Для критичного розуміння контенту потрібне розуміння системи медіа та умов, у яких вона функціонує, зокрема під час війни, розуміння ролі вимогливості медіаспоживача, розуміння потреби в правдивій інформації для того, щоб медіасистема підтримувала демократичний розвиток суспільства.

Друга група компетентностей «Уміння споживати контент у безпечний і захищений спосіб» у своїх показниках переважно представляє ті вміння, які зазвичай відносять до цифрової грамотності: здатність захищати персональні дані й приватність; уміння розрізняти безпечні додатки та середовища; уміння захистити себе від шахрайства та зловживань в Інтернеті; розуміння принципів роботи штучного інтелекту та вміння використовувати його для повсякденних потреб; розуміння того, як алгоритми соціальних мереж та налаштування браузерів можуть впливати на добирання інформації, яку споживає людина; уміння застосовувати цифрові технології для забезпечення власної

громадянської участі, вільного і відповідального самовираження та об'єднання зусиль заради спільного блага; застосування цифрового етикету в повсякденному житті. При цьому останні два уміння (застосовувати цифрові технології... і цифровий етикет) виходять за межі назви групи компетентностей «споживання контенту безпечним способом». Такий варіант інтеграції цифрової грамотності, коли він називається безпековим компонентом медіаграмотності, на нашу думку, є недосконалим.

Третя група компетентностей «Відповідальне створення контенту і використання медіа...» розкривається через показники, які частково перетинаються з першою і другою групами, оскільки мають різний рівень узагальнення: уміння створювати якісний контент за допомогою цифрових технологій (чому лише цифрових?); розуміння важливості авторських прав і повага до них; уміння висловлювати особисту думку засобами медіа, зокрема в соцмережах; використання можливостей онлайн-навчання; розуміння та протидія мові ворожнечі та соціальним стереотипам.

На етапі громадського обговорення ми висловили понад 30 пропозицій і зауважень до Стратегії, які наразі перебувають на стадії опрацювання. У підсумку цього етапу аналізу зазначимо, що, крім концептуальних неузгодженостей структури компетентностей та інших зауважень, хотілось би в українських стратегічних документах бачити більше концептуального відображення не лише євроінтеграційних тенденцій, а й специфіки контексту воєнного суспільства, зокрема протидії російській пропаганді, зокрема в соціальних медіа і розважальному контенті.

Варіант Мінцифри. Інституційним локомотивом розвитку цифрової грамотності в Україні стало Міністерство цифрової трансформації, яке розробило Концепцію розвитку цифрових компетентностей (Про схвалення..., 2021). За ініціативи Міністерства 2019 р. проведено перше в Україні дослідження з оцінювання цифрової грамотності населення (Міністерство цифрової..., 2019), яке започаткувало щодворічний моніторинг (Міністерство цифрової..., 2021; 2023). В основу визначення рівня володіння цифровими навичками в цих дослідженнях покладено методологію, яку використовує Європейська комісія для обчислення Індексу цифрової економіки та суспільства (DESI¹, 2017 р.), що ґрунтується на Рамці цифрових навичок, котра систематично оновлюється (остання версія Vuorikari, Kluzer, & Punie, 2022). DESI-2017 являє собою зведений індекс, що допомагає

¹ Digital Economy and Society Index.

відстежувати еволюцію країн-членів ЄС у сфері цифрової конкурентоспроможності. Використаний у дослідженні Мінцифри зведений індекс складається з п'яти індексів, які характеризуються більше ніж 30 індикаторами. Це: 1) можливість під'єднання (Connectivity) – вимірює поширення широкосмугової інфраструктури та її якість, доступ до швидких і надшвидкісних широкосмугових послуг, що є неодмінною умовою конкурентоспроможності; 2) людський капітал і цифрові вміння¹ (Human Capital and Digital Skills) – визначає компетентності, необхідні для ефективного використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ); 3) використання Інтернету (Use of Internet Services) – враховує різні онлайн-активності, зокрема споживання онлайн-контенту, відеодзвінки, а також онлайн-покупки і банківські операції; 4) інтеграція цифрових технологій (Integration of Digital Technology) – оцінює діяльність підприємств з позиції впровадження ІКТ, тобто використання підприємством електронних рахунків-фактур, хмарних сервісів, можливість електронних продажів тощо; 5) цифрові державні послуги (Digital Public Services) – оцінює рівень розвитку послуг електронного уряду та електронної охорони здоров'я. Під кутом зору мети нашого аналізу важливою є насамперед операціоналізація другого і третього індексів, що безпосередньо стосуються завдань освіти, оскільки решта стосується більшою мірою створення цифрового середовища.

У цьому дослідженні в субіндексі «людський капітал і цифрові вміння» виокремлюють чотири типи цифрових умінь: 1) інформаційні, 2) комунікаційні, 3) уміння розв'язувати проблеми і 4) уміння працювати з програмним забезпеченням. Перші дві групи вмінь значною мірою перетинаються за змістовим наповненням з операціоналізаціями медіаграмотності. Так, *інформаційні* вміння описують: здатність визначати, знаходити, завантажувати, зберігати, впорядковувати та аналізувати цифрову інформацію з огляду на її актуальність та призначення. Однак критичний аспект медіаграмотності – визначення достовірності інформації та джерел її отримання – до переліку інформаційних умінь не включено (адже згадуються тільки актуальність і призначення). *Комунікаційні* вміння описують: здатність спілкуватися в

¹ Попри те, що в документах Мінцифри систематично використовується термін «навички» як еквівалент англomовного skills, із погляду психологічної науки таке використання є помилковим, адже навички – це автоматизовані вміння (такий рівень умінь, коли вони можуть здійснюватися без участі свідомого контролю), тоді як для перекладу англomовного терміна skills відповідно до контексту можна вживати «уміння», «майстерність», «звички». Тому, цитуючи документи, ми уникаємо помилкового використання терміна «навички» і заміняємо його на більш адекватний термін «уміння».

цифрових середовищах, обмінюватися ресурсами за допомогою онлайн-інструментів, зв'язуватися з іншими і співпрацювати за допомогою цифрових інструментів, взаємодіяти й брати участь у спільнотах і мережах. На жаль, за такого підходу вихолощеним стає ціннісний аспект взаємодії, зокрема громадянська участь у розвитку демократичного суспільства і контекст цифрового громадянства як характерна тенденція європейського розвитку поняття цифрової грамотності. Винятком є лише участь в онлайн-консультаціях або голосуванні з певних соціальних чи політичних питань (наприклад, підписання петиції, голосування за проекти громадського бюджету), що є дуже частковою операціоналізацією громадської участі. *Уміння розв'язувати проблеми* (дуже важливий компонент) стосуються такого функціоналу: визначати цифрові потреби та ресурси; приймати обґрунтовані рішення щодо того, які цифрові інструменти є найбільш підходящими відповідно до мети, або як потрібно вирішувати концептуальні проблеми за допомогою цифрових засобів; творчо використовувати технології; розв'язувати технічні проблеми; оновлювати власні і чужі компетентності. Долучення цієї групи вмінь найближче до психологічних рефлексивних компетентностей, спрямованих на саморозвиток, проте стосуються вони насамперед безпекових питань. Згадаймо, саме безпекові питання охоплено також у сфері медіаграмотності й особливо акцентовано в умовах війни. Бракує спрямованості на майбутнє, на розвиток.

Уміння працювати з програмним забезпеченням є найбільш специфічними саме для цифрової грамотності: створювати і редагувати новий вміст (від опрацювання тексту до зображень і відео), інтегрувати та переробляти попередні знання і зміст, створювати творче вираження для медіа, програмування, застосовувати права та ліцензії на інтелектуальну власність. Останні два вміння безпосередньо стосуються медіаторчості і найкраще інтегруються з поняттям медіакультури, яке згадується в нормативних документах державного рівня, зокрема в Стратегії інформаційної безпеки (2021).

Більш чітко структурованим є проєкт концептуально-референтної рамки цифрової компетентності педагогічних і науково-педагогічних працівників, запропонованої Мінцифри 2021 р. (Міністерство цифрової..., 2021). У цьому підході інформаційна і медіаграмотність позиціонована як один із компонентів цифрової компетентності поряд з комп'ютерною грамотністю і безпекою в цифровому середовищі. Deskriptori інформаційної та медіаграмотності цілком відповідають європейським моделям і відображають специфіку цифрової трансформації освіти: формування інформаційних потреб, пошук даних, інформації та контенту в цифрових середовищах, здійснення доступу до

даних, інформації та контенту і вміння переміщатися між ними. Ідеться про: створення та оновлення особистих стратегій пошуку; аналіз, порівняння та критичне оцінювання достовірності і надійності джерел інформації; аналіз, тлумачення, перевірку надійності джерел інформації; уміння розрізняти інформаційні джерела, які заслуговують на довіру, від шахрайських, пропаганду та інші маніпулятивні техніки; знання, що таке соціальний інжиніринг; уміння досліджувати проблеми за допомогою сучасних цифрових засобів, працювати з великими масивами даних, робити і презентувати висновки; уміння добирати, організовувати, опрацьовувати, зберігати дані, інформацію та контент у структурованих цифрових середовищах (Міністерство цифрової..., 2021, с. 21). Отже, інфомедійна грамотність стає суттєвою ознакою компетентного педагога в умовах цифрової трансформації. Проте важливий для системи освіти світоглядний дискурс, що є неодмінним складником демократичного функціонування медіа і розвитку соціуму, що суттєво відрізняє наше суспільство від тоталітарних режимів, на жаль, у дескрипторах і сферах педагогічної компетентності слабо акцентовано.

Тут хотілось би нагадати дискусію, яка розгорнулася під час оновлення концепції медіаосвіти в 2016 р. (Концепція впровадження..., 2016), коли стали очевидними інформаційні загрози російсько-української війни після окупації Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей. Пропозиція включити до медіаосвіти принцип патріотизму викликала певний спротив, оскільки нагадувала багатьом радянський пропагандистський дискурс. Час підтвердив правильність введення тематики патріотизму в медіаосвіту, оскільки в умовах повномасштабного вторгнення саме патріотичні настановлення українців мобілізували колективні дії спротиву агресору. Надмірний спротив ідеологічному дискурсу як наслідок тоталітарної травми, імовірно, спрацьовує й зараз, незважаючи на те, що під час війни право на самостійний демократичний розвиток вартує життів. Правда життя полягає в тому, що ідеологічного вакууму не буває. На відміну від тоталітарної індоктринації демократичний підхід полягає в тому, щоб створювати умови для забезпечення прав і свобод громадян, вільного і відповідального самовираження – у межах чітких і правдивих правил спільного життя. Виключення світоглядних контекстів з рамки цифрових педагогічних компетентностей із цього погляду є неприпустимою помилкою.

Звісно, для повного відображення картини і тенденцій розвитку медіаосвіти в умовах цифровізації треба спиратися не лише на державні ініціативи, оскільки громадянське суспільство є лідером у цих процесах (див., наприклад, Картування сфери..., 2020; Трансформація сфери...,

2022), проте такий аналіз виходить за межі припустимих обсягів окремої статті. В Україні також започатковано моніторинг медіаграмотності населення за ініціативи ГО «Детектор медіа» (2024), проведено оцінку медіаграмотності старшого покоління Українським інститутом медіа та комунікацій (Медіаграмотність для людей..., 2023), проте в цій статті у своєму аналізі ми спиралися насамперед на державні ініціативи і документи.

Проведений нами критичний аналіз продемонстрував, що в обох варіантах інтеграції виявляється певне змішування понять, насамперед на рівні їх операціоналізацій. Те, що досі не визначено чітких концептуальних меж і форм інтеграції, призводить до термінологічної плутанини і породження непродуктивних суперечок замість взаємопосилення. Отже, аналіз практик і документів свідчить про те, що гостро назріла потреба концептуального подолання суперечностей двох зон інтенсивного розвитку українського суспільства, які мають принципову важливість для національної безпеки і забезпечення морально-психологічної стійкості українців в умовах тривалої війни. Концептуальна чіткість сприятиме усуненню невиннованої конкуренції за ресурси і дублювання, переводитиме взаємодію у формат співпраці для найкращого синергетичного результату. Підвищиться якість і рівень фаховості виконання проєктів як з розвитку цифрової грамотності, так і інфомедійної грамотності з чіткою спрямованістю на розв'язання актуальних завдань воєнного часу і повоєнного відновлення. Інформаційну грамотність (як першопоняття), медіаграмотність, інфомедійну грамотність, цифрову грамотність (як і концепт мультиграмотності, що описує більш деталізовані похідні – візуальну, інтернет-грамотність, дата-грамотність, соцмережеву, алгоритмічну тощо) завжди розглядали як сервісні, що працюють на користь людини і суспільства загалом. Відповідно на рівні операційному синергії можна досягати у формі розвитку конкретних умінь (особистісний контекст) для характерних ситуацій (середовищний контекст); ці вміння також можуть мати опцію широкого перенесення на інші ситуації (transferable skills).

Разом з тим світоглядний культурний складник, який виходить на забезпечення функціонування демократичної політичної системи суспільства з її цінностями людяності, протилежними тоталітарним режимам, більше опрацьована в громадських ініціативах інфомедійної грамотності. Цифрова грамотність більшою мірою має вихід в економічну, виробничу сферу, що забезпечує конкурентоздатність для спільного добробуту і процвітання суспільства. Освіта має враховувати обидва ці зовнішні середовищні контексти (площини), оскільки підготовка людського капіталу для економічної системи тільки тоді

забезпечуватиме сталий розвиток, якщо буде спиратися на чіткий світоглядний фундамент й орієнтуватися на психологічний добробут людини.

Нова концепція розвитку медіаосвіти в Україні має бути концепцією цифрової медіаосвіти – збережений і наснажений світоглядний складник, характерний для медіаосвіти, спрямованість на забезпечення психологічного добробуту (а не лише безпекових питань), має включати і патріотизм в інформаційній сфері та кіберпросторі, важливі для стійкості і досягнення перемоги. Цифрова медіаосвіта має бути спрямована на сприяння формуванню багатомірної інтегрованої ідентичності (особистісної, громадської, спільотної, національної), позитивних цінностей і правдивої моральної позиції, зокрема щодо соціальної інклюзії і подолання будь-якої дискримінації. Руйнування згуртованості суспільства – одна з провідних цілей ворожої пропаганди та інформаційно-психологічних операцій. Цифровий компонент має бути включений в медіаосвіту ще й тому, що цифрові технології змінюють закономірності функціонування медіасистеми, а відповідно і медіаспоживання та медіаторчність. Усе більше ускладнюється інструментальний складник медіаторчності, який насичується цифровими вміннями – від користування застосунками до модифікації кодів або розвитку лоу-код-технологій. Разом з тим профорієнтаційний компонент та економічна сфера конкурентоспроможності переважно залишаються тим вектором, на який зорієнтована цифрова грамотність; він має бути також розширений і в цифровій медіаосвіті. На високому рівні майстерності потрібно ставити завдання інтеграції цифрової та інфомедійної грамотності під концептуальною парасолькою цифрового громадянства.

Концептуальна модель цифрової медіаосвіти. Запропонована в результаті проведеного аналізу концептуальна модель цифрової медіаосвіти (візуалізацію див. на рисунку) описує дизайн руху до інтеграції інфомедійної і цифрової грамотності в освіті під кутом зору завдань розвитку медіаосвітнянської спільноти. У цифровій медіаосвіті як практиці розвитку людського капіталу (на індивідуальному, спільнотному і національному рівні) виокремлюємо три контекстуальні середовищні площини: 1) *безпекову*, що є традиційною, найбільш поширеною і пропрацьованою, яка в умовах війни наповнюється додатковим змістом – не лише захисними характеристиками від потенційних негативних медіавпливів та ворожої пропаганди і брехні, а й позитивними можливостями зцілення і розвитку з використанням медіа; 2) *світоглядну*, яка виводить медіа- і цифрову грамотність за межі суто сервісних умінь, а також додає ціннісний та етичний складники – заради

чого набувати і використовувати компетентності, навіщо потрібні ці вміння, як вони впливають через наші дії і вчинки на навколишній світ і життя – своє та інших людей, що перебувають в інших умовах і культурних спільнотах; 3) *економічну площину* – теж має цільовий характер, тобто описує аспект капіталізації, на що працює, що посилює цифрова та інфомедійна грамотність, даючи змогу приймати ефективні рішення, швидко і продуктивно використовувати наявні інформаційні, медійні і цифрові технологічні засоби, а зрештою, і створювати цифрові та інші інновації. (На рисунку ці контекстні площини позначено прямокутниками). У кожній із цих площин домінуватимуть чинники, пов'язані із ситуацією війни і воєнних втрат, які визначатимуть пріоритети повоєнного відновлення. Одним із головних середовищних викликів війни є втрати людського капіталу (як у демографічному аспекті, так і в сенсі освітніх втрат), які потрібно надолужувати, щоб забезпечити конкурентоздатність держави. Ці нові воєнні виклики загострюють потребу подолання залишків радянщини в освіті, хоч освіта й перестала відчувати тоталітарний тиск, подекуди він змінився бюрократичним, із формалізацією і вихолощенням головних цінностей людяності та справжніх інтересів дитини. Реформування освіти, яке триває, значно ускладнюється війною і стресовими перевантаженнями. Усвідомлення трьох контекстних площин викликів, які загострюються війною і в яких розгортаються ворожі інформаційно-психологічні операції, – це відповідь на дефіцит воєнного контексту в державних документах з медіа та цифрової грамотності (медіацифрової грамотності).

Три контекстні площини умовно окреслюють спрямованість на подальше використання розвинених у цифровій медіаосвіті компетентностей учнів. Ці середовищні контексти не є альтернативними, а взаємодоповнювальними і взаємопов'язаними, мають підсилювати один одного. Кожний із цих контекстів має специфічне наповнення у двох векторах: інфомедійному і цифровому. Вектори ці визначаються різними спільнотами, які мають різну історію життя і різні формати дискурсу, які розвиваються теж взаємопов'язано, але, як свідчить аналіз документів, слабо відрефлексовано. Інфомедійний дискурс має більше історичних зв'язків із культурним середовищем, а цифровий – із технологічним. Унаслідок зростання впливу технологій на культурне життя суспільства (цифровізацію культурних об'єктів, медіавиробництва і мовлення, інших аспектів) усе актуальнішою стає потреба суміщення та інтеграції дискурсів, принаймні у сфері освіти ця потреба є нагальною. Інтеграції цих векторів сприятиме чітке усвідомлення спільності контекстів, на які працюють обидва вектори. (На рисунку вектори позначено широкими стрілками).

Крім того, в освіті інтеграційну функцію виконуватиме розуміння внутрішніх психологічних закономірностей розвитку дитини, на ключові параметри якого працює освіта: мотиваційно-вольові, соціально-емоційні і розумові психологічні новоутворення учнів. Ці особистісні контексти є базовими орієнтирами для гуманістично спрямованої цифрової медіаосвіти, реалізують принцип людиноцентризму, який в епоху цифрових трансформацій з боку технократичного дискурсу оформлюється як ідея цифрового гуманізму. Саме завдяки особистісним контекстам як ключовим орієнтирам цифрова медіаосвіта може виконувати функцію інформаційно-психологічної реабілітації від злості, брехливості пропаганди. Цифрова медіаосвіта забезпечуватиме зростання соціально-психологічної і медіапсихологічної компетентності, яка дає змогу реалізувати дитиноцентричний підхід у сучасній українській освіті в процесі створення освітніх середовищ у найвищих інтересах розвитку дитини. Ці середовища мають підтримувати не лише зовнішню мотивацію, а й тренувати вольові процеси (наполегливість у долатті перешкод, стійкість намірів, цілеспрямованість, рішучість, уміння розв'язувати ціннісні конфлікти тощо), розвивати рефлексію і мислення. (Ці особистісні контексти позначено на рисунку овалами, спільними для обох векторів).

Основні концептуальні тематичні блоки цифрової медіаосвіти – змістові домени, що дістали свою концептуальну визначеність у різних підходах і реалізовані в численних практичних проєктах та освітніх ініціативах. (Ці тематичні блоки для обох векторів розвитку позначено на рисунку колами на перетині відповідних контекстів і векторів – це зони перетину тематичних блоків). Так, у межах світоглядного контексту виокремлюється блок реалізації демократичних цінностей, солідарності і громадської участі, який визначає тематичну спрямованість проєктів і подій у сфері розвитку цифрової медіаграмотності. Перелік умінь (показників володіння) охоплюватиме як традиційні для інфомедійної грамотності вміння – оцінити якість інформаційного джерела і повідомлення, розділити факти, інтерпретації і судження, розкодовувати візуальні образи і символи, виокремити комунікативний намір авторів повідомлень і приховані маніпулятивні впливи тощо, так і особливості медіа, зумовлені цифровими трансформаціями медійної екосистеми (наприклад, розуміння роботи алгоритмів соціальних мереж, роль машинного навчання і штучного інтелекту в медіапроцесах та авторському праві, розуміння засад довіри до цифрових платформ і віртуальних середовищ, конструювання цифрової ідентичності, захист приватності в середовищах розширеної реальності тощо). Відповідно на рівні вектора цифрової грамотності цей блок розкривається через

тематику цифрового громадянства, соціальної інклюзії, патріотизму в кіберпросторі. Саме цих змістових акцентів бракує в стратегіях цифровізації і показниках обраної для моніторингу моделі. Натомість у напрямі розвитку інфомедійної грамотності вони досить добре опрацьовані, тому взаємозв'язок може дати серйозний синергетичний ефект для спільного блага.

На рівні безпекового контексту, пов'язаного зі світоглядним через розуміння впливу війни та її висвітлення в медіа на суспільство та освіту, акцент у тематичних блоках зміщується на ресурсні складники цифрової медіаосвіти, пов'язані з добробутом і регулюванням медіа та кіберпрактик для досягнення цілювального ефекту.

Економічний складник, спрямований на підвищення рівнів капіталізації і конкурентоздатності, скеровується у векторах на корисні дії, що є важливим аспектом забезпечення стійкості й пружності в умовах війни і повоєнного відновлення. Тематично на рівні інфомедійного вектора блок розкривається як уміння навігації в джерелах інформації та опрацювання контенту, що потребує розуміння функціонування екосистеми медіа, зокрема розуміння регулювання, саморегуляції та економічного аспекту медіа. На рівні цифрового вектора тематичне ядро утворюють складні цифрові користувацькі і кодувальні вміння. Цифрова медіаосвіта, показуючи важливість і доступність кодування, покликана усувати соціальні стереотипи та упередження проти метаматики, які, на жаль, дуже акцентовані в українському медіапросторі.

Отже, у запропонованій концептуальній моделі як складники цифрової медіаосвіти використано тематичні блоки (кола), похідні від двох векторів; середовищні контексти (площини) та особистісні контексти (овали). Контекстні складники (середовищні та особистісні) – це основа і підґрунтя для інтеграції векторів. Дотичність і взаємоперетин кіл позначають наявність у різних тематичних колах спільних індикаторів та операціоналізацій, які вже використовують різні спільноти для оцінювання ефективності власних зусиль. Усвідомлення спільності індикаторів вимірювання є важливим напрямом інтеграції.

Як і будь-яка концептуальна модель, ця також є розумовою конструкцією, яка розділяє взаємозумовлені і в практиці злиті (симультанні) одночасні процеси для кращого розуміння взаємовпливів і зв'язків у різних контекстах. Особистісний контекст розвитку дитини об'єднує спрямованість цифрової медіаосвіти на спільні для всієї освітньої системи результати – формування людського капіталу (у масштабі соціуму) та потужності громади (масштаб спільнот) і забезпечення психологічного добробуту, щасливого життя (у масштабі кожної людини). Для розуміння неперервності зв'язків усіх компонентів

моделі – блоків, векторів, зовнішніх середовищних і внутрішніх особистісних контекстів – можна уявити візуалізацію у формі об'ємної фігури, наприклад циліндра, у якому економічний і світоглядний контексти теж об'єднуються завдяки мотиваційно-вольовим психологічним механізмам усвідомлення потреб та активізації дій; світоглядний і безпековий – соціально-емоційними психологічними механізмами, представленими в комунікації і спільних діях; а безпековий та економічний – завдяки розуму суб'єктів, не лише критичному мисленню, а системному з рефлексією включно. Усі особистісні контексти в основі циліндра об'єднуються, що символізує єдність особистості. Усі зовнішні контексти зливаються у верхній площині циліндра, що символізує єдність соціального середовища.

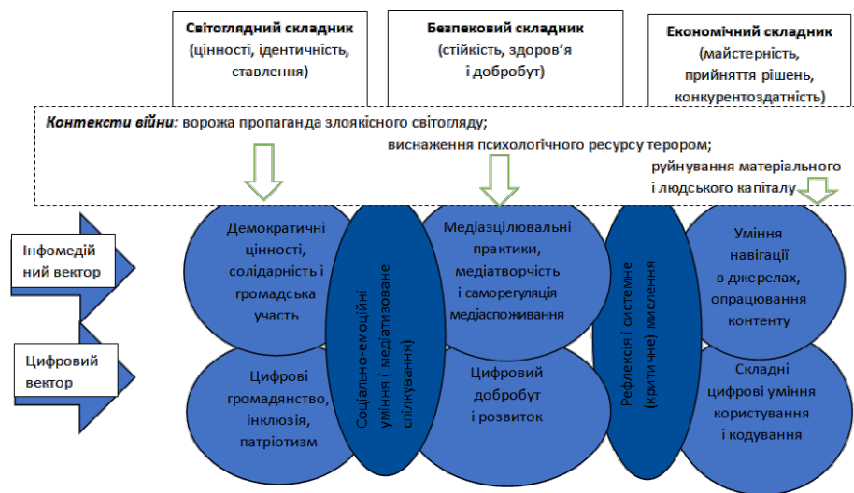

Рис. Концептуальна модель цифрової медіаосвіти

Об'ємність фігури дає змогу розмістити всередині уявної конструкції реальність спільнот: і територіальних спільнот – громад, і професійних груп, і навіть віртуальні спільноти кіберпростору, з якими вибудовує свою множинну ідентичність особа і в яких відбуваються колективні дії і триває життя. Усі зони дотику і взаємоперетину блоків – це зони інтеграції, які будуть розгортатися в міжпредметній мультидисциплінарній комунікації. Завдяки таким комунікативним майданчикам формуватиметься новий формат дискурсу, прояснятимуться

нові спільні операціоналізації понять, закладатимуться передумови для створення нових термінологічних і концептуальних рішень для кращого відображення реальності соціального поступу та особистісного розвитку. Звісно, перехід до об'ємної моделі дещо ускладнює її використання, адже потребує досить розвиненого візуального образного мислення, а проте розвиток технологій сприяє розвитку візуальних та анімованих (кліпових) складників мислення, характерних для цифрового покоління. Тому подальше ускладнення моделі в цьому напрямі є, на нашу думку, цілком припустимим. Базове статичне зображення моделі цифрової медіаосвіти пропонується для подальшого використання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результати аналізу європейського досвіду підтверджують, що освітня система і суб'єкти освітнього процесу (вчителі, батьки та учні) залишаються провідною цільовою аудиторією для здійснення новацій у сфері медіаграмотності, спрямованих на подальшу цифровізацію. Цифровізація медіаосвіти у формі створення онлайн-ресурсів є необхідним, але недостатнім напрямом інтеграції. Потрібно збільшувати комунікативну активність цифрових ресурсів з медіаграмотності, їхню вбудованість у життя фахових спільнот, особливо у форматі безпосередніх зустрічей і взаємодії. Реагування європейської екосистеми медіаграмотності на російсько-українську війну зосереджується на протидії дезінформації, що для українського контексту є недостатнім.

Критичний аналіз української екосистеми медіаосвіти і державних ініціатив щодо розвитку медіаграмотності та цифрової грамотності громадян продемонстрував суттєвий поступ протягом останніх років. Проте суперечливість концептуалізацій і структурування операціоналізацій (показників, індикаторів для вимірювання) стає концептуальним бар'єром, який стримує інтеграційні процеси, породжуючи непродуктивну комунікацію і протистояння. У стратегічних державних документах досить слабо відображено специфіку воєнного часу, зокрема й надбання української медіаосвітньої спільноти, яка реагує на виклики війни.

У дискурсі розвитку цифрової грамотності недостатньо враховуються європейські концепції цифрового громадянства і набутки практики розвитку інфомедійної грамотності та вітчизняної медіаосвіти. У формуванні політик розвитку медіаграмотності в умовах цифровізації суспільства та освіти акцент робиться насамперед на безпекових питаннях, недооцінюється необхідність формування позитивної перспективи майбутнього.

Запропонована концептуальна модель цифрової медіаосвіти окреслює шляхи і механізми інтеграції інфомедійного і цифрового

вектора в освіті відповідно до викликів трьох контекстів (світоглядного, безпекового та економічного), які є системними мішенями для ворожої пропаганди в умовах воєнних дій. Людиноцентризм як провідний принцип визначається особистісною спрямованістю концептуальної моделі, що поєднує всі тематичні складники цифрової медіаосвіти відповідно до засад цифрового гуманізму і напрацювань вітчизняної медіапсихології.

Перспективою подальшого дослідження є вивчення ступеня когнітивної прийнятності нового термінологічного дизайну для стейкхолдерів освіти, медійного і цифрового виробничого середовищ, а також полісімейкерів і представників громадянського суспільства для подальшого оформлення і практичного впровадження концепції цифрової медіаосвіти на середньострокову перспективу (орієнтовно до 2030–2035 років).

Список використаних джерел

ГО «Детектор медіа» (2024, Квітень). *Індекс медіаграмотності українців 2020–2023 (четверта хвиля). Аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження*. Взято з <https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/225738/prezentatsiya.pdf>

ГО «Український інститут медіа та комунікацій». (2023). *Медіаграмотність для людей старшого віку (60+). Аналітичний звіт*. Київ. Взято з https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2023/11/UMCI_MediaLiteracy_60-UA.pdf

Закон України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії РФ як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» № 2265-IX (2022, 22 травня) (Редакція від 31.03.2023). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>

Закон України «Про медіа» (2023). *Відомості Верховної Ради України*, 47-50, 120. (Редакція від 11.02.2024). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>

Закон України «Про національну безпеку України» (2018). *Відомості Верховної Ради України*, 31, 241. (Редакція від 31.03.2023). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

Картування сфери медіаграмотності в Грузії, Латвії, Молдові та Україні (2020). Взято з <https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2021/12/Kartuvannia-mediagramotnosti.-Analitichnyy-zvit.-Ukraina.pdf>

Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція). (2016). <https://ms.detector.media/mediaosvita/post/16501/2016-04-27-kontseptsiya-vprovadzhennya-mediaosvity-v-ukraini-nova-redaktsiya/>

Міністерство цифрової трансформації України. (2021). *Дія. Цифрова*

освіта. Концептуально-референтна рамка цифрової компетентності педагогічних і науково-педагогічних працівників (проект). Взято з https://osvita.diia.gov.ua/uploads/0/2900-2629_frame_pedagogical.pdf

Міністерство цифрової трансформації України. (2023). *Дослідження цифрової грамотності в Україні. Третя хвиля*. Взято з https://osvita.diia.gov.ua/uploads/1/8800-ua_cifrova_gramotnist_naselenna_ukraini_2023.pdf

Міністерство цифрової трансформації. (2019, Грудень). *Цифрова грамотність населення України. MLS group*. Взято з <https://www.slideshare.net/mResearcher/ss-210277156>

Найдьорова, Л. А., Найдьонов, М. І., & Григоровська, Л. В. (2022). Медіатравма і симптоми посттравматичного стресового розладу у дітей. *Журнал сучасної психології*, 4 (27), 56–70. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4>. Взято з <https://www.journalsofznu.zp.ua/index.php/psych/article/view/3064/2909>

Найдьорова, Л. А., Найдьонов, М. І., Григоровська, Л. В., & Умеренкова, Н. Ф. (2021). *Інформаційні поведінка і потреби вчителів Донецької і Луганської областей України: інформаційний бюлетень. Листопад '2021*. Київ: ІСПП НАПН України. Взято з http://profprestige.org.ua/publ/Inf_bul_2021vd.pdf.

Постанова Верховної Ради України «Про використання політичним режимом Російської Федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких» №9101 (2023). (Редакція від 31.03.2023). Взято з <https://www.rada.gov.ua/news/razom/236006.html>

Постанова Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації» (2021). № 167-р. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text>

Трансформація сфери медіаграмотності в умовах повномасштабної війни в Україні (2022). Взято з <https://www.jta.com.ua/news-and-reports/uimk-pidhotuvav-analitychnyy-zvit-pro-transformatsiiu-sfery-mediagramotnosti/>

Указ Президента України «» № 685/2021 (2021, 28 грудня). Взято з <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069>

Цифрова грамотність населення України. Звіт за результатами загальнонаціонального опитування (2021). Взято з https://osvita.diia.gov.ua/uploads/0/2625-doslidzenna_2021_ukr.pdf

2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade. (2021). Retrieved from <https://eufordigital.eu/library/2030-digital-compass-the-european-way-for-the-digital-decade/>

Begic, P., Greenglass, E., Hints, T., Karkkola, P., & Buchwald, P. (2023). Mediation of cognitive interference on depression during the Russo-Ukrainian war in three national samples. *Journal of Health Psychology*. doi:10.1177/13591053231184065.

Ben-Ezra, M., Goodwin, R., Leshem, E., & Hamama-Raz, Y. (2022). PTSD

symptoms among civilians being displaced inside and outside the Ukraine during the 2022 Russian invasion. *Psychiatry Research*, 320, 115011. 10.1016/j.psychres.2022.115011

Castro, M., Dias, J. A., & Madeira L. (2023). Does the media (also) keep the score? Media-based exposure to the Russian-Ukrainian war and mental health in Portugal. *Journal of Health Psychology Special Issue: War, Terrorism, Genocide and Politicide*, October, 1–14.

Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and The Committee of the Regions 2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade (COM/2021/118 final). Retrieved from <https://eurlex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0118>

Decision (EU) 2022/2481 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 establishing the Digital Decade Policy Programme 2030 (Text with EEA relevance). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2022/2481/oj>

d'Haenens, L. (2023). ySKILLS Policy Brief 4: The ySKILLS Research Network: Charting Pathways to Digital Youth Wellbeing. Retrieved from <https://zenodo.org/records/10423759>

Digital citizenship education and democratic participation. (2024, January 17). European School Education Platform. Retrieved from <https://school-education.ec.europa.eu/en/professional-development/courses/digital-citizenship-education-and-democratic-participation>

Europe's Digital Decade: digital targets for 2030. (2019). Retrieved from https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/europes-digital-decade-digital-targets-2030_en

European Commission (2007), Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A European approach to media literacy in the digital environment, COM(2007) 833 final. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52007DC0833>

European Commission (2018). A multi-dimensional approach to disinformation. Report of the independent High level Group on fake news and disinformation. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Retrieved from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/6ef4df8b-4cea-11e8-be1d-01aa75ed71a1/language-en>

European Declaration on Digital Rights and Principles. Retrieved from <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/european-declaration-digital-rights-and-principles>

Fraillon, J., Ainley, J., Schulz, W., Friedman, T., & Duckworth, D. (2020). Preparing for Life in a Digital World IEA International Computer and Information Literacy Study 2018. International Report. The International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA). ISBN 978-3-030-38781-5 (eBook). Retrieved from <https://doi.org/10.1007/978-3-030-38781-5>

<https://www.ica.nl/sites/default/files/2020-04/IEA%20International%20Computer%20and%20Information%20Literacy%20Study%202018%20International%20Report.pdf>

Frau-Meigs, D., O'Neill, B., Soriani, A. & Tomé, V. (2017). Digital Citizenship Education. Vol. 1: Overview and new perspectives. Strasbourg: Council of Europe.

Grizzle, A., Moore, P., Dezuanni, M., Asthana, S., Wilson, C., Banda, F. & Onumah, C. (2013). Media and Information Literacy. Policy and Strategy Guidelines. Paris: UNESCO. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000225606>

Levin, Y., Ben-Ezra, M., Hamama-Raz, Y., Maercker, A., Goodwin, R., Leshem, E., & Bachem, R. (2023). The Ukraine-Russia war: A symptoms network of complex posttraumatic stress disorder during continuous traumatic stress. *Psychol Trauma*. August, 10. doi: 10.1037/tra0001522. Epub ahead of print. PMID: 37561433.

Livingstone, S. (2022, June 21). *Mapping European media literacy initiatives in response to the war in Ukraine – EDMO*.

Mapping of media literacy practices and actions in EU-28 (2016). European Audiovisual Observatory, Strasbourg. doi: 10.2759/111731. Retrieved from <https://rm.coe.int/media-literacy-mapping-report-en-final-pdf/1680783500>

McDougall, J., Zezulova, M., van Driel, B., & Sternadel, D. (2018). 'Teaching media literacy in Europe: evidence of effective school practices in primary and secondary education', NESET II report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Retrieved from AR2_Teaching Media Literacy_NESET.pdf (bournemouth.ac.uk)

Naydonova, L., Chunikhina, S., Naydonov, M., Yermakov, T., & Khobta, S. (2023). War Trauma Consequences in Ukraine: Well-being and PTSD Symptoms in Urban Communities. *APA Convention*, Washington, DC, 2-5 August. Retrieved from <https://www.xcdsystem.com/apaprogram/pBf12Ke/index.cfm?pgid=760>

Palgi, Y., Greenblatt-Kimron, L., Ben-Ezra, M., & Shrira, A. (2023). Trauma-related and risk factors associated with perceived exacerbation in psychological distress due to the Russo-Ukrainian war. *Psychiatry Research*, 328. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2023.115451>

Perez Tornero, J. M. & Varis, T. (2010). *Media Literacy and New Humanism. UNESCO Institute for Information Technologies in Education*. Retrieved from <https://iite.unesco.org/pics/publications/en/files/3214678.pdf>

Pyżalski, J. (2023). Positive Internet use and online civic engagement versus active involvement in selected online risks – how are both connected in adolescents from six European countries? *Psychology, Society & Education*, 15 (3), 10–18. Retrieved from <https://doi.org/10.21071/psye.v15i3.16093>

Reference Framework of Competences for Democratic Culture (RFCDC). Vol. 1: Context, concepts and model (2018). Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/reference-framework-of-competences-for-democratic-culture/rfcdc-volumes> (укр. мовою <https://rm.coe.int/rf-cdc-vol-1-/1680966746>)

Silver, A. (2009). 'A European Approach to Media Literacy: Moving toward an

Inclusive Knowledge Society'. In Frau-Meigs, D. & Torrent, J. (Eds.), *Mapping media education policies in the world: visions, programmes and challenges*, pp. 11–15. New York: UN-Alliance of Civilizations. Retrieved from <https://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/mars/source/resources/references/others/31%20-%20Mapping%20Media%20Education%20-%20UNESCO%202009.pdf>

Smahel, D., Mascheroni G., Livingstone, S., Helsper, E., Deursen van, A.J.A.M., Tercova, N. ... Alho, K. (2023). Theoretical Integration of ySKILLS: Towards a New Model of Digital Literacy. KU Leuven: ySKILLS. Retrieved from <https://zenodo.org/records/10090717>

Supporting Quality Journalism through Media and Information Literacy Council of Europe study DGI (2020). *Prepared by the Committee of experts on quality journalism in the digital age (MSI-JOQ)ю Council of Europe, January 2020*. Rapporteurs: Martina Chapman and Markus Oermann. Retrieved from <https://rm.coe.int/prems-015120-gbr-2018-supporting-quality-journalism-a4-couv-texte-bat-/16809ca1ec>

Vissenberg, J., d'Haenens, L., & Livingstone, S. (2022). Digital Literacy and Online Resilience as Facilitators of Young People's Well-Being? A Systematic Review. *European Psychologist*, 27 (2), 76–85. doi: [10.1027/1016-9040/a000478](https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000478)

Vuorikari, R., Kluzer, S. & Punie, Y. (2022). *DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens - With new examples of knowledge, skills and attitudes*, EUR 31006 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg. doi:10.2760/490274, JRC128415. Retrieved from https://joint-research-centre.ec.europa.eu/digcomp/digcomp-framework_en

Wilson, C., Grizzle, A., Tuazon, R., Akyempong, K. & Cheung, C.-K. (2011). *Media and Information Literacy. Curriculum for Teachers*. Paris: UNESCO. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192971>

Reference

2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade. (2021). Retrieved from <https://eufordigital.eu/library/2030-digital-compass-the-european-way-for-the-digital-decade/> (in English)

Begic, P., Greenglass, E., Hintsu, T., Karkkola, P., & Buchwald, P. (2023). Mediation of cognitive interference on depression during the Russo-Ukrainian war in three national samples. *Journal of Health Psychology*. doi:[10.1177/13591053231184065](https://doi.org/10.1177/13591053231184065). (in English)

Ben-Ezra, M., Goodwin, R., Leshem, E., & Hamama-Raz, Y. (2022). PTSD symptoms among civilians being displaced inside and outside the Ukraine during the 2022 Russian invasion. *Psychiatry Research*, 320, 115011. [10.1016/j.psychres.2022.115011](https://doi.org/10.1016/j.psychres.2022.115011) (in English)

Castro, M., Dias, J. A., & Madeira L. (2023). Does the media (also) keep the score? Media-based exposure to the Russian-Ukrainian war and mental health in Portugal. *Journal of Health Psychology Special Issue: War, Terrorism, Genocide and Politicide*, October, 1–14. (in English)

Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and The Committee of the Regions 2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade (COM/2021/118 final). Retrieved from <https://eurlex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0118> (in English)

Decision (EU) 2022/2481 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 establishing the Digital Decade Policy Programme 2030 (Text with EEA relevance). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2022/2481/oj> (in English)

Decree of the President of Ukraine «Stratēhiia informatsiinoi bezpeky» № 685/2021 (2021). [Information security strategy, dated December 28, 2021]. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069>

d'Haenens, L. (2023). *ySKILLS Policy Brief 4: The ySKILLS Research Network: Charting Pathways to Digital Youth Wellbeing*. Retrieved from <https://zenodo.org/records/10423759> (in English)

Digital citizenship education and democratic participation. (17.01.2024). European School Education Platform. Retrieved from <https://school-education.ec.europa.eu/en/professional-development/courses/digital-citizenship-education-and-democratic-participation> (in English)

Europe's Digital Decade: digital targets for 2030. (2019). Retrieved from https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/europes-digital-decade-digital-targets-2030_en (in English)

European Commission (2007). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A European approach to media literacy in the digital environment, COM(2007) 833 final Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52007DC0833> (in English)

European Commission (2018). *A multi-dimensional approach to disinformation. Report of the independent High level Group on fake news and disinformation. Luxembourg: Publications Office of the European Union*. Retrieved from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/6ef4df8b-4cea-11e8-bc1d-01aa75ed71a1/language-en>

European Declaration on Digital Rights and Principles. Retrieved from <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/european-declaration-digital-rights-and-principles> (in English)

Fraillon, J., Ainley, J., Schulz, W., Friedman, T., & Duckworth, D. (2020). *Preparing for Life in a Digital World IEA International Computer and Information Literacy Study 2018. International Report. The International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA)*. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/978-3-030-38781-5>
<https://www.iea.nl/sites/default/files/2020-04/IEA%20International%20Computer%20and%20Information%20Literacy%20Study%202018%20International%20Report.pdf> (in English)

Frau-Meigs, D., O'Neill, B., Soriani, A. & Tomé, V. (2017). *Digital Citizenship Education. Vol. 1: Overview and new perspectives*. Strasbourg: Council of Europe. (in English)

Grizzle, A., Moore, P., Dezuanni, M., Asthana, S., Wilson, C., Banda, F. & Onumah, C. (2013). *Media and Information Literacy. Policy and Strategy Guidelines*. Paris: UNESCO. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000225606> (in English)

HO «Detektor Media» (2024, April). Indeks mediahramotnosti ukrainsiv 2020–2023 (chetverta khvyliia). Analitychnyi zvit za rezultatamy kompleksnoho doslidzhennia [Media literacy index of Ukrainians 2020–2023 (fourth wave). Analytical report based on the results of a comprehensive study. «Detector Media» NGO. April]. Retrieved from <https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/225738/prezentatsiya.pdf> (in Ukrainian)

HO «Ukrainskyi instytut media ta komunikatsii» (2023). *Medihramotnist dlia liudei starshoho viku (60+)*. Analitychnyi zvit [Mediliteracy for older people (60+). Analytical report. Kyiv, NGO «Ukrainian Institute of Media and Communication»]. Retrieved from https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2023/11/UMCI_MediaLiteracy_60_UA.pdf (in Ukrainian)

Kartuvannia sfery mediahramotnosti v Hruzii, Latvii, Moldovi ta Ukraini [Mapping the field of media literacy in Georgia, Latvia, Moldova and Ukraine]. (2020). Retrieved from <https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2021/12/Kartuvannia-mediahramotnosti.-Analitychnyy-zvit.-Ukraina.pdf> (in Ukrainian)

Kontsepsiia vprovadzhennia mediaosvity v Ukraini (nova redaktsiia) [Concept of implementation of media education in Ukraine (new edition)] (2016). Retrieved from <https://ms.detektor.media/mediaosvita/post/16501/2016-04-27-kontsepsiya-vprovadzhennya-mediaosvity-v-ukraini-nova-redaktsiya/> (in Ukrainian)

Levin, Y., Ben-Ezra, M., Hamama-Raz, Y., Maercker, A., Goodwin, R., Leshem, E., & Bachem, R. (2023). The Ukraine-Russia war: A symptoms network of complex posttraumatic stress disorder during continuous traumatic stress. *Psychol Trauma*. August, 10. doi: 10.1037/tra0001522. Epub ahead of print. PMID: 37561433. (in English)

Livingstone, S. (2022, June 21). *Mapping European media literacy initiatives in response to the war in Ukraine – EDMO*. (in English)

Mapping of media literacy practices and actions in EU-28 (2016). European Audiovisual Observatory, Strasbourg. doi 10.2759/111731. Retrieved from <https://rm.coe.int/media-literacy-mapping-report-en-final-pdf/1680783500> (in English)

McDougall, J., Zezulkova, M., Driel van, B., & Sternadel, D. (2018). 'Teaching media literacy in Europe: evidence of effective school practices in primary and secondary education', *NESET II report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Retrieved from [AR2 Teaching Media Literacy NESET.pdf \(bournemouth.ac.uk\)](https://www.bournemouth.ac.uk/AR2_Teaching_Media_Literacy_NESET.pdf) (in English)

Ministry of Digital Transformation of Ukraine (2021). Diia. Tsyfrova osvita. Kontseptualno-referentna ramka tsyfrovoi kompetentnosti pedahohichnykh i naukovopedahohichnykh pratsivnykiv (proekt) [Action. Digital education. Conceptual and reference framework of digital competence of pedagogical and scientific-pedagogical workers (project)]. Retrieved from https://osvita.diia.gov.ua/uploads/0/2900-2629_frame_pedagogical.pdf (in Ukrainian)

Ministry of Digital Transformation of Ukraine (2023). *Doslidzhennia tsyfrovoi hramotnosti v Ukraini. Tretia khvyliia* [Study of digital literacy in Ukraine. The third wave]. Retrieved from https://osvita.diia.gov.ua/uploads/1/8800-ua_cifrova_gramotnist_naseledda_ukraini_2023.pdf (in Ukrainian)

Ministry of Digital Transformation (2019, December). *Tsyfrova hramotnist naseledda Ukrainy* [Digital literacy of the population of Ukraine. MLS group]. Retrieved from <https://www.slideshare.net/mResearcher/ss-210277156> (in Ukrainian)

Naydonova, L., Chunikhina, S., Naydonov, M., Yermakov, T., & Khobta, S. (2023). *War Trauma Consequences in Ukraine: Well-being and PTSD Symptoms in Urban Communities*. APA Convention, Washington, DC, 2-5 August 2023. Retrieved from <https://www.xcdsystem.com/apa/program/pBf12Ke/index.cfm?pgid=760> (in Ukrainian)

Naidonova, L. A., Naidonov, M. I., & Hryhorovska, L. V. (2022). Mediatravma i symptomu posttravmatychnoho stresovoho rozladu u ditei [Media trauma and symptoms of post-traumatic stress disorder in children]. *Journal of Modern Psychology*, 4(27), 56–70. Retrieved from <https://www.journalsofznu.zp.ua/index.php/psych/article/view/3064/2909>. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4> (in Ukrainian)

Naidonova, L. A., Naidonov, M. I., Hryhorovska, L. V., & Umerenkova, N. F. (2021). Informatsiini povedinka i potreby vchyteliv Donetskoi i Luhanskoi oblastei Ukrainy: informatsiyni biuletyn. Lystopad'2021. Kyiv, ISPP NAPN Ukrainy [Information behavior and needs of teachers of Donetsk and Luhansk regions of Ukraine: information bulletin. November 2021. Kyiv, ISPP NAES of Ukraine]. Retrieved from http://profprestige.org.ua/publ/Inf_bul_2021vd.pdf. (in Ukrainian)

Palgi, Y., Greenblatt-Kimron, L., Ben-Ezra, M., & Shrira, A. (2023). Trauma-related and risk factors associated with perceived exacerbation in psychological distress due to the Russo-Ukrainian war. *Psychiatry Research*, 328. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2023.115451> (in English)

Perez Tornero, J. M. & Varis, T. (2010). *Media Literacy and New Humanism*. UNESCO Institute for Information Technologies in Education. Retrieved from <https://iite.unesco.org/pics/publications/en/files/3214678.pdf> (in English)

Pyżalski, J. (2023). Positive Internet use and online civic engagement versus active involvement in selected online risks – how are both connected in adolescents from six European countries? *Psychology, Society & Education*, 15 (3), 10–18. Retrieved from <https://doi.org/10.21071/psye.v15i3.16093> (in English)

Reference Framework of Competences for Democratic Culture (RFCDC). (2018). Vol. 1: Context, concepts and model. Retrieved

from <https://www.coe.int/en/web/reference-framework-of-competences-for-democratic-culture/rfcdc-volumes> (укр. мовою <https://rm.coe.int/rf-cdc-vol-1-/1680966746>) (in English)

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku tsyfrovyykh kompetentnosti ta zatverdzhennia planu zakhodiv z yii realizatsii» № 167-p (2021). [On the approval of the Concept of the development of digital competences and the approval of the plan of measures for its implementation, dated March 3, 2021]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text> (in Ukrainian)

Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «Pro vykorystannia politychnym rezhymom Rosiiskoi Federatsii ideolohii rashyzmu, zasudzhennia zasad i praktyk rashyzmu yak totalitarnykh i liudynonenavysnytskykh» №9101 (2023). [About the use of the ideology of rashism by the political regime of the Russian Federation, condemnation of the foundations and practices of racism as totalitarian and misanthropic. (Editorial dated 31.03.2023)]. Retrieved from <https://www.rada.gov.ua/news/razom/236006.html> (in Ukrainian)

Silver, A. (2009). 'A European Approach to Media Literacy: Moving toward an Inclusive Knowledge Society', In Frau-Meigs, D. & Torrent, J. (Eds.), *Mapping media education policies in the world: visions, programmes and challenges*, pp. 11–15. New York: UN-Alliance of Civilizations. Retrieved from <https://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/mars/source/resources/references/others/31%20-%20Mapping%20Media%20Education%20-%20UNESCO%202009.pdf> (in English)

Smahel, D., Mascheroni G., Livingstone, S., Helsper, E., van Deursen, A.J.A.M., Tercova, N. ... Alho, K. (2023). Theoretical Integration of ySKILLS: Towards a New Model of Digital Literacy. KU Leuven: ySKILLS. Retrieved from <https://zenodo.org/records/10090717> (in English)

Supporting Quality Journalism through Media and Information Literacy Council of Europe study DGI (2020). Prepared by the Committee of experts on quality journalism in the digital age (MSI-JOQ)ю Council of Europe, January 2020. Rapporteurs: Martina Chapman and Markus Oermann. Retrieved from <https://rm.coe.int/prems-015120-gbr-2018-supporting-quality-journalism-a4-couv-texte-bat-/16809ca1ec> (in English)

Transformatsiia sfery mediahramotnosti v umovakh povnomasshtabnoi viiny v Ukraini [Transformation of the field of media literacy in the conditions of a full-scale war in Ukraine] (2022). Retrieved from <https://www.jta.com.ua/news-and-reports/uimk-pidhotuvav-analitychnyy-zvit-pro-transformatsiiu-sfery-mediahramotnosti/> (in Ukrainian)

Tsyfrova hramotnist naselennia Ukrainy. Zvit za rezultatamy zahalnonatsionalnoho opytuvannia [Digital literacy of the population of Ukraine. Report based on the results of a national survey] (2021). Retrieved from https://osvita.diia.gov.ua/uploads/0/2625-doslidzenna_2021_ukr.pdf (in Ukrainian)

Vissenberg, J., d'Haenens, L., & Livingstone, S. (2022). Digital Literacy and Online Resilience as Facilitators of Young People's Well-Being? A Systematic Review. *European Psychologist*, 27 (2), 76–85. doi: [10.1027/1016-9040/a000478](https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000478) (in English)

Vuorikari, R., Kluzer, S., & Punie, Y. (2022). *DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens - With new examples of knowledge, skills and attitudes*, EUR 31006 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg. doi:10.2760/490274, JRC128415. Retrieved from https://joint-research-centre.ec.europa.eu/digcomp/digcomp-framework_en (in English)

Wilson, C., Grizzle, A., Tuazon, R., Akyempong, K. & Cheung, C.-K. (2011). *Media and Information Literacy. Curriculum for Teachers*. Paris: UNESCO. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192971> (in English)

Zakon Ukrainy «Pro zaboronu propahandy rosiiskoho natsystskoho totalitarnoho rezhymu, zbroinoi ahresii RF yak derzhavy-terorysta proty Ukrainy, symvoliky voiennoho vtorhnennia rosiiskoho natsystskoho totalitarnoho rezhymu v Ukrainu» № 2265-IX (2022, May 22). [Law of Ukraine «On the Prohibition of Propaganda of the Russian Nazi Totalitarian Regime, Armed Aggression of the Russian Federation as a Terrorist State Against Ukraine, Symbols of the Military Invasion of the Russian Nazi Totalitarian Regime in Ukraine» (Editor's Office dated March 31, 2023)]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text> (in Ukrainian)

Zakon Ukrainy «Pro media» (2023). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 47-50, 120 (Redaktsiia vid 11.02.2024) [Law of Ukraine On Media. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 47–50, 120 (Editorial dated February 11, 2024)]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> (in Ukrainian)

Zakon Ukrainy «Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy» (2018). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 31, 241. (Redaktsiia vid 31.03.2023) [Law of Ukraine «On National Security of Ukraine». Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 31, 241. (Editorial dated 31.03.2023)]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (in Ukrainian)

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-151>

Збродько Тетяна Іванівна

аспірантка відділу соціальної психології особистості,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-1345-0460>

tania.zbrodsko@gmail.com

ЧИ ГОТОВІ УКРАЇНЦІ ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ: СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Метою цього дослідження було вивчення рівня відкритості до психологічної допомоги та страху перед нею серед різних соціально-демографічних груп населення України.

Методологія. У статті представлено результати опитування 1000 респондентів віком від 16 до 88 років, проведеного в листопаді 2023 року методом телефонних інтерв'ю (САТІ). Дані, зібрані компанією Info Sapiens у рамках національного опитування Omnibus, є репрезентативними для України. Головне дослідницьке питання звучало так: «Чи маєте ви страхи (занепокоєння), пов'язані зі зверненням по психологічну допомогу до психолога або психотерапевта?» – і доповнювалося запропонованими варіантами відповідей. Опитування також містило блок запитань щодо соціально-демографічних характеристик. Вибірка сегментувалася за наявністю страху перед зверненням по психологічну допомогу та відкритістю до неї. Для аналізу використано метод двовимірного аналізу за критерієм хі-квадрат.

Отримані **результати** показують, що страх перед психологічною допомогою є важливим предиктором відкритості до неї, проте не завжди визначає остаточне рішення про звернення. Гендерні відмінності виявляються в тому, що чоловіки майже вдвічі рідше за жінок готові звертатися по допомогу. Страх перед психологічною допомогою також має гендерний складник: більшість чоловіків не бояться звертатися до психолога, тоді як жінки частіше відчують страх перед спілкуванням з фахівцем. Інші значущі відмінності спостерігалися за рівнем достатку та освіти, віком, величиною населеного пункту, видом зайнятості, мовою спілкування, віком дітей, регіоном проживання, міграційним досвідом через війну.

Висновки. Отримані результати можна використати для розроблення рекомендацій щодо підвищення доступності психотерапевтичних послуг та готовності наших співгромадян до прийняття психологічної допомоги. Вони також допоможуть розробити та впровадити програми психологічної допомоги, що враховують особливості різних соціально-демографічних груп.

Перспективними напрямками подальших досліджень є поглиблене

вивчення мотивів та бар'єрів, коли йдеться про звернення по психологічну допомогу, а також дослідження впливу стигми на ставлення до психологічної допомоги. Це сприятиме зниженню стигматизації психотерапії та підвищенню рівня психологічної культури в українському суспільстві.

Ключові слова: психологічний добробут; страх перед психологічною допомогою; відкритість до психологічної допомоги; стигматизація психічних розладів; психологічна допомога в умовах війни; аналіз χ^2 ; соціально-демографічні чинники.

Tetiana I. Zbrodtko

Postgraduate Student of the Department of Social Psychology of Personality,
Institute of Social and Political Psychology
of National Academy of Educational Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-1345-0460
tania.zbrodtko@gmail.com

ARE UKRAINIANS READY FOR MENTAL HEALTH SERVICES? A SOCIODEMOGRAPHIC PERSPECTIVE

The purpose of this study is to examine the level of openness to psychological assistance and the fear of it among different socio-demographic groups in Ukraine.

Methodology. The article presents the results of a survey of 1000 respondents aged 16 to 88 years, conducted in November 2023 using the telephone interview method (CATI). Data were collected by Info Sapiens Research Company as part of the national Omnibus survey and are representative of Ukraine. The main research question was: "Do you have any fears (concerns) related to seeking psychological help from a psychologist or psychotherapist?" with provided answer options. The survey also included a block of questions on socio-demographic characteristics. The sample was segmented by the presence of fear of seeking psychological help and openness to it. The chi-square test was used for bivariate analysis.

The results show that fear of psychological help is an important predictor of openness to it but does not always determine the final decision to seek help. Gender differences reveal that men are almost twice as likely as women to avoid seeking help. Fear of psychological help also has a gender component: most men are not afraid to seek psychological help, while women more often experience fear of seeking professional assistance. Other significant differences were observed in income and education levels, age, size of the settlement, type of employment, language of communication, age of children, region of residence, and migration experience due to the war.

Conclusions. The obtained data can be useful for developing recommendations to improve the accessibility and acceptance of psychological help, as well as programs that take into account the features of different socio-demographic groups.

Prospects. Promising areas for further research include an in-depth study of the

motivations and barriers to seeking psychological help, as well as the impact of stigma on attitudes toward psychological assistance. This will contribute to reducing the stigmatization of psychotherapy and enhancing the psychological culture in Ukrainian society.

Keywords: psychological well-being; fear of psychological help; openness to psychological help; stigmatization of mental disorders; psychological assistance in wartime; chi-square analysis; socio-demographic factors.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Війна в Україні з її руйнівним впливом на психічне здоров'я населення як військовослужбовців, так і цивільних змушує їх переживати втрату стосунків, звичного укладу життя, дому та заробітку (Prykhodko et al., 2023; Zasiakina, Duchyminska et al., 2023; Tytarenko et al., 2023). Це закономірно ставить перед українцями виклики, з якими вони не завжди можуть впоратися самотійно: рівень поширеності симптомів тривожності, депресії (Limaj et al., 2023), безсоння (Pavlova & Rogowska, 2023), стресу (Xu et al., 2023; Kurapov et al., 2023), ПТСР (Karatzias et al., 2023; Eshel et al., 2023; Zasiakina, Zasiakin, & Kuperman, 2023) та інших психологічних проблем серед українців під час війни є надзвичайно високим. Очевидно, що психологічна допомога українцям буде потрібна як зараз, поки тривають бойові дії, так і в майбутньому. Тому ментальне здоров'я та психосоціальна підтримка мають стати найважливішим фокусом уваги, коли йдеться про відновлення України.

Проте, незважаючи на шалений психологічний дистрес, значна частина українців наразі навіть не намагається шукати допомогу (Chudzicka-Czupala et al., 2023). У нашому суспільстві часто можна спостерігати нехтування психологічним здоров'ям і недовіру до фахівців. Побойовання звернутися до останніх не завжди безпідставні, адже час від часу трапляються випадки неетичної поведінки фахівців, недбалості з їхнього боку, що призводить до ретравматизації тих, хто звернувся по допомогу, а також інших негативних наслідків (Moritz et al., 2018). Проте страх і пов'язана з ним стигматизація психологічної допомоги – серйозні перешкоди для тих, хто її потребує (Sweeney, Gillard, Wykes, & Rose, 2015; Mohamed et al., 2024); ці бар'єри стримують людей від звернення по допомогу, перешкоджають налагодженню терапевтичних стосунків та підтриманню повноцінного життя. Тому дослідження наявності страху перед психологічною допомогою та відкритості до неї набуває в Україні особливої ваги – насамперед через складні соціально-політичні та економічні умови, спричинені війною.

Метою цієї статті є виклад результатів дослідження рівня відкритості до психологічної допомоги та страху перед нею серед різних

соціально-демографічних груп населення України. Аналіз результатів дослідження дасть змогу оцінити рівень відкритості до психологічної допомоги в цих групах; з'ясувати, чи відчувають українці страх або занепокоєння перед зверненням до фахівця; виявити соціально-демографічні чинники, що впливають на відкритість до отримання психологічної допомоги та страх перед нею.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для збирання даних використано метод телефонних інтерв'ю (CATI) під час щомісячного національного опитування Omnibus компанії Info Sapiens. Ця компанія дотримується всіх дослідницьких стандартів ICC/ESOMAR, що є певною гарантією високої якості досліджень. В опитуванні, яке проводили з 12 по 22 листопада 2023 року, взяли участь 1000 респондентів віком від 16 до 88 років ($M = 49$, $SD = 16,9$). Інструментарій дослідження містив дослідницьке запитання з варіантами відповідей та блок соціально-демографічних характеристик (запитання про вік, стать, освіту, місце проживання тощо), що дає підстави вважати отримані результати такими, що відповідають структурі населення України за основними соціально-демографічними характеристиками. Саме дослідницьке запитання було сформульовано так: «Чи маєте Ви будь-які страхи (занепокоєння), пов'язані зі зверненням по психологічну допомогу до психолога або психотерапевта?». (Варіанти відповідей та їхній частотний розподіл після зважування даних наведено в табл. 1). Щоб виявити статистичну залежність між відповідями на запитання і соціально-демографічними характеристиками респондентів, використано метод двовимірної аналізу χ^2 (створено таблиці спряженості та з'ясовано статистичні критерії для них). Усі розрахунки проводилися за допомогою програмного забезпечення IBM SPSS Statistics Version 23. Масив даних наведено в електронному додатку (Збродько, 2024).

Щоб визначити особливості ставлення до психологічної допомоги та диференціації респондентів, дослідження передбачало сегментацію вибірки за двома ключовими параметрами:

1. Наявність страху перед зверненням по психологічну допомогу: (а) група без страху: респонденти, які обрали першу або другу альтернативу відповіді на запитання; (б) група зі страхом: респонденти, які обрали третю або четверту альтернативу.

2. Відкритість до психологічної допомоги: (в) група відкритих до допомоги: респонденти, які вже отримують допомогу або готові до її отримання (обрали другу або четверту альтернативу); (г) група закритих до допомоги: респонденти, які обрали першу або третю альтернативу. (Кількісні характеристики утворених груп наведено в табл. 2).

Таблиця 1

Частотний розподіл відповідей на запитання «Чи маєте Ви будь-які страхи (занепокоєння), пов'язані зі зверненням по психологічну допомогу до психолога або психотерапевта?»

Варіанти відповідей	Кількість відповідей	Частка від загальної суми, %
Я не маю страхів і НЕ звертаюся по психологічну допомогу	550	55,0
Я не маю страхів і звертаюся по психологічну допомогу	38	3,8
Я маю страхи і НЕ звертаюся по психологічну допомогу	287	28,7
Я маю страхи, але вони мені не заважають звертатися по психологічну допомогу	107	10,7
Відмова відповідати або свій варіант	18	1,8

Таблиця 2

Розподіл респондентів за параметрами відкритості до психологічної допомоги та наявності страху перед нею

Відкритість до психологічної допомоги	Кількість респондентів		Разом
	які не мають страху	які мають страх	
закриті	550	287	837
відкриті	38	107	145
разом	588	394	982

Отримані результати свідчать про те, що страх і справді стримує людей від звернення по психологічну допомогу ($\chi^2 = 80.281$, $p < .001$). Проте він не є єдиним чинником, який впливає на відкритість до психологічної допомоги. Навіть не маючи страху, 93,6 % людей не звертаються по допомогу, а лише 6,4 % таки роблять це. Цікаво, що 27,1 % респондентів, які відчують страх перед психологічною допомогою, все ж таки відкриті до неї, а 72,9 % – ні. Можна припустити, що ті, хто звертається по допомогу, незважаючи на страх, мають дуже сильну мотивацію, відчують гостру потребу в підтримці або роблять це через тиск з боку близьких або суспільства. Отже, страх перед психологічною допомогою справді є суттєвим провісником відкритості до неї, проте він не є визначальним чинником, який визначає

прийняття/неприйняття рішення про звернення.

Розгляньмо групи респондентів за параметрами відкритості до психологічної допомоги та наявності страху перед нею залежно від статі. Відкритість до психологічної допомоги справді залежить від статі ($\chi^2 = 11.546$, $p < .001$): чоловіки (10,6 %) майже вдвічі рідше за жінок (18,2 %) декларують готовність звернутися по психологічну допомогу. Страх перед психологічною допомогою також має гендерний складник ($\chi^2 = 44.684$, $p = .000$). Більшість чоловіків (71,3 %) не бояться звертатися до психолога, значно менше (28,7 %) відчують страх перед ним. Жінки ж набагато частіше за чоловіків відчують страх перед допомогою фахівця (50,3 % не мають страху, а 49,7 % його мають). Ці відмінності можуть бути пов'язані з особливостями гендерної соціалізації. Чоловіків з раннього віку вчать бути сильними і стримувати емоції, тому визнання страхів може здаватися їм ознакою слабкості. Жінок же зазвичай заохочують до емоційної відкритості, до того ж вони більш схильні до тривожності і депресії (Kurapov et al., 2023), що може робити їх більш чутливими до страху перед зверненням по допомогу. Крім того, жінки частіше стикаються з гендерно зумовленим насиллям, дискримінацією та іншими чинниками ризику, що може посилювати й інші їхні страхи (Logan, 2018).

Наступний параметр, за яким виявлено значущі відмінності між групами, виокремленими за параметром відкритості до психологічної допомоги та страху перед нею, – *рівень достатку*. Відкритість до психологічної допомоги залежить від рівня достатку ($\chi^2 = 6.097$; $p = 0.047$). Так, відкритими до психологічної допомоги є 13,4 % бідних, 12,4 % людей із середнім рівнем достатку і 19,1 % заможних. Також спостерігається зв'язок між рівнем достатку і страхом перед психологом ($\chi^2 = 6.540$, $p = 0.038$): чим нижчий достаток, тим частіше люди відчують страх (44 % бідних, 38,7 % людей із середнім достатком, 34,5% заможних). На нашу думку, різний рівень відкритості можна пояснити такими причинами: вартістю послуг (люди з низьким рівнем достатку можуть мати обмежені можливості для оплати послуг), обмеженим доступом до фахівців (у деяких регіонах доступ до фахівців може бути обмежений, особливо для людей з низьким рівнем достатку), невпевненістю у власній цінності (люди з нижчим рівнем достатку можуть відчувати себе менш цінними і не гідними допомоги), поінформованістю (люди з низьким рівнем достатку можуть мати менше інформації про доступні можливості). Імовірними причинами страху можуть бути стигматизація (люди з низьким рівнем достатку схильні більшою мірою стигматизувати психічні розлади), недовіра (люди з низьким рівнем достатку можуть мати більше негативного досвіду

спілкування з медичними працівниками, що може спричинити і нижчий рівень довіри до фахівців із психічного здоров'я), стрес і тривожність (їхній рівень може бути вищим у людей з низьким доходом). Проте ці припущення потребують подальшого обґрунтування.

Дослідження показало, що *рівень освіти* пов'язаний з відкритістю до психологічної допомоги ($\chi^2 = 8.497$, $p = 0.037$) і страхом перед психологом ($\chi^2 = 8.006$, $p = 0.046$). З одного боку, люди з вищою освітою більш відкриті до психологічної допомоги (11,7 % – з повною загальною середньою освітою, 12,8 % – із середньою спеціальною, 18,9 % – із середньою), а з другого боку, частіше побоюються психолога (32,5 % – з повною загальною середньою освітою, 40,3 % – із середньою спеціальною і 43,1 % – з вищою). Проте ця залежність не є очевидною щодо респондентів з початковою/базовою середньою освітою, де рівень страху найвищий (52,9 %), а відкритість до психологічної допомоги – найнижча (22,4 %). Отже, рівень освіти справді впливає на готовність до звернення по психологічну допомогу. З одного боку, люди з вищою освітою можуть мати кращу обізнаність про важливість психічного здоров'я, вищий рівень доходів, що робить психологічну допомогу більш доступною для них, та менше стигматизувати психічні розлади. Це сприяє тому, що вони більш відкриті до такої допомоги. Однак високі очікування щодо психологічної допомоги можуть також призводити до більшого страху перед невдачею. Рівень освіти може бути також маркером інших чинників, які впливають на їхню відкритість і страх, як-от особистий досвід, соціальний клас тощо.

Несподіваними виявилися результати, згідно з якими *нинішнє місце проживання* респондентів після початку повномасштабного вторгнення не впливає на їхню відкритість до психологічної допомоги ($\chi^2 = 4.497$, $p = 0.213$) або страх перед нею ($\chi^2 = 5.318$, $p = 0.150$). Однак помітні значні відмінності за відкритістю до психологічної допомоги серед тих, хто залишається у своєму населеному пункті (де жили до війни), залежно від того, чи виїжджали вони звідти після початку повномасштабного вторгнення і чи повернулися туди ж або в ту ж область ($\chi^2 = 20.555$, $p = 0.000$). Найменш відкритими до психологічної допомоги виявилися ті, хто не залишав своє місце проживання (12,1 %). Натомість серед тих, хто виїжджав, а потім повернувся, рівень відкритості до психологічної допомоги був майже вдвічі вищим: 23,5 % – серед тих, хто виїжджав в інший населений пункт; 23,4 % – серед тих, хто виїжджав за кордон. Це може бути пов'язано з тим, що люди, які виїжджали, могли мати доступ до кращої соціальної та психологічної підтримки, що могло зробити їх більш відкритими до психологічної допомоги. Також вони можуть бути взагалі більш відкритими до нового досвіду, включно із психологічною

допомогою. Ще одним чинником може бути вищий рівень достатку тих, хто виїжджав. Дослідження також показало, що люди, які виїжджали за кордон через війну і повернулися, частіше відчувають страх перед психологом, ніж ті, хто не виїздив. Ця різниця – на межі статистичної значущості ($\chi^2 = 9.101$, $p = 0.059$). Так, наявність страху в тих, хто не залишав своє місце проживання, – 38 %; у тих, хто виїжджав в інший населений пункт чи область і вже повернувся, – 43 %; у тих, хто виїжджав за кордон і вже повернувся, – 53,8 %. Частково такі результати можна пояснити тим, що українці, які виїхали до інших країн через військовий конфлікт, продемонстрували вищий рівень тривожності, депресії та стресу (Kugarov et al., 2023), а це може підсилювати інші страхи, зокрема перед психологічною допомогою. Важливо підкреслити, що результати дослідження не дають остаточної відповіді на питання, як впливає переміщення внаслідок війни на готовність до психологічної допомоги. Однак вони свідчать, що війна і вимушене переміщення можуть впливати на цю готовність як безпосередньо, так і опосередковано.

Наступним параметром, який може впливати на відкритість до психологічної допомоги і страх перед нею, є *вік*. Дослідження показало, що вік і справді впливає на відкритість до психологічної допомоги ($\chi^2 = 19.201$, $p = 0.002$). Найбільш відкритими до психологічної допомоги є молоді люди 20-29 років (23,2 %), а також підлітки 16-19 років (18,9 %). З віком цей показник поступово знижується: 17,8 % – у віковій групі 30-39 років, 16,2 % – у віковій групі 40-49 років, 10,8 % – у віковій групі 50-59 років, і досягає 9,3 % у віковій групі 60 років і старше. Молодь також відчуває страх перед психологом значно рідше, ніж люди старшого віку. Найнижчий рівень страху спостерігається у підлітків 16-19 років (29,4 %) і молоді 20-29 років (31,2 %). Значне зростання страху відмічається у віковій групі 30-39 років (44,5 %) і 40-49 років (45,6 %). У людей 50-59 років (37,8 %) і похилого віку – 60 років і старше (40,6 %) – рівень страху дещо знижується. Отже, є підстави стверджувати, що вік відіграє значну роль у ставленні до психологічної допомоги. Ці емпіричні дані можна пояснити кількома чинниками. По-перше, молоде покоління зростало в часи, коли психічному здоров'ю приділялося більше уваги, що робить його більш відкритим до психологічної допомоги. По-друге, старші люди сформувалися в часи, коли звернення по психологічну допомогу було більш стигматизованим, що, власне, пояснює їхню меншу відкритість до такої допомоги і страх перед нею. По-третє, криза середнього віку, яку зазвичай переживають люди у віці від 30 до 50 років, може зумовлювати підвищений рівень тривожності і страху, що робить представників цієї вікової групи більш схильними і до страху перед психологом.

Ще одним параметром, який ми дослідили, був *регіон проживання*. Отримані результати свідчать про те, що рівень страху перед психологічною допомогою значно відрізняється залежно від регіону ($\chi^2 = 13.625$, $p = 0.018$). Найнижчий рівень страху спостерігається у мешканців Західного регіону (32 %), міста Києва (35,5 %) та Півночі (36,4 %), а найвищий – у Східному (46,7%), Центральному (45%) регіонах і на Півдні (44,3 %). Є кілька можливих пояснень таких відмінностей. По-перше, їх можна пояснити впливом європейської культури і наявністю соціальної підтримки. Регіони з більшим впливом європейської культури, імовірно, більш відкриті до обговорення питань психічного здоров'я і дестигматизації психотерапії, що може зменшувати страх перед зверненням по допомогу. По-друге, у регіонах з більшою кількістю внутрішньо переміщених осіб (наприклад, на Заході) розвиток громадських та волонтерських ініціатив, які часто включають психологічну допомогу, також може сприяти зниженню страху перед психологом. Важливо зазначити, що регіон проживання не впливає на відкритість до психологічної допомоги ($\chi^2 = 1.972$, $p = .853$). Отже, такі результати свідчать про певні регіональні відмінності у ставленні до психологічної допомоги: щодо страху перед нею респонденти значно відрізняються залежно від регіону проживання, водночас регіон не впливає на їхню відкритість до психологічної допомоги.

Відтак ми спробували з'ясувати, як впливає *величина населеного пункту*, де проживають респонденти, на відкритість до психологічної допомоги і страх перед нею. Дослідження показало, що величина населеного пункту справді впливає на відкритість до психологічної допомоги ($\chi^2 = 10.208$, $p = 0.037$). Жителі великих міст з населенням понад 100 тис. (19 %) виявилися більш відкритими до психологічної допомоги, ніж жителі малих міст з населенням 51-100 тис. (9,2 %), міст з населенням до 50 тис. (14,6 %) та сіл (11 %). Це може бути пов'язано з легшим доступом до послуг психотерапевта у великих містах, а також з кращими фінансовими можливостями жителів цих міст. Також рівень обізнаності про важливість психічного здоров'я, імовірно, вищий у великих містах, що робить людей більш відкритими, коли йдеться про звернення по допомогу. Натомість у малих населених пунктах і селах люди можуть більше покладатися на підтримку сім'ї та друзів, ніж на професійну психологічну допомогу. Цікаво, що дослідження не виявило статистично значущого зв'язку між величиною населеного пункту, в якому проживають респонденти, і наявністю страху перед психологом ($\chi^2 = 5.783$, $p = 0.216$). Це свідчить про те, що страх перед психологом є стійким щодо таких зовнішніх чинників, як величина населеного пункту. Отже, величина населеного пункту однозначно впливає на ставлення до

психологічної допомоги: жителі великих міст більш відкриті до неї, але страх перед психологічною допомогою не залежить від величини населеного пункту.

Далі ми проаналізували групи респондентів за параметрами відкритості до психологічної допомоги та наявності страху перед нею залежно від мови, якою вони найчастіше спілкуються. Результати дослідження показали, що рівень відкритості до психологічної допомоги справді залежить від мови спілкування ($\chi^2 = 9.812$, $p = 0.044$). Найвищий рівень відкритості (20 %) спостерігається у тих респондентів, хто однаково часто спілкується українською і російською мовами. Серед тих, хто найчастіше спілкується російською мовою, рівень відкритості становить 12,1 %, а серед тих, хто найчастіше спілкується українською, – 14,2 %. На нашу думку, мова спілкування може опосередковано впливати на відкритість до психологічної допомоги через інші чинники, як-от рівень освіти, культурні особливості, рівень доходів тощо. Важливо зазначити, що дослідження не виявило статистично значущих відмінностей між групами респондентів, виокремленими за наявністю страху перед психологічною допомогою, залежно від мови спілкування ($\chi^2 = 5.284$, $p = 0.259$).

Наступним етапом було вивчення взаємовпливу між *статусом зайнятості* і відкритістю до психологічної допомоги та страхом перед нею. Дослідження показало, що статус зайнятості також впливає на відкритість людей до психологічної допомоги ($\chi^2 = 10.780$, $p = 0.013$). Найбільш відкритими до психологічної допомоги є студенти (19,8 %) і ті, хто працює (17,4 %). Найнижчий рівень відкритості – у пенсіонерів (9,6 %) і тих, хто не працює (13,2 %). Важливо зазначити, що дослідження не виявило зв'язку між статусом зайнятості і наявністю страху перед психологом ($\chi^2 = 4.442$, $p = 0.218$). Імовірно, низький рівень доходів, безробіття та соціальна ізоляція можуть разом впливати на відкритість до психологічної допомоги.

Ще одним параметром, який ми розглянули, була *наявність дітей*. Дослідження показало, що страх перед психологом частіше спостерігається у батьків дітей шкільного віку від 6 до 18 років ($\chi^2 = 13.196$, $p = 0.040$), але наявність дітей цього віку не впливає на їхню відкритість до психологічної допомоги ($\chi^2 = 7.573$, $p = 0.271$). Рівень страху перед психологом у респондентів, які проживають з дітьми віком від 6 до 18 років, становить 50,1 %, що значно вище, ніж в інших групах: діти до 3 років – 40,8 %, діти від 3 до 6 років – 39 %, діти старші за 18 років – 40,7 %, немає дітей (або не проживають разом) – 38,1 %. Відомо, що шкільний період – це час бурхливих фізичних, психологічних та емоційних змін. Імовірно, батьки дітей шкільного віку стикаються з

більшою кількістю проблем і стресів, пов'язаних з вихованням дітей, що може посилювати їхні страхи. Оскільки в українському суспільстві звернення по психологічну допомогу дехто все ще сприймає як ознаку недосконалості або неповноцінності, батьки часом побоюються, що це може негативно вплинути на їхню репутацію.

Відкритість до психологічної допомоги безпосередньо не пов'язана з частотою користування інтернетом ($\chi^2 = 6.768$, $p = 0.343$). Однак спостерігається тенденція до підвищення рівня страху перед психологічною допомогою у людей, які не користуються інтернетом узагалі (48,9 %). Рівень страху в тих, хто користується інтернетом один або кілька разів на день (40,1 %) і кілька разів на тиждень (37,1 %), нижчий. Ця різниця наближається до межі статистичної значущості ($\chi^2 = 10.704$, $p = 0.098$). Отже, хоч частота користування інтернетом не впливає на відкритість до психологічної допомоги, люди, які не користуються інтернетом, схильні частіше відчувати страх перед такою допомогою. Імовірно, нижчий рівень доступу до інформації про психологічну допомогу може призводити до нерозуміння і страху.

Такий параметр, як *сімейний статус*, виявився неінформативним з погляду пояснення параметрів відкритості до психологічної допомоги ($\chi^2 = 2.597$, $p = 0.627$) і страху перед нею ($\chi^2 = 2.597$, $p = 0.627$). На нашу думку, тип, якість та динаміка стосунків можуть нівелювати вплив сімейного статусу. Наприклад, категорія «живемо разом» може включати як щасливі пари, так і людей у складних стосунках. Страх перед зверненням до фахівця також може бути стійким щодо чинника сімейного статусу і мати більш глибинні особисті причини, ґрунтуватися на життєвому досвіді та переконаннях.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Відкритість до психологічної допомоги істотно відрізняється залежно від статі (чоловіки значно рідше за жінок готові звертатися по допомогу), рівня достатку (люди середнього рівня достатку і бідні рідше від заможних готові звертатися по допомогу), віку (молодь більш відкрита до психологічної допомоги, а з віком цей показник поступово знижується), величини населеного пункту (жители великих міст більш відкриті до психологічної допомоги), мови спілкування (найвищий рівень відкритості спостерігається серед тих, хто однаково часто спілкується українською і російською мовами), освіти (відкритість до психологічної допомоги зростає з рівнем освіти), статусу зайнятості (найвища відкритість у студентів і тих, хто працює, найнижча – у пенсіонерів і тих, хто не працює), міграційного досвіду через війну.

Рівень страху перед психологічною допомогою залежить від низки чинників, як-от: стать (жінки значно частіше за чоловіків відчують

страх), регіон проживання (найнижчий рівень занепокоєння – у жителів Західного регіону, найвищий – Східного), рівень достатку (чим нижчий рівень достатку, тим вищий рівень страху), рівень освіти (страх зростає із зростанням рівня освіти), вікова категорія власних дітей, які проживають разом з респондентом (найвищий рівень страху – у батьків дітей шкільного віку), міграційний досвід через війну. Спостерігається тенденція до залежності наявного страху від віку респондента (молодь і підлітки мають найнижчий рівень страху, а найвищий – особи 40-49 років), частоти користування інтернетом (у респондентів, які не користуються інтернетом, вищий рівень страху).

Простежується зв'язок між наявністю страху перед психологічною допомогою і відкритістю до такої допомоги, але наявність страху не є єдиним чинником, який впливає на прийняття рішення. Багато людей, не відчуючи страху, не бажають звертатися по психологічну допомогу, тоді як інші, незважаючи на страх, усе ж таки наважуються на такий крок.

Вважаємо, що проведене дослідження дасть нам змогу розробити рекомендації щодо збільшення доступності та готовності до прийняття психологічної допомоги; допоможе створити і впровадити програми психологічної допомоги, які враховують особливості різних соціально-демографічних груп; сприятиме зниженню стигматизації психотерапії та підвищенню рівня психологічної культури в українському суспільстві. Отримані дані можуть бути корисними для психологів, психотерапевтів, соціальних працівників, а також для державних органів у сфері охорони психічного здоров'я. Перспективними напрямками подальших досліджень, на нашу думку, є поглиблене вивчення мотивів і бар'єрів у зверненні по психологічну допомогу та дослідження впливу стигми на ставлення до психологічної допомоги.

Список використаних джерел

Збродько, Т. І. (2024). *Масив з даними. Готовність до психологічної допомоги в Україні: соціально-демографічний аналіз*. osf.io. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/PR2W7>

Chudzicka-Czupala, A., Hapon, N., Chiang, S.-K., Żywiołek-Szeja, M., Karamushka, L., Lee, C. T., Grabowski, D., Paliga, M., Rosenblat, J. D., Ho, R., McIntyre, R. S., & Chen, Y.-L. (2023). Depression, anxiety and post-traumatic stress during the 2022 Russo-Ukrainian war, a comparison between populations in Poland, Ukraine, and Taiwan. *Scientific Reports*, 13(1). <https://doi.org/10.1038/s41598-023-28729-3>

Eshel, Y., Kimhi, S., Marciano, H., & Adini, B. (2023). Predictors of PTSD and Psychological Distress Symptoms of Ukraine Civilians During war. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, 17. <https://doi.org/10.1017/dmp.2023.69>

Karatzias, T., Shevlin, M., Ben-Ezra, M., McElroy, E., Redican, E., Vang, M. L., Cloitre, M., Ho, G. W. K., Lorberg, B., Martenskovskyi, D., & Hyland, P. (2023). War exposure, posttraumatic stress disorder, and complex posttraumatic stress disorder among parents living in Ukraine during the Russian war. *Acta Psychiatrica Scandinavica*. <https://doi.org/10.1111/acps.13529>

Kurapov, A., Danyliuk, I., Loboda, A., Kalaitzaki, A., Kowatsch, T., Klimash, T., & Predko, V. (2023). Six months into the war: a first-wave study of stress, anxiety, and depression among in Ukraine. *Frontiers in Psychiatry*, 14. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2023.1190465>

Limaj, E., Yaroshenko, O. M., Melnychuk, N. O., Moskalenko, O. V., & Chung, J.-K. (2023). The trauma of war: implications for future generations in Ukraine (comparison with the Eastern European countries that were at war at the end of the 20th century). *International Journal of Environmental Studies*, 1–14. <https://doi.org/10.1080/00207233.2023.2267388>

Logan, T. (2018). Factors Influencing Safety Efficacy: Examining Past Experience, Mind-Set, and Emotion Management. *Journal of Interpersonal Violence*, 088626051880284. <https://doi.org/10.1177/0886260518802849>

Mohamed, A. A., Alomair, S. M., Alnijadi, A. A., Abd Aziz, F., Almulhim, A. S., Hammad, M. A., & Emeka, P. M. (2024). Barriers to Mental Illness Treatment in Saudi Arabia: A Population-Based Cross-Sectional Study. *Cureus*. <https://doi.org/10.7759/cureus.53797>

Moritz, S., Nestoriuc, Y., Rief, W., Klein, J. P., Jelinek, L., & Peth, J. (2018). It can't hurt, right? Adverse effects of psychotherapy in patients with depression. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 269(5), 577–586. <https://doi.org/10.1007/s00406-018-0931-1>

Pavlova, I., & Rogowska, A. M. (2023). Exposure to war, war nightmares, insomnia, and war-related posttraumatic stress disorder: A network analysis among university students during the war in Ukraine. *Journal of Affective Disorders*. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2023.09.003>

Przykhodko, I., Matsehora, Y., Kryvokon, N., Hunbin, K., Kovalchuk, O., Antusheva, N., & Filonenko, L. (2023). Manifestations of post-traumatic stress in military personnel after participating in hostilities in the Russian-Ukrainian war. *European Journal of Clinical and Experimental Medicine*, 21(4), 776–784. <https://doi.org/10.15584/ejcem.2023.4.19>

Sweeney, A., Gillard, S., Wykes, T., & Rose, D. (2015). The role of fear in mental health service users' experiences: a qualitative exploration. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 50(7), 1079–1087. <https://doi.org/10.1007/s00127-015-1028-z>

Tytarenko, T., Vasiutynskyi, V., Hubeladze, I., Chunikhina, S., & Hromova, H. (2023). War-Related Life-Making Landscapes: Ukrainian Context. *Journal of Loss and Trauma*, 1–25. <https://doi.org/10.1080/15325024.2023.2256219>

Xu, W., Pavlova, I., Chen, X., Petrytsa, P., Graf-Vlachy, L., & Zhang, S. X. (2023). Mental health symptoms and coping strategies among Ukrainians during the

Russia-Ukraine war in March 2022. *International Journal of Social Psychiatry*, 002076402211439. <https://doi.org/10.1177/00207640221143919>

Zasiekina, L., Duchyminska, T., Bifulco, A., & Bignardi, G. (2023). War trauma impacts in Ukrainian combat and civilian populations: Moral injury and associated mental health symptoms. *Military Psychology*, 1–12. <https://doi.org/10.1080/08995605.2023.2235256>

Zasiekina, L., Zasiekin, S., & Kuperman, V. (2023). Post-traumatic Stress Disorder and Moral Injury Among Ukrainian Civilians During the Ongoing War. *Journal of Community Health*. <https://doi.org/10.1007/s10900-023-01225-5>

References

Chudzicka-Czupała, A., Hapon, N., Chiang, S.-K., Żywiołek-Szeja, M., Karamushka, L., Lee, C. T., Grabowski, D., Paliga, M., Rosenblat, J. D., Ho, R., McIntyre, R. S., & Chen, Y.-L. (2023). Depression, anxiety and post-traumatic stress during the 2022 Russo-Ukrainian war, a comparison between populations in Poland, Ukraine, and Taiwan. *Scientific Reports*, 13(1). <https://doi.org/10.1038/s41598-023-28729-3>. (in English)

Eshel, Y., Kimhi, S., Marciano, H., & Adini, B. (2023). Predictors of PTSD and Psychological Distress Symptoms of Ukraine Civilians During war. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, 17. <https://doi.org/10.1017/dmp.2023.69>. (in English)

Karatzias, T., Shevlin, M., Ben-Ezra, M., McElroy, E., Redican, E., Vang, M. L., Cloitre, M., Ho, G. W. K., Lorberg, B., Martenskovskyi, D., & Hyland, P. (2023). War exposure, posttraumatic stress disorder, and complex posttraumatic stress disorder among parents living in Ukraine during the Russian war. *Acta Psychiatrica Scandinavica*. <https://doi.org/10.1111/acps.13529>. (in English)

Kurapov, A., Danyliuk, I., Loboda, A., Kalaitzaki, A., Kowatsch, T., Klimash, T., & Predko, V. (2023). Six months into the war: a first-wave study of stress, anxiety, and depression among in Ukraine. *Frontiers in Psychiatry*, 14. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2023.1190465>. (in English)

Limaj, E., Yaroshenko, O. M., Melnychuk, N. O., Moskalenko, O. V., & Chung, J.-K. (2023). The trauma of war: implications for future generations in Ukraine (comparison with the Eastern European countries that were at war at the end of the 20th century). *International Journal of Environmental Studies*, 1–14. <https://doi.org/10.1080/00207233.2023.2267388>. (in English)

Logan, T. (2018). Factors Influencing Safety Efficacy: Examining Past Experience, Mind-Set, and Emotion Management. *Journal of Interpersonal Violence*, 088626051880284. <https://doi.org/10.1177/0886260518802849>. (in English)

Mohamed, A. A., Alomair, S. M., Alnijiadi, A. A., Abd Aziz, F., Almulhim, A. S., Hammad, M. A., & Emeka, P. M. (2024). Barriers to Mental Illness Treatment in Saudi Arabia: A Population-Based Cross-Sectional Study. *Cureus*. <https://doi.org/10.7759/cureus.53797>. (in English)

Moritz, S., Nestoriuc, Y., Rief, W., Klein, J. P., Jelinek, L., & Peth, J. (2018). It can't hurt, right? Adverse effects of psychotherapy in patients with depression.

European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience, 269(5), 577–586. <https://doi.org/10.1007/s00406-018-0931-1>. (in English)

Pavlova, I., & Rogowska, A. M. (2023). Exposure to war, war nightmares, insomnia, and war-related posttraumatic stress disorder: A network analysis among university students during the war in Ukraine. *Journal of Affective Disorders*. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2023.09.003>. (in English)

Przykhodko, I., Matsehora, Y., Kryvokon, N., Hunbin, K., Kovalchuk, O., Antusheva, N., & Filonenko, L. (2023). Manifestations of post-traumatic stress in military personnel after participating in hostilities in the Russian-Ukrainian war. *European Journal of Clinical and Experimental Medicine*, 21(4), 776–784. <https://doi.org/10.15584/ejcem.2023.4.19>. (in English)

Sweeney, A., Gillard, S., Wykes, T., & Rose, D. (2015). The role of fear in mental health service users' experiences: a qualitative exploration. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 50(7), 1079–1087. <https://doi.org/10.1007/s00127-015-1028-z>. (in English)

Tytarenko, T., Vasiutynskyi, V., Hubeladze, I., Chunikhina, S., & Hromova, H. (2023). War-Related Life-Making Landscapes: Ukrainian Context. *Journal of Loss and Trauma*, 1–25. <https://doi.org/10.1080/15325024.2023.2256219>. (in English)

Xu, W., Pavlova, I., Chen, X., Petrytsa, P., Graf-Vlachy, L., & Zhang, S. X. (2023). Mental health symptoms and coping strategies among Ukrainians during the Russia-Ukraine war in March 2022. *International Journal of Social Psychiatry*, 002076402211439. <https://doi.org/10.1177/00207640221143919>. (in English)

Zasiekina, L., Duchyminska, T., Bifulco, A., & Bignardi, G. (2023). War trauma impacts in Ukrainian combat and civilian populations: Moral injury and associated mental health symptoms. *Military Psychology*, 1–12. <https://doi.org/10.1080/08995605.2023.2235256>. (in English)

Zasiekina, L., Zasiekin, S., & Kuperman, V. (2023). Post-traumatic Stress Disorder and Moral Injury Among Ukrainian Civilians During the Ongoing War. *Journal of Community Health*. <https://doi.org/10.1007/s10900-023-01225-5>. (in English)

Zbrodtko, T. I. (2024). Masyv z danymy. Hotovnist do psykhologichnoi dopomohy v Ukraini: sotsialno-demografichniy analiz [Data Set. Readiness for Psychological Assistance in Ukraine: A Socio-Demographic Analysis]. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/PR2W7>. (in Ukrainian)

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТИ

УДК 373.5.091.8:364.68]:159.9

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-149>

Дзюбенко Олена Анатоліївна

кандидат психологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу психології спілкування,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-1053-2492>

lena4716@gmail.com

ОЦІНКА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОБРОБУТУ ШКОЛЯРА СУБ'ЄКТАМИ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Актуальність. Акцентовано увагу на необхідності підтримки соціально-психологічного добробуту школяра в системі взаємодії «сім'я – школа»

Мета статті – висвітлити результати емпіричного дослідження оцінювання суб'єктами освітнього процесу соціально-психологічного добробуту школяра, його забезпечення в актуальних умовах навчального середовища.

Методологія. Упродовж травня – жовтня 2023 року в онлайн-опитуванні взяли участь 993 респонденти Учням, їхнім батькам та вчителям було запропоновано оцінити за 10-бальною шкалою соціально-психологічний добробут школяра за визначеними на теоретичному етапі дослідження показниками. Для опрацювання емпіричних даних застосовано методи математичної статистики. Використано непараметричний Н-критерій Краскела – Уолліса, апостеріорний критерій Данна, визначено показник стандартизованого ефекту.

Результати. З'ясовано, що вчителі значно вище, ніж самі учні та їхні батьки, оцінюють соціально-психологічний добробут школярів, а саме розвиток особистісного потенціалу учнів та успішність їхньої взаємодії в соціальному середовищі школи. Найбільш виражені відмінності в оцінюванні суб'єктами освітнього процесу виявлено щодо відчуття школярами довіри у взаємодії з учителями; наявності взаємоповаги і недопустимості дискримінації в соціальному середовищі школи, розвитку здатності учнів до самоприйняття, стійкості, оптимізму та самореалізації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Визначені відмінності в оцінюванні суб'єктами освітнього процесу соціально-психологічного добробуту школяра актуалізують увагу на тих аспектах його

підтримки, які потребують урегулювання та оптимізації в процесі спільної взаємодії цих суб'єктів. Результати дослідження можуть слугувати підтримкою для впровадження реформи освіти на засадах концепції Нової української школи в контексті визначення вектора партнерської взаємодії учасників освітнього процесу.

Ключові слова: добробут особистості; соціально-психологічний добробут школяра; суб'єкт освітнього процесу; суб'єктивна оцінка; взаємодія; школяр; освіта; школа.

Olena A. Dziubenko

Candidate of sciences (Ph.D), senior researcher Officer Laboratory of the Psychology of Communication,

Institute of Social and Political Psychology

of National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-1053-2492>

lena4716@gmail.com

ASSESSMENT OF THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF THE STUDENT BY PARTICIPANT OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Relevance. Attention has been focused on the necessity of supporting the socio and psychological well-being of students within the "family-school" interaction system.

Objective. To highlight the results of the theoretical study of the socio and psychological well-being of students as a phenomenon and the empirical research assessing its provision by the participants of the educational process under current educational conditions.

Methodology. From May to October 2023, 993 participants in the educational process took part in an online survey using a Google form. Students, their parents, and teachers were asked to evaluate the socio-psychological well-being of students on a 10-point scale based on indicators identified during the theoretical stage of the research. Methods of mathematical statistics were used to process the empirical data. Non-parametric tests, including the Kruskal-Wallis H-test and Dunn's post hoc test, were applied, and the standardized effect size was determined.

Results. It has been found that teachers assess the socio and psychological well-being of students significantly higher than the students themselves and their parents do. Specifically, teachers rate higher in terms of students' personal development potential and their success in social interactions within the school environment. The most pronounced differences in assessment among the educational process participants were identified regarding students' sense of trust in their interactions with teachers, the presence of mutual respect and absence of discrimination in the school social environment, and the development of students' abilities for self-acceptance, resilience, optimism, and self-realization.

Conclusions. The identified differences in the assessment of the socio and psychological well-being of students by participants in the educational process highlight the aspects of support that require regulation and optimization in their collaborative interaction.

Keywords: well-being; schoolchildren; the subject of the educational process; subjective assessment; interaction; education; school.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Оновлена реформою система освіти спрямована на створення таких умов шкільного навчання учнів, які сприяли б формуванню у них компетентностей, необхідних для успішної самореалізації в суспільстві. У Концепції «Нова українська школа» (далі – НУШ) актуалізовано увагу на впровадженні особистісно орієнтованої моделі освіти, яка передбачає гуманізацію навчального процесу, реалізацію в ньому принципу дитиноцентризму, що посилюватиме бажання учнів учитися, сприятиме підвищенню їхнього добробуту в школі. Важлива умова реалізації засад НУШ – налагоджена взаємодія в системі «сім'я – школа». Відправною точкою в її становленні є визначення того, наскільки узгоджені уявлення учасників освітнього процесу щодо добробуту школяра, наскільки однаково вони оцінюють соціально-психологічний добробут дитини в актуальних умовах навчального середовища. Порівняльний аналіз оцінок учнів, їхніх батьків та вчителів дасть змогу: розширити усвідомлення того, наскільки уявлення щодо добробуту школяра дорослих відрізняються від дитячих; визначити аспекти соціально-психологічного добробуту учнів, які потребують урегулювання та оптимізації; підвищити роль сім'ї в процесі реформування освіти. Зазначені аспекти вивчали співробітники відділу психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України в межах теми прикладного наукового дослідження «Підвищення ролі сім'ї як носія громадської думки щодо реформування освіти» (2022–2024 рр.). Результати дослідження висвітлено в цій статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Добробут людини є об'єктом вивчення низки наук, провідне місце серед них посідають економіка, соціологія, психологія, філософія. Міждисциплінарний підхід щодо добробуту особистості спровокував насичену дискусію, через яку виникли концептуальні розбіжності в тлумаченні феномену і різномірні підходи до його розуміння. Науковці їх інтегрували і, об'єднавши економічні теорії із психологічними, пов'язавши об'єктивні виміри добробуту особистості із суб'єктивними, встановили, що люди живуть в об'єктивно визначеному середовищі, а їхній суб'єктивний досвід пропонує унікальну релевантну інформацію про якість життя в ньому

(Ryff, Boylan, & Kirsch, 2021; Puce et al., 2023; Western, & Tomaszewski, 2016).

Відповідно до традицій зарубіжної психології набула поширення інтегральна узгодженість гедоністичної та евдемоністичної концепцій щодо розуміння добробуту особистості. Гедоністична концепція зосереджує увагу на суб'єктивному оцінюванні людиною життя. Мірою добробуту є задоволеність життям як результат його когнітивного оцінювання на основі балансу між позитивними і негативними афектами (Diener, 2000). Евдемоністична концепція розкриває основну природу психологічного добробуту через розвиток індивідуальності людини, повноту її самореалізації, можливість ставати суб'єктом власного життя, виконувати соціальні ролі, реалізовувати особистісний потенціал, виходячи із власних психологічних потреб у цьому (Keyes, 1998; Ryan, & Deci, 2022; Ryff, Boylan, & Kirsch, 2021).

Тема добробуту особистості є цікавою та актуальною для сучасних вітчизняних науковців, які активно вивчають психологічний добробут особистості, його чинники, показники, ресурси, способи досягнення в процесі життєтворення тощо. Учені наголошують, що психологічний добробут особистості прямо не залежать від матеріальних чинників, а визначається насамперед ефективною взаємодією в значущих спільнотах; розвитком особистісних рис (самостійність, відповідальність, доброзичливість тощо), спрямованих на розкриття особистісного потенціалу; ступенем внутрішньої цілісності та самореалізації в актуальних сферах життєдіяльності (Волинець, 2019; Данильченко, 2018; Карагіна, 2018; Липецька, 2019; Титаренко, 2018).

Не оминули увагою українські дослідники і питання добробуту дитини в умовах шкільного навчання, як-от: психологічне благополуччя особистості молодшого шкільного віку (Кошмирук, 2018), сучасні тенденції вивчення суб'єктивного благополуччя особистості в підлітковому та юнацькому віці (Халєєва, 2019), психологічні чинники суб'єктивного благополуччя підлітків в умовах спеціалізованої школи-інтернату (Єзерська, 2018), емоційне благополуччя учнів у сучасній школі (Мешко, 2007), феномен благополуччя як показник розвитку особистості школяра в контексті взаємодії суб'єктів освітнього простору (Дзюбо, 2020). Увага дослідників зосереджена на визначенні вікових особливостей психологічного добробуту дітей та вивченні його зумовленості умовами шкільного навчання.

Теоретичний аналіз засвідчив неоднотайність дослідників щодо розуміння ними феномену «добробут особистості», термінологічну неузгодженість у вживанні понять «суб'єктивний добробут», «психологічний добробут», «соціальний добробут», «емоційний

добробут». У цьому сенсі для нас близькою є позиція, що «за своєю природою добробут особистості являє собою суб'єктивний феномен, який може бути оцінений лише самою людиною, залежно від її особистісних особливостей, життєвих ситуацій, соціальних умов та досвіду» (Липецька, 2019, с. 73). Запропонований ученими інтегративний підхід дає змогу вивчати добробут особистості в соціально-психологічному контексті та розглядати феномен у системі шкільного навчання.

Незважаючи на досить ґрунтовний науковий доробок учених, присвячений добробуту дитини в умовах шкільного навчання, тема видається нам недостатньо вивченою. Зокрема, наразі немає цілісного розуміння феномену «соціально-психологічний добробут школяра», не визначено критерії його оцінювання, не розкрито питання узгодженості поглядів суб'єктів освітнього процесу в його забезпеченні та необхідності їхньої взаємодії щодо його підвищення. Інтерес до вивчення зазначених аспектів проблеми сприяв дослідницькому пошуку, результати якого і представлено в цій науковій розвідці.

Мета статті – висвітлити результати теоретичного вивчення соціально-психологічного добробуту школяра як феномену та емпіричного дослідження оцінки, наданої суб'єктами освітнього процесу, щодо його забезпечення в актуальних умовах навчального середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті теоретичного аналізу визначено, що соціально-психологічний добробут дитини в школі залежать від об'єктивних (контекстуальних) умов здобуття освіти, задоволення психологічних потреб дитини щодо особистісного розвитку, успішності її соціального функціонування в освітньому середовищі (Дзюбенко, 2023). Мірою ефективності забезпечення соціально-психологічного добробуту є задоволеність дитини навчанням як результат суб'єктивного оцінювання нею умов здобуття освіти, взаємодії в соціальному середовищі та розвитку її особистісного потенціалу в умовах школи. Зазначені складники соціально-психологічного добробуту школяра ми розглядаємо як критерії для його оцінювання. Відповідні показники визначено з огляду на основні нормативно-правові документи галузі шкільної освіти, засади Концепції НУШ, провідні теорії добробуту особистості, обґрунтовані представниками суб'єктивного підходу. Так само критерій «Умови здобуття освіти» (безпечне освітнє середовище, дотримання санітарно-гігієнічних норм, матеріально-технічне забезпечення освітнього простору, доступ до якісної освіти) визначено на основі аналізу законодавчих документів про освіту, у яких затверджено положення про санітарний регламент, безпечні умови освітнього процесу, матеріально-

технічне забезпечення навчальним обладнанням, доступ до якісної освіти (Закон України «Про освіту», 2017; Закон України «Про загальну середню освіту», 2020; Концепція «Нова українська школа», 2016).

Критерій «Взаємодія учня в соціальному середовищі школи» (соціальна інтеграція, довіра у взаємодії з учителями, дружня взаємодія з однокласниками, соціальне прийняття) окреслено з оперттям на теорію соціального добробуту (Keyes, 1998); індикатори модуля соціального добробуту (Martela, 2022); Концепцію НУШ, у якій передбачено дотримання принципів педагогіки партнерства у взаємодії учнів з учителями (Концепція НУШ, 2016); Закон України «Про освіту», у якому наголошено на повазі до людської гідності, захисті від дискримінації за будь-якою ознакою (Закон України «Про освіту», 2017, Ст. 53. п. 1).

Критерій «Розвиток особистісного потенціалу школяра» (відповідальність, самостійність, цілеспрямованість, самоприйняття, самореалізація, стійкість, усвідомленість, турбота про себе, просоціальність, оптимізм) відображає внутрішньоособистісний аспект добробуту школяра через розвиток особистісних рис та активізацію психологічних ресурсів, які забезпечують його позитивне психологічне функціонування та самореалізацію особистісного потенціалу в умовах школи. Показники критерію операціоналізовано згідно з теорією психологічного добробуту як виклику позитивного психологічного функціонування та особистісного зростання особистості (Riff, 2021), індикаторами особистісного добробуту (Martela, 2022). Крім того, показники визначено з урахуванням того, що згідно із Законом України «Про освіту» головна мета освіти – «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, формування цінностей, необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, здатних до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству» (Закон України «Про освіту», 2017), а в Концепції НУШ визначено орієнтири щодо забезпечення особистісного розвитку учнів: запропонований зміст освіти спирається на формування компетентностей, потрібних для успішної самореалізації в суспільстві; орієнтація на потреби в освітньому процесі, упровадження особистісно орієнтованої моделі освіти, заснованої на ідеології дитиноцентризму; центральним в освіті має бути розвиток в учнів відповідальності за себе, за добробут нашої країни (Концепція «Нова українська школа», 2016). Внутрішньоособистісні показники добробуту є діфініційними частинами того, що для людини означає мати високий рівень психологічного добробуту. Крім того, вони пов'язані із тим, наскільки суб'єктивно добре особистість оцінює власне психологічне функціонування (Martela, 2022).

Предметом нашого дослідження є оцінка соціально-психологічного добробуту школяра суб'єктами освітнього процесу. Аналіз та порівняння оцінок учнів, їхніх батьків та вчителів щодо подібності цих оцінок дав змогу з'ясувати відмінності в їхніх поглядах щодо соціально-психологічного добробуту дитини в школі, які потребують узгодження.

Під час емпіричного дослідження учням, їхнім батькам та вчителям було запропоновано оцінити за 10-бальною шкалою соціально-психологічний добробут школяра за визначеними показниками. Експериментальну вибірку склали 993 досліджуваних, серед яких 499 учнів 5-6 класів, 334 батьків та 160 учителів. Дослідження проведено на базі закладів освіти Волинської області (Камінь-Каширський, Любешівський, Машівський ліцеї), Кушугумської гімназії «Інтелект» Запорізької області, спеціальної школи I-II ступенів № 12 та спеціалізованої школи I-III ступенів № 207 м. Києва впродовж травня-жовтня 2023 року.

Розгляньмо результати загального оцінювання суб'єктами освітнього процесу соціально-психологічного добробуту школяра (рис. 1). Отримані результати засвідчують, що більшість учасників освітнього процесу оцінюють соціально-психологічний добробут школяра на рівні вище середнього. Найвищою є оцінка вчителів (166 балів), дещо нижчою – батьків учнів (155 балів), а учні оцінюють свій власний добробут у школі найнижче (149 балів). Щоб перевірити статистичну значущість відмінностей між оцінками трьох груп досліджуваних, використано непараметричний критерій Краскела–Уолліса для незалежних вибірок. Отримані за критерієм результати дали змогу відхилити нульову гіпотезу. Отже, є статистична значуща відмінність у середніх рангах загального оцінювання суб'єктами освітнього процесу соціально-психологічного добробуту школяра: $H=35,936$ (при $p \leq 0,01$). Встановлено, що серед трьох груп досліджуваних найвище оцінюють добробут школярів учителі, а найнижче – самі діти. Проміжну позицію щодо оцінювання зайняла група батьків.

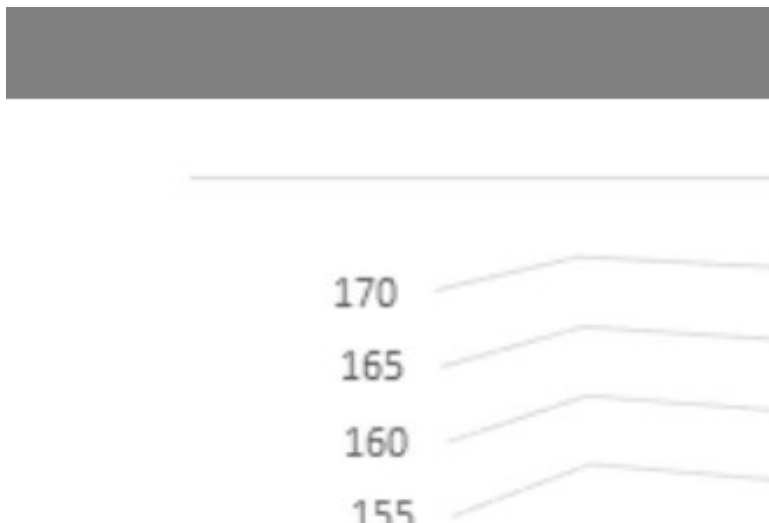

Рис. 1. Оцінювання соціально-психологічного добробуту школяра суб'єктами освітнього процесу

Застосування апостеріорного критерію Данна дало змогу з'ясувати відмінності в парних порівняннях між групами на рівні $p \leq 0,05$. Тест Данна з корекцією Бонфероні виявив статистично вищі оцінки вчителів порівняно з батьками – 98,718 ($p \leq 0,05$), у вчителів – порівняно з учнями – 154,240 ($p \leq 0,05$), батьків – порівняно з дітьми – 55,521 ($p \leq 0,05$). Показник стандартизованого ефекту ($\epsilon^2 = 0,219$) дає підстави зробити висновок про середній рівень впливу належності до групи на оцінку.

Детальний аналіз дав змогу виявити відмінності між оцінками суб'єктів освітнього процесу за окремими критеріями соціально-психологічного добробуту школяра і перевірити їхню статистичну значущість за критерієм Краскела – Уолліса (рис. 2). Оцінки суб'єктів освітнього процесу відрізняються за критеріями: «Взаємодія учня в соціальному середовищі школи» $H = 45,219$ (при $p \leq 0,05$) і «Розвиток особистісного потенціалу школяра» $H = 49,529$ ($p \leq 0,05$). За критерієм «Умови здобуття освіти» статистично значущої відмінності в його оцінюванні учнями, їхніми батьками та вчителями не виявлено: $H = 3,179$ ($p \geq 0,05$).

Рис. 2. Оцінювання суб'єктами освітнього процесу соціально-психологічного добробуту школяра (за критеріями)

Критерії, за якими виявлено статистично значущі відмінності в оцінках досліджуваних, були піддані більш детальному аналізу. У результаті визначено показники, оцінювання яких суб'єктами освітнього процесу відрізняється найбільше. Саме на них варто звернути увагу, коли йдеться про підвищення соціально-психологічного добробуту школярів.

Розгляньмо результати статистичного аналізу за кожним показником (табл.). Нас цікавить статистичне значення за критерієм Краскела– Уолліса, за критерієм Данна при попарному порівнянні груп та показник стандартизованого ефекту.

Узагальнюючи результати, наведені в таблиці, підкреслимо, що оцінювання соціально-психологічного добробуту школяра суб'єктами освітнього процесу відрізняється на середньому рівні стандартизованого ефекту за всіма показниками. Встановлено, що вчителі вище, ніж школярі, оцінюють відчуття учнями соціальної інтеграції, прийняття, довіри у відносинах з учителями та дружбу в міжособистісній взаємодії школярів. Оцінки дітей та їхніх батьків відрізняються щодо запобігання дискримінації, розвитку соціального прийняття в школі. Більшість батьків вважають, що в школі немає дискримінації. Водночас діти часто

не відчують у школі довіру у взаємодії з учителями та повагу до своєї особистості.

Таблиця

Результати статистичного аналізу оцінювання суб'єктами освітнього процесу соціально-психологічного добробуту школяра

Показники	Значення N	Показник стандарт. ефекту ε^2	Парні порівняння (тест Данна)		
			Учні–батьки	Учні–вчителі	Учителі–Батьки
Соціальна інтеграція	26,934 ($p \leq 0,01$)	,226	45,738 (,063)	129,116 (,000)	83,278 (,006)
Дружня взаємодія з однокласниками	7,176 ($p \leq 0,05$)	,228	27,230 (,0849)	52,619 (,023)	25,389 (1,000)
Довіра у взаємодії з учителями	18,693 ($p \leq 0,01$)	,235	9,645 (1,000)	104,929 (,000)	95,284 (,000)
Соціальне прийняття	67,014 ($p \leq 0,01$)	,229	58,166 (,009)	204,878 (,000)	146,412 (,000)
Відповідальність	60,577 ($p \leq 0,01$)	,229	122,153 (,000)	160,270 (,000)	38,117 (,457)
Самостійність	21,416 ($p \leq 0,01$)	,230	74,529 (,000)	92,136 (,000)	17,607 (1,000)
Цілеспрямованість	20,118 ($p \leq 0,01$)	,229	63,565 (,004)	99,645 (,000)	36,181 (,528)
Самореалізація	22,956 ($p \leq 0,01$)	,228	47,457 (,047)	118,295 (,000)	70,838 (,024)
Самоприйняття	60,973 ($p \leq 0,01$)	,224	73,361 (,001)	196,436 (,000)	123,175 (,000)
Стійкість	39,965 ($p \leq 0,01$)	,226	64,530 (0,03)	156,410 (,000)	91,880 (,001)
Усвідомлюваність	37,346 ($p \leq 0,01$)	,227	43,888 (,078)	154,630 (,000)	110,742 (,000)
Турбота про себе	41,541 ($p \leq 0,01$)	,226	3,127 (1,000)	137,822 (,000)	134,695 (,534)
Просоціальність	8,261 ($p \leq 0,05$)	,234	6,126 (1,000)	69,810 (,015)	63,765 (0,46)
Оптимізм	74,829 ($p \leq 0,01$)	,226	91,510 (,000)	212,266 (,000)	120,756 (,000)

Учителі високо оцінюють розвиток особистісного потенціалу школярів за всіма показниками, що не відповідає оцінкам самих учнів. Учителі та батьки однаково вважають, що в умовах шкільного навчання діти стають більш самостійними, відповідальними, цілеспрямованими, здатними турбуватися про себе, однак учні меншою мірою підтримують їхню думку. Водночас найнижче учні оцінили розвиток їхньої здатності до самоприйняття та самореалізації, у цьому їхня оцінка збігається з

батьківською. Відмінність групи «учні-батьки» за умови попарного порівняння в тому, що діти суттєво нижче оцінюють активізацію у них оптимізму та стійкості в подоланні життєвих труднощів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отримані результати наукового дослідження дали змогу деталізувати важливі аспекти, на які варто звернути увагу суб'єктам освітнього процесу, та порушити питання оптимізації їхньої взаємодії щодо підтримки добробуту школярів у процесі реформування освіти, ролі сім'ї в ньому. Для підвищення соціально-психологічного добробуту школярів учителям, учням та їхнім батькам насамперед варто зосередити увагу на підтримці взаємоповаги в міжособистісному спілкуванні в умовах школи, побудові взаємної довіри у взаємодії учнів з учителями, розвитку їхньої здатності до самоприйняття, самореалізації особистісного потенціалу, активізації життєстійкості та оптимізму. Зазначені аспекти, на нашу думку, є перспективними для подальших наукових пошуків. Крім того, результати проведеного дослідження актуалізували необхідність розроблення практичних засобів підтримки соціально-психологічного добробуту школярів у процесі партнерської взаємодії суб'єктів освітнього процесу як умови підвищення ролі сім'ї щодо реформування освіти.

Список використаних джерел

Волинець, Н. (2019). *Психологічні особливості особистісного благополуччя в професійній сфері життєдіяльності*. Хмельницький: НАДПСУ.

Данильченко, Т. (2018). *Психологія суб'єктивного соціального благополуччя*. (Дис. д-ра психол. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.

Дзюбенко, О. (2023). Психологічний добробут школяра: концептуалізація феномена. *Журнал сучасної психології*, 3(30), 23–29.

Дзюбко, Л. (2020). Феномен благополуччя як показник розвитку особистості школяра в контексті взаємодії суб'єктів освітнього простору. У С. Максименко (Ред.), *Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми* (с. 59–70). Київ: Слово.

Єзерська, Н. (2018). *Психологічні чинники суб'єктивного благополуччя підлітків в умовах спеціалізованої школи-інтернату* (Дис. канд. психол. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.

Закон України «Про освіту» № 2145-VIII (2017).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

Закон України «Про повну загальну середню освіту» № 463-IX (2020).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

Карагіна, Н. (2018). *Ресурси та чинники психологічного благополуччя особистості*. (Дис. канд. психол. наук). Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса.

Концепція «Нова українська школа» (2016). Взято з <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

Кушмирук, Є. (2018). Дослідження психологічного благополуччя особистості молодшого шкільного віку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 4, 107–111.

Липецька, А. (2019). Особливості суб'єктивного добробуту переміщених осіб. *Теорія і практика сучасної психології*, 3, Т. 1, 72–76.

Мешко, Г. (2007). Емоційне благополуччя учнів у сучасній школі. *Наукові записки*, 4, 52–59.

Титаренко, Т. (2018). *Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомогі в умовах тривалої травматизації*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Халєєва, Г. (2019). Сучасні тенденції вивчення суб'єктивного благополуччя особистості у підлітковому та юнацькому віці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Психологія»*, 1(10), 103–105.

Puce, L., Okwen, P. M., Yuh, M. N., Okwen, G. A., Miong, R. H. P., Kong, J. D., & Bragazzi, N. L. (2023). *Well-being and quality of life in people with disabilities practicing sports, athletes with disabilities, and para-athletes: Insights from a critical review of the literature*. doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1071656

Diener, E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist*, 55 (1), 34–43. doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.34

Keyes, C. L. M. (1998). Social Well-Being. *Social Psychology Quarterly*. 61, 2, 121–140. doi.org/10.2307/2787065

Martela, F. (2022). *Personal and social wellbeing. Proposal for a repeat wellbeing module in the European Social Survey 2025*. Retrieved from <https://www.europeansocialsurvey.org/sites/default/files/2023-06/Wellbeing-module-Round-12-final.pdf>

Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2022). *Self-determination theory. Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research* (pp 1–7). doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.141

Ryff, C. D., Boylan, J. M., & Kirsch, J. A. (2021). Eudaimonic and Hedonic Well-Being In: *Measuring Well-Being. Oxford University Press*, 4, 92-135. doi.org/10.1093/oso/9780197512531.003.0005

Western, M., & Tomaszewski, W. (2016) Subjective Wellbeing, Objective Wellbeing and Inequality in Australia. *PLoS ONE*, 11(10), 1–20. doi:10.1371/journal.pone.0163345

References

Danylchenko, T. (2018). *Psykhologhiia subiektyvnoho sotsialnoho blahopoluchchia* [Psychology of subjective social well-being]. (Dissertation of the Doctor of Psychological Sciences). Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv. (in Ukrainian)

Diener, E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist*, 55 (1), 34–43. doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.34 (in English)

Dzyubenko, O. (2023). Psykhologichnyi dobrobut shkoliara: kontseptualizatsiia fenomena [Psychological well-being of schoolchildren: conceptualization of the phenomenon]. *Zhurnal suchasnoi psykholohii*, 3(30), 23–29. (in Ukrainian)

Dzyubko, L. (2020). Fenomen blahopoluchchia yak pokaznyk rozvytku osobystosti shkoliara v konteksti vzaiemodii subiektiv osvitnoho prostoru [The phenomenon of well-being as an indicator of the student's personality development in the context of the interaction of the subjects of the educational space]. In S. Maksymenko (Ed.), *Psykhologichni vymiry osobystisnoi vzayemodii subiektiv osvitnoho prostoru v konteksti humanistychnoyi paradyhmy* (pp. 59–70). Kyiv: Slovo. (in Ukrainian)

Karahina, N. (2018). *Resursy ta chynnyky psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti* [Resources and factors of psychological well-being of the individual]. (Dissertation of the candidate of psychological sciences). Pivdennoukrainskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni K. D. Ushynskoho, Odesa. (in Ukrainian)

Keyes, C. L. M. (1998). Social Well-Being. *Social Psychology Quarterly*. 61, 2, 121–140. doi.org/10.2307/2787065 (in English)

Khalicieva, H. (2019). Suchasni tendentsii vyvchennia subiektyvnoho blahopoluchchia osobystosti u pidlitkovomu ta yunatskomu vitsi [Modern trends in the study of the subjective well-being of the individual in adolescence and young adulthood]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka «Psykhologhiia»*, 1(10), 103–105. (in Ukrainian)

Kontseptsiia «Nova ukrainska shkola» [The «New Ukrainian School» concept]. (2016).

Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (in Ukrainian)

Kushmyruk, Ye. (2018). Doslidzhennia psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti molodshoho shkilnoho viku [Study of the psychological well-being of an individual of primary school age]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*, 4, 107–111. (in Ukrainian)

Lypetska, A. (2019). Osoblyvosti subiektyvnoho dobrobutu peremishchenykh osib [Features of the subjective well-being of displaced persons]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*, 3. Vol. 1, 72–76. (in Ukrainian)

Martela, F. (2022). *Personal and social wellbeing. Proposal for a repeat wellbeing module in the European Social Survey 2025*. Retrieved from <https://www.europeansocialsurvey.org/sites/default/files/2023-06/Wellbeing-module-Round-12-final.pdf> (in English)

Meshko, H. (2007). Emotsiine blahopoluchchia uchniv u suchasni shkoli [Emotional well-being of students in a modern school]. *Naukovi zapysky*, 4, 52–59. (in Ukrainian)

Puce, L., Okwen, P. M., Yuh, M. N., Okwen, G. A., Miong, R. H. P., Kong, J. D., & Bragazzi, N. L. (2023). *Well-being and quality of life in people with disabilities practicing sports, athletes with disabilities, and para-athletes: Insights from a critical review of the literature*. doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1071656 (in English)

Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2022). *Self-determination theory*. *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. (pp. 1–7). doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.141 (in English)

Ryff, C. D., Boylan, J. M., & Kirsch, J. A. (2021). Eudaimonic and Hedonic Well-Being In: *Measuring Well-Being*. *Oxford University Press*, 4, 92–135. doi.org/10.1093/oso/9780197512531.003.0005 (in English)

Tytarenko, T. (2018). *Psykhologichne zdorovia osobystosti: zasoby samodopomohy v umovakh tryvaloi travmatyzatsii* [Psychological health of the individual: means of self-help in conditions of long-term traumatization]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Volynets, N. (2019). *Psykhologichni osoblyvosti osobystisnoho blahopoluchchia v profesiinii sferi zhyttiediyalnosti* [Psychological features of personal well-being in the professional sphere of life]. Khmelnytskyi: NADPSU. (in Ukrainian)

Western, M., & Tomaszewski, W. (2016) Subjective Wellbeing, Objective Wellbeing and Inequality in Australia. *PLoS ONE*, 11(10), 1–20. doi:10.1371/journal.pone.0163345 (in English)

Yezerska, N. (2018). *Psykhologichni chynnyky subiektyvnoho blahopoluchchia pidlitiv v umovakh spetsializovanoi shkoly-internatu* [Psychological factors of the subjective well-being of teenagers in the conditions of a specialized boarding school]. (Dissertation of the candidate of psychological sciences). Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv. (in Ukrainian)

Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [Law of Ukraine «On Education»] № 2145-VIII (2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (in Ukrainian)

Zakon Ukrainy «Pro povnu zahalnu seredniu osvitu» [Law of Ukraine "On comprehensive general secondary education"] № 463-IX (2020). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (in Ukrainian)

УДК 37.06

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-152>

Боброва Лариса Григорівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
відділу психології спілкування,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-3294-9216>

bobrovalarisa284@gmail.com

АКТУАЛЬНІ ФОРМИ УЧАСТІ БАТЬКІВ – НОСІЇВ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ЩОДО ОСВІТИ ДІТЕЙ У СИСТЕМІ «СІМ'Я – ШКОЛА»

Мета дослідження – визначити актуальні форми участі батьків як носіїв громадської думки щодо освітнього процесу дітей у системі «сім'я – школа».

Основні **методи** дослідження: систематичний теоретичний аналіз джерел, авторське опитування, статистична обробка даних, узагальнення.

Результати. Побудовано концептуальну модель громадської думки щодо освіти, а також комплексну модель участі батьків в освітньому процесі дитини. З'ясовано, що важливою умовою формування громадської думки і предметно-практичним її результатом є діяльність соціальних суб'єктів, а основним чинником цієї діяльності – базова потреба суб'єктів у взаємодії і спілкуванні. Розкрито роль первинних груп, зокрема сім'ї, у формуванні та функціонуванні громадської думки. Зіставлено два типи участі батьків в освітньому процесі дитини: участь у побудові домашнього освітнього середовища і шкільна участь. Виділено три групи факторів, що визначають тип участі: 1) «предмети» інтересу батьків, засновані на їхньому уявленні про якість освіти; 2) канали комунікації або способи взаємодії суб'єктів освіти; 3) соціально-психологічні «мотиватори» участі батьків в освітньому процесі дитини. Визначено рівні суб'єктності батьків, зокрема: з'ясування ситуації; обговорення проблем та вироблення варіантів їх вирішення; участь на рівні прийнятих стандартних заходів; участь на рівні висловлювання своєї думки; участь на рівні планування та вибору.

Висновки. Аналіз результатів дослідження дає підстави стверджувати, що батьки частіше залучені до домашньої освіти своїх дітей, ніж беруть участь у житті школи. Виокремлено такі пріоритетні типи участі батьків в освітньому процесі дитини: домашнє навчання, виховання, комунікація зі школою.

Перспективою дослідження є визначення типологічних груп батьків за специфікою їхньої участі в освітньому процесі дитини, а також встановлення зв'язків з потенційними ефектами різних варіантів участі.

Ключові слова: громадська думка, сім'я, Нова українська школа, участь, соціальна взаємодія

Larisa H. Bobrova

Candidate of Psychological Sciences (PhD),
Senior Researcher, Department of Communication Psychology,
Institute of Social and Political Psychology
of National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine.
<https://orcid.org/0000-0002-3294-9216>
bobrovalarisa284@gmail.com

**CURRENT FORMS OF PARENTAL INVOLVEMENT AS BEARERS
OF PUBLIC OPINION REGARDING CHILDREN'S EDUCATION
IN THE «FAMILY-SCHOOL» SYSTEM**

Research Objective. To identify current forms of parental involvement as bearers of public opinion regarding the educational process of children in the «family-school» system.

Methodology. The main research methods include systematic theoretical analysis of sources, an original survey, statistical data processing, and generalization.

Results. A conceptual model of public opinion on education and a comprehensive model of parental involvement in the child's educational process have been constructed. It has been established that an important condition for the formation of public opinion and its practical outcome is the activity of social subjects, and the primary factor of this activity is the basic need of the subjects for interaction and communication. The role of primary groups, particularly the family, in the formation and functioning of public opinion has been revealed. Two types of parental involvement in the child's educational process have been compared: involvement in creating the home educational environment and school involvement. Three groups of factors determining the nature of involvement have been identified: «subjects» of parental interest based on their perception of educational quality; communication channels or methods of interaction among educational subjects; and socio-psychological «motivators» for parental involvement in the child's educational process. Levels of parental agency have been identified, including: understanding the situation; discussing problems and developing solutions; participating at the level of accepted standard measures; participating at the level of expressing one's opinion; and participating at the level of planning and decision-making.

Conclusions. Analysis of the research results suggests that parents are more frequently involved in the home education of their children than in school life. The following priority types of parental involvement in the child's educational process have been identified: home education, upbringing, and communication with the school.

The future direction of the research includes identifying typological groups of parents based on the specifics of their involvement in the child's educational process and establishing connections with the potential effects of different types of involvement.

Keywords: public opinion, family, New Ukrainian School, participation, social interaction

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність проблеми підвищення ролі сім'ї в освіті дітей на сучасному етапі освітніх перетворень засвідчено в змісті Державної національної програми «Освіта» (Україна ХХІ ст.), де організація родинного виховання розглядається як важлива ланка процесу освіти. У Законі України «Про освіту» наголошується, що «батьки мають право обирати і бути обраними до органів самоврядування в закладах освіти; звертатися до органів державного управління з питань навчання, виховання дітей, сприяти здобуттю дітьми освіти в загальноосвітніх навчально-виховних закладах...». Цим законом передбачено надання сім'ї ролі активного, відповідального суб'єкта навчально-виховного процесу в закладах освіти. Нині це питання актуалізується поживавленим вивченням європейського досвіду в контексті концепції реформування Нової української школи (НУШ) та впровадження її ідей у систему національної освіти.

Сім'я як первинна ланка соціалізації особистості відіграє непересічну роль у формуванні та функціонуванні громадської думки. Саме в сім'ї формуються наріжні ідеали, які перетворюються на суспільну свідомість. Сім'я і школа як соціальні інституції пов'язані між собою системою зв'язків, які охоплюють відповідних суб'єктів: батьків, учителів, дітей. Належна освіченість, поінформованість громадян з питань освіти можуть бути потужним інструментом комунікації суб'єктів освітнього процесу, який організовує їхнє розуміння і слугує основою для спільної конструктивної діяльності задля розвитку особистості дитини. Отже, вивчення особливостей становлення і функціонування громадської думки батьків щодо освіти дітей залишається актуальним для сьогодення, навіть під час повномасштабного російського вторгнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні соціально-психологічні дослідження щодо становлення громадської думки в системі «сім'я – школа» присвячені розгляду питань щодо особливостей функціонування громадської думки на вербальному і дієвому рівнях (Габермас, 2000); консолідації громадської думки (Фролов, 2014); трансформації громадянської позиції суспільних груп щодо модернізації освітнього процесу (Слюсаревський, 2017); передумов гармонізації процесу функціонування громадської думки (Стариковська, 2020). У доробку науковців батьківську участь в освітньому процесі дитини розглядають як континуум батьківських практик – від формальної «батьківської залученості» (parent involvement) до щирої та усвідомленої

«батьківської причетності» (parent engagement) (Goodall & Montgomery, 2014); участь, реалізовану у двох формах: домашню (parent-initiated involvement) і шкільну (school-initiated parental involvement) (Hoover-Dempsey, Walker, & Sandler, 2005); як сферу перетину сім'ї, школи, громади (Epstein, 1987). Водночас питання вивчення громадської думки батьків щодо освітнього процесу дітей у більш широкому контексті їхньої участі в системі «сім'я – школа» розкрито наразі недостатньо і потребує свого подальшого дослідження.

Метою статті є висвітлення результатів дослідження актуальних форм участі батьків в освітньому процесі своїх дітей.

Виклад основного матеріалу дослідження. З позиції сучасного соціологічного знання громадська думка – це сукупність загальноновизнаних та узвичаєних у певному суспільстві уявлень, оцінок, суджень щодо суспільно значущих явищ, подій, особистостей, проблем тощо. Формування тих чи інших суспільних уявлень залежить від форм, змісту, засобів поширення соціальної інформації. Ключовими елементами природи громадської думки, які гарантують її ознаки відносної стабільності, є її суб'єкт і об'єкт. Суб'єкт громадської думки – це її носій (автор, реципієнт). Об'єкт – це те, про що говориться від імені суб'єкта і, власне, становить зміст громадської думки. Основними критеріями для визначення об'єкта громадської думки є громадські інтереси, актуальність та дискусійність.

Як суспільному феномену, громадській думці властиві такі сутнісні характеристики: вона є інтегративним утворенням, яке має історичні, часові, територіальні особливості, складну структуру і виконує певні функції; формується внаслідок висловлювання групи людей, яка характеризується спільністю інтересів та цілісністю; виявляється лише щодо актуальних для соціальної спільноти чи суспільства проблем, ситуацій; її характеризують інтенсивність поширення, стабільність, вагомість, компетентність, соціальна спрямованість; може виражатися як у вербальних судженнях, так і в реальній поведінці; часто є конфліктною (Боброва, 2022).

У структурі громадської думки виділяють такі складники: раціональний (пізнавально-інтелектуальний), емоційний та вольовий (феномен суспільної, колективної волі). Раціональний складник громадської думки нерозривно пов'язаний з вольовим та емоційним як із синтезом масових відчуттів, настроїв та переживань. Завдяки громадській волі і психічним настроям на практиці реалізуються ті уявлення, погляди та знання, які є раціональним складником сутності громадської думки. Попри це вольовий складник сприяє перетворенню громадської думки із суто духовного утворення в духовно-практичне.

Ефективне функціонування громадської думки передбачає: по-перше, на когнітивному рівні – забезпечення надійного інформаційного зв'язку між знанням і вірою соціальних суб'єктів; по-друге, на емоційно-чуттєвому рівні – гармонізацію емоційного і раціонального у взаємодії суб'єктів, що забезпечує об'єктивність та обґрунтованість громадської думки; по-третє, на поведінковому рівні – балансування між традиційним та інноваційним у взаємодії суб'єктів, що сприяє закріпленню вдалих соціальних норм, цінностей і продукуванню нових поглядів та ідей (Стариковська, 2020).

На підставі змістових характеристик громадської думки, а також беручи до уваги положення сучасних психологічних підходів до вивчення її структурно-функціональних особливостей, розроблено концептуальну модель громадської думки щодо освіти (рис. 1).

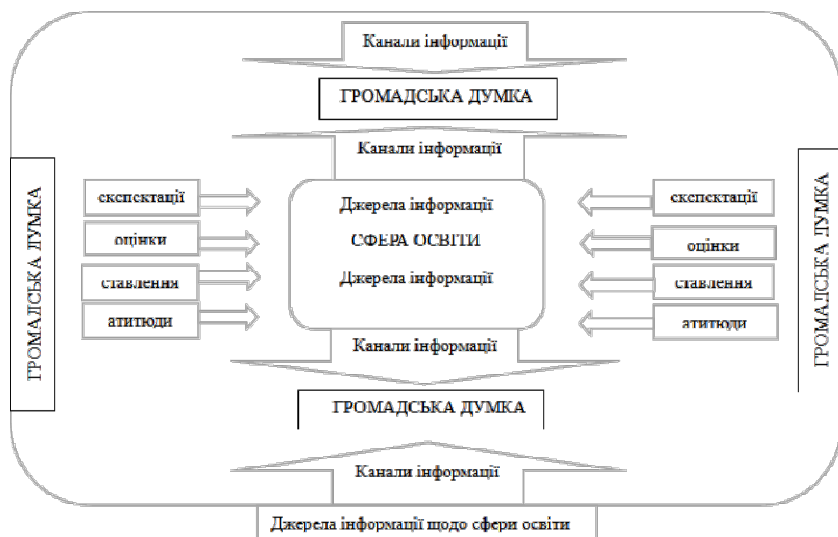

Рис. 1. Концептуальна модель громадської думки щодо освіти

Серед об'єктів громадської думки значне місце посідає освіта. Освітніськими проблемами переймаються майже всі громадяни, оскільки освіта пройшла через долю кожного. Саме від розвитку сфери освіти залежить майбутнє нашої країни. Тобто сфера освіти є предметом спільного інтересу громадян і викликає певні чуттєво-емоційні переживання, той чи інший настрій (емоційний компонент).

Безпосереднім вираженням інтересу є очікування громадян щодо освітніх послуг. За такої умови очікування (або експектації) формуються як на основі процесів антиципації – передбачення, оцінювання належного, що забезпечує прогнозованість, так і на основі актуалізації – оцінювання актуальності соціальної потреби.

Зацікавленість, яка виникає на чуттєво-емоційній основі, об'єктивно потребує різноманітної інформації, що уможливило б формування думки-судження про цю проблему (раціональний складник). Ця думка-судження буде тим більш об'єктивною, конкретною і повною, чим більший обсяг інформації лежатиме в її основі. Це впливатиме на ставлення батьків до школи і процесів, які в ній відбуваються. Потенційна нестача інформації про очікувані ролі й обов'язки сім'ї та школи може породжувати непослідовність громадської думки, її упереджене ставлення до окремих освітніх інновацій.

Важливий аспект громадської думки щодо сфери освіти становлять оцінні думки-судження, які надають громадській думці здатності пов'язувати судження людей з їхніми діями, спрямованими на вибір способів та форм отримання освітніх послуг, готовність використовувати для цього різноманітні ресурси. Прагнення громадян до предметно-практичного втілення своїх оцінних суджень виражає вольовий складник, який надає громадській думці стійкості і спрямованості. Уявлення про цей складник може бути отримано як у процесі вивчення настановлень (атитюдів) громадян щодо сфери освіти, так і в процесі дослідження їхньої готовності діяти, щоб задовольнити відповідні особистісні та суспільні потреби.

Основним, безумовним суб'єктом громадської думки (її носієм) є громадськість – активне соціальне утворення, яке об'єднується навколо певної соціальної проблеми задля пошуку шляхів її вирішення. У науковій літературі використовують різні поняття, які описують сукупність людей як цілісне утворення: «колективний суб'єкт», «спільнота» і «група». Незалежно від того, яке поняття використовують науковці, найважливішим критерієм спільного (на противагу індивідуальному) творення громадської думки є наявність Ми-ідентичності, яка утворюється на основі безпосередньо-чуттєвого переживання людьми факту їхнього спільного існування і пов'язана з поняттям соціальної ідентичності, яке обґрунтували Г.Теджфел і Дж.Тернер. На думку вчених, соціальна ідентичність складається з образів «Я», пов'язаних зі сприйняттям себе як члена певних соціальних груп (Tajfel & Turner, 1979).

Соціальна група – це певна кількість людей, які постійно взаємодіють одне з одним, що зумовлює згуртованість учасників

взаємодії в окреме ціле. Однак не всі групи є однаково важливими для людини. На думку американського соціального філософа Чарльза Кулі, є первинні і вторинні групи. Первинна група є своєрідним комплексом свідомості, у якому розчинені всі індивідуальні свідомості її членів; вони взаємодіють і доповнюють одне одного. Така група характеризується стійкістю, безпосередністю та неформальністю зв'язків, її первинність пов'язана з роллю в процесі соціалізації особистості в межах більших соціальних спільнот. Важливу роль у таких групах відіграють сталі емоційні стосунки та особистісні зв'язки. Найяскравішим прикладом первинної групи є сім'я як первинна ланка соціалізації особистості та формування морально-етичних засад її існування (Соціологія. Освіта. UA, 2023). Із соціально-психологічного погляду сім'я є малою соціальною групою, в якій умови існування людей узгоджуються з високою природною, соціальною та духовною доцільністю. Вона є обов'язковою умовою функціонування всієї соціальної структури суспільства і має потужний розвивально-виховний потенціал впливу на процеси суспільного розвитку.

На переконання Ю. Габермаса, основою утворення громадської думки і предметно-практичним її результатом стає діяльність соціальних суб'єктів, а причиною цієї діяльності є базова потреба суб'єктів у взаємодії і спілкуванні. Отже, функціонування громадської думки відбувається на двох рівнях: вербальному (сприймання інформації, її опрацювання та оцінювання) і дієвому (здійснення суб'єктом діяльності відповідно до цієї оцінки) (Габермас, 2000).

Діяльність сім'ї як суб'єкта освітнього простору ми визначаємо як здатність батьків брати активну участь в освітньому процесі дитини, розумно, відповідально і творчо ставитися до процесу виховання, самостійно організовувати освітній маршрут дитини, приймати рішення та здійснювати рефлексію. Участь батьків в освітньому процесі дитини передбачає різні форми і види діяльності, набір і комбінація яких визначаються низкою факторів. Глибина і ступінь батьківської участі можуть варіюватися дуже суттєво. Так, Джанет Гудолл і Керолайн Монтгомері наголошують на існуванні цілого континууму батьківських практик – від формальної «батьківської залученості» (parent involvement) до ширшої та усвідомленої «батьківської причетності» (parent engagement) (Goodall & Montgomery, 2014). Участь батьків може бути реалізована у двох основних формах: домашній і шкільній. Якщо в другому випадку ініціатором участі батьків зазвичай є представники освітніх організацій (school-initiated parental involvement), то домашню участь ініціюють самі батьки (parent-initiated involvement) (Hoover-Dempsey, Walker, & Sandler, 2005).

Більшість класифікацій батьківської участі розроблено зарубіжними дослідниками. Серед найбільш відомих класифікацій – типологічна модель, запропонована Дж. Епштейн. Вона охоплює шість категорій, які сприяють об'єднанню школи, сім'ї та місцевої спільноти: виховання дітей, домашнє навчання, комунікація зі школою, волонтерство, участь у прийнятті рішень та співпраця зі спільнотою (Epstein, 1987).

Важливою для нашого дослідження є також батьківська модель Гувер-Демпсі і Сендлера, яка відображає: причини, фактори батьківської участі в освітньому процесі своїх дітей; зв'язок участі батьків з освітніми результатами дітей; механізми, за допомогою яких батьківська участь може впливати на академічні досягнення учнів. Серед чинників участі батьків в освітньому процесі в моделі виділяють такі групи: «особисті мотиватори», серед яких власні уявлення батьків про те, яку участь вони мають брати в шкільній освіті своїх дітей, а також «самоефективність», тобто уявлення батьків щодо впливу їхньої участі на освіту дітей; «контекстні мотиватори», серед яких загальна відкритість школи, готовність до взаємодії; змінні життєвого контексту батьків, серед яких соціально-економічні умови, власний рівень освіти батьків; час і ресурси, які вони мають для участі; культурні особливості сім'ї (Hoover-Dempsey, Walker, & Sandler, 2005).

На основі результатів теоретичного дослідження розроблено комплексну модель участі батьків в освітньому процесі дитини (рис. 2). У запропонованій моделі є два типи участі батьків в освітньому процесі дитини – домашня і шкільна. Домашня участь стосується обговорення шкільних ситуацій з дитиною, допомоги у виконанні домашніх завдань, турботи про здоров'я, тобто побудови домашнього освітнього середовища. Шкільна участь – це спілкування з учителем, участь у роботі батьківських комітетів, відвідування заходів тощо. У моделі виділено три групи факторів, які визначають характер участі: «предмети» участі чи інтересу батьків, засновані на їхньому уявленні про якість освіти; канали комунікації або способи взаємодії суб'єктів освіти; соціально-психологічні «мотиватори» участі батьків в освітньому процесі дитини. Участь батьків в освітньому процесі дитини класифікується за рівнями їхньої суб'єктності, зокрема: з'ясування ситуації; обговорення проблем та вироблення варіантів їх вирішення; участь на рівні прийнятих стандартних заходів; участь на рівні висловлювання своєї думки; участь на рівні планування та вибору.

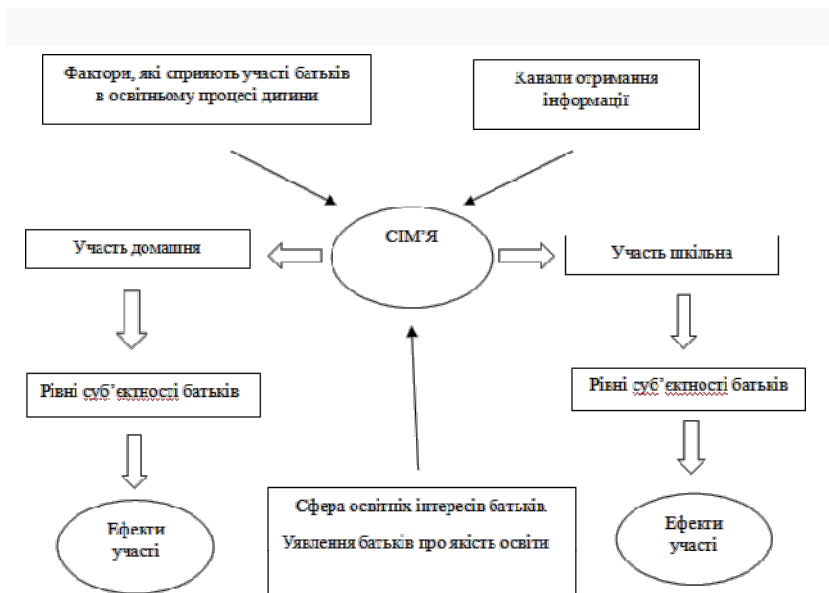

Рис. 2. Комплексна модель участі батьків в освітньому процесі дитини

Отже, на основі двох представлених моделей розроблено й апробовано соціально-психологічний інструментарій та здійснено емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей актуальних форм участі батьків в освітньому процесі дітей як суб'єктів – носіїв громадської думки щодо освіти та її реформування.

Емпіричне дослідження здійснювалося протягом травня-вересня 2023 року. Опитано 334 особи (з них 97 % жінок, 3 % чоловіків) – батьків учнів 5-6-х класів Камінь-Каширського ліцею Волинської області, Любешівського ліцею Волинської області, Машівського ліцею Волинської області, Кушугумської гімназії «Інтелект» Запорізької області, спеціалізованої середньої школи № 207 м. Києва, середньої школи № 12 м. Києва. Повну середню освіту серед них мають 8,4 % респондентів, середню спеціальну (закінчили коледж, училище, технікум) – 34,1 %, вищу освіту (закінчили інститут, університет, академію) – 57,5%.

Результати дослідження дають підстави стверджувати, що батьки частіше залучені до домашньої освіти своїх дітей, ніж беруть участь у житті школи. Виокремлено такі пріоритетні типи участі батьків в

освітньому процесі дитини: домашнє навчання, виховання, комунікація зі школою.

Так, 65,3 % досліджуваних допомагають дитині у виконанні завдань, пояснюючи теми з предметів, 69,2 % батьків стежать за відвідуванням дитиною занять, 68,6 % контролюють поточні та підсумкові оцінки дитини. Водночас лише 20,1 % батьків беруть участь у шкільних заходах, а 5,4 % залучені до роботи органів самоуправління.

З аналізу типової поведінки вчителя щодо освітнього процесу дитини випливає, що в процесі комунікації школи і батьків виникають певні труднощі. Так, хоч 77,3 % батьків зазначили, що вчитель інформує їх про успіхи або поточні проблеми їхньої дитини, водночас лише 25,7 % опитаних батьків вважають, що вчитель дослухається до їхньої думки; 30,8 % батьків зазначають, що вчитель враховує особливості навчання їхньої дитини (її індивідуальний темп тощо) і лише 33,8 % батьків обговорюють з учителем стосунки своєї дитини з однокласниками. Лише 21,3 % батьків зазначають, що вчителі пропонують батькам навчальні програми щодо розвитку і підтримки дитини.

Аналіз результатів дослідження засвідчив, що більшість батьків (62,3 %) обізнані про зміни в освітньому процесі, які відбуваються в результаті освітньої реформи; понад половину (56,9 %) батьків вважають, що їхня зацікавленість освітою дитини позитивно впливає на її освітні досягнення. Так само понад половину (53 %) досліджуваних зазначають, що школа, де навчається їхня дитина, відкрита для взаємодії з батьками. Найвагомішою змінною життєвого контексту сучасних батьків є їхній соціально-економічний статус в умовах війни, яка стала важким випробуванням для багатьох сімей. Водночас результати дослідження свідчать, що попри всі перешкоди батьки підтримують своїх дітей в освітньому процесі.

Важливим аспектом нашого дослідження було з'ясування можливих каналів отримання батьками інформації про діяльність школи, адже недостатня їхня поінформованість може спричиняти непорозуміння в системі «сім'я – школа». Як для індивідуального рівня (ситуація зі своєю дитиною), так і для інституційного рівня (ситуація в школі) можна виділити такі канали комунікації: канал особистісного (усного) неформального спілкування; канал формальних шкільних інформаційних систем; канал неформального спілкування в соціальних мережах; канал отримання інформації шляхом залучення в шкільне життя. Аналіз результатів дослідження свідчить, що більшість батьків, 59,9 %, задоволені повнотою та якістю інформації про діяльність школи. Інформацію про освітній процес шляхом особистісного спілкування з дитиною отримують 74,3 % досліджуваних, а шляхом неформального

особистісного спілкування з класним керівником – 70,4 % батьків. Каналами формальних інформаційних систем користуються 26,6 % батьків, які отримують інформацію про діяльність школи через її сайт, а 25,7 % батьків дізнаються про освітній процес завдяки електронним щоденникам. Водночас лише 18,6 % батьків отримують інформацію шляхом залучення в шкільне життя, а 9,9 % батьків віддають перевагу неформальному спілкуванню в соціальних мережах.

На основі аналізу результатів дослідження участь батьків класифіковано за різними рівнями суб'єктності:

З'ясування ситуації є першим рівнем участі батьків в освітньому процесі своєї дитини. Так, 74,9 % батьків цікавляться поточними проблемами або досягненнями своєї дитини, а вчитель інформує їх про успіхи або поточні проблеми їхньої дитини.

Обговорення проблем та вироблення варіантів їх вирішення – рівень, характерний для 56,9 % досліджуваних, які в разі конфліктних ситуацій з'ясовують ситуацію з класним керівником, а 34,1% батьків обговорюють її з дитиною.

Участь на рівні прийнятих стандартних заходів виявляється в особливостях мотивування дитини до навчання в школі. Так, 88 % батьків мотивують свою дитину до навчання шляхом заохочення і лише 8,4 % – шляхом покарання.

Участь на рівні висловлювання своєї думки виявляється в тому, що 72,5 % батьків можуть вільно висловити свою думку щодо ситуації в школі вчителю, 54,2 % батьків висловлюють свою думку дитині, 24,3 % – адміністрації. Натомість 12,9 % батьків не вважають за потрібне це робити. У соціальних мережах свою думку висловлюють лише 3,3 % опитаних.

Прояв участі на рівні планування та вибору характерний для 77 % батьків, які планують для своєї дитини додаткові заняття після школи і вважають їх корисними для її освітнього розвитку, водночас лише 3,6% батьків звертаються до шкільного психолога для вирішення складних ситуацій.

Що ж до основних аспектів, які потребують поліпшення в школі, на думку батьків, то це розвиток здібностей та освітньої зацікавленості учнів (це зазначають 60,2 % респондентів). Понад третину (38,9 %) вважають, що це матеріально-технічне забезпечення освітніх програм, і третина (33,5 %) зазначають, що поліпшення потребує сама організація освітнього процесу.

Висновки. У результаті емпіричного дослідження встановлено, що батьки частіше залучені до домашньої освіти своїх дітей, ніж беруть участь у житті школи. Визначено, що важливими чинниками участі

батьків в освітньому процесі є їхня зацікавленість освітою дитини та відкритість школи для взаємодії. З'ясовано, що пріоритетними типами участі батьків в освітньому процесі дитини є: домашнє навчання, виховання, комунікація зі школою. З'ясовано, що батьки задоволені повнотою та якістю інформації про діяльність школи, а основним каналом їхньої поінформованості є особистісне неформальне спілкування з дитиною або вчителем. Зауважено, що хоч більшість батьків вважають школу відкритою для взаємодії, водночас вони зазначають недостатню просвітницьку діяльність вчителя щодо розвитку і підтримки їхньої дитини. Аналіз результатів дослідження засвідчив наявність певних труднощів у комунікації, зокрема те, що вчитель не дослухається до думки батьків та недостатньо враховує особливості навчання їхньої дитини. Це означає, що організація комунікації потребує додаткових зусиль з боку школи. Отже, участь батьків в освітньому процесі своїх дітей як суб'єктів – носіїв громадської думки щодо освіти та її реформування – достатньо висока, хоч і неоднорідна за рівнями активності.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у визначенні типологічних груп батьків за специфікою їхньої участі в освітньому процесі дитини, а також у встановленні зв'язків з потенційними ефектами різних варіантів участі.

Список використаних джерел

- Боброва, Л. (2022). Громадська думка як суспільний феномен. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, 21(50), 43–56.
- Габермас, Ю. (2000). *Структурні перетворення в сфері відкритості*. Львів: Літопис.
- Слюсаревський, М. М. (2017). Освіта і громадська думка: шляхи до консенсусу. *Світогляд*, 1(63), 52–61.
- Соціологія. Освіта.UA. (2023, Квітень 17). Взято з <https://is.gd/zoJAqs>.
- Стариковська, О. О. (2020). Основна передумова гармонізації процесу функціонування громадської думки в Україні. *Humanities Studies*, 3 (80), 65–77.
- Фролов, П. Д. (2014). Громадська думка: критерії та моделі консолідації. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 34 (37), 234–247.
- Goodall, J., & Montgomery, C. (2014). Parental involvement to parental engagement: a continuum. *Educational Review*, Vol. 66, № 4, 399–410.
- Hoover-Dempsey, K. V., Walker, J. M. T., & Sandler, H. M. (2005). Why do parents become involved? Research findings and implications. *Elementary School Journal*, Vol. 106, № 2, 105–130. Retrieved from <https://doi.org/10.1086/499194>.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict.

In W. G. Austin, & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–37). Monterey, CA: Brooks/Cole.

References

Bobrova, L. (2022). Hromadska dumka yak suspilnyi fenomen [Public opinion as a social phenomenon]. *Visnyk pisladyplomnoi osvity. Seriiia «Sotsialni ta povedinkovi nauky»* [Bulletin of Postgraduate Education. Series «Social and Behavioral Sciences»], 21(50), 43–56. (in Ukrainian)

Frolov, P. D. (2014). Hromadska dumka: kryterii ta modeli konsolidatsii [Public opinion: criteria and models of consolidation]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies in social and political psychology], 34 (37), 234–247. (in Ukrainian)

Goodall, J., & Montgomery, C. (2014). Parental involvement to parental engagement: a continuum. *Educational Review*, Vol. 66, № 4, 399–410. (in English)

Habermas, Yu. (2000). *Strukturni peretvorennia v sferi vidkrytosti* [Structural transformations in the field of openness]. Lviv: Litopys. (in Ukrainian)

Hoover-Dempsey, K. V., Walker, J. M. T., & Sandler, H. M. (2005). Why do parents become involved? Research findings and implications. *Elementary School Journal*, Vol. 106, № 2, 105–130. Retrieved from <https://doi.org/10.1086/499194> (in English)

Sliusarevskiyi, M. M. (2017). Osvita i hromadska dumka: shliakhy do konsensusu [Education and public opinion: ways to consensus]. *Svitohliad*, 1(63), 52–61. (in Ukrainian)

Sotsiolohiia. Osvita.UA. (2023, April 17). Retrieved from <https://is.gd/zoJAqs>. (in Ukrainian)

Strykovska, O. O. (2020). Osnovna peredumova harmonizatsii protsesu funktsionuvannia hromadskoi dumky v Ukraini [The main prerequisite for the harmonization of the process of functioning of public opinion in Ukraine]. *Humanities Studies*, 3 (80), 65–77. (in Ukrainian)

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin, & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–37). Monterey, CA: Brooks/Cole. (in English)

ПРОБЛЕМИ РОЗРОБЛЕННЯ ТА АПРОБАЦІЇ СУЧАСНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ПОЛІТИКО- ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-156>

Бялонович Сергій Володимирович

аспірант відділу психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0007-6407-1157>

sbyalonovich@gmail.com

УКРАЇНСЬКА ШКАЛА ЩОДЕННИХ СТРЕСОРІВ ВІЙНИ: КОНСТРУЮВАННЯ ОПИТУВАЛЬНИКА

Актуальність дослідження визначається тим, що повномасштабна війна зумовила якісні та кількісні зміни в характеристиках щоденних стресорів. Довготривалий вплив щоденного стресу призводить до погіршення психічного здоров'я українців. Для ефективної профілактики та подолання наслідків стресогенних впливів потрібні інструменти вимірювання щоденного воєнного стресу, яких наразі відчутно бракує. Це й визначає актуальність розроблення «Української шкали щоденних стресорів війни».

Мета статті: презентувати процес створення опитувальника і первинні психометричні показники його надійності та валідності.

Методологія: репрезентативність вибірки змісту опитувальника забезпечувалася за допомогою контент-аналізу первинних даних і методу експертних оцінок. Для перевірки надійності як узгодженості, варіативності, дискримінативності, структурної та критеріальної валідності використано методи математичної статистики.

Результати: сконструйовано опитувальник «Українська шкала щоденних стресорів війни», який складається із 34 пунктів і містить дві шкали стресорів – прямих і непрямих. У пілотному дослідженні взяли участь 43 респонденти віком від 20 до 75 років. Перевірка надійності як узгодженості здійснювалася за допомогою коефіцієнта α -Кронбаха і коефіцієнта розщеплення навпіл Гуттмана. Отримано такі результати: шкала прямих стресорів: ($\alpha=0,841$); за умови виключення пункту від ($\alpha=0,807$) до ($\alpha=0,846$); коефіцієнт Гуттмана (0,78); шкала непрямих стресорів: ($\alpha=0,894$); за умови виключення пункту від ($\alpha=0,884$) до ($\alpha=0,9$); коефіцієнт Гуттмана (0,884). Індекс дискримінативності: шкала прямих стресорів ($\delta=0,468$); шкала непрямих стресорів: ($\delta=0,601$). Показники кореляції

Спірмена між шкалою прямих і непрямих стресорів ($\rho=0,549$; $p<0,001$). Для перевірки критеріальної валідності використано «Шкалу сприйнятого стресу» (PSS-10). Показники кореляції Спірмена між шкалою прямих стресорів і PSS-10 ($\rho=0,323$; $p<0,005$); непрямих стресорів і PSS-10 ($\rho=0,366$; $p<0,005$).

Висновки: результати первинної перевірки опитувальника дають підстави стверджувати, що шкали опитувальника є надійними і валідними. Доцільно спрямувати подальшу роботу на встановлення тестових норм та перевірку інших психометричних показників.

Практичне значення: опитувальник можна використовувати в науковій і прикладній діяльності, зокрема в галузі психічного здоров'я – як діагностичний інструмент; соціальної та політичної психології – як інструмент скринінгу рівня стресового «опромінення» населення тощо.

Ключові слова: щоденні стресори війни; опитувальник; надійність; валідність.

Serhii V. Bialonovych

Ph.D. Student

Department of the Psychology of the Political-Legal Relations,

Institute of Social and Political Psychology

National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0007-6407-1157>

sbyalovich@gmail.com

UKRAINIAN SCALE OF DAILY WAR-RELATED STRESSORS: QUESTIONNAIRE DESIGN

The **topicality** of the research was determined by the full-scale war in Ukraine that had caused quantitative and qualitative changes in the features of the daily stressors. The long-term influence of daily stress leads to the deterioration of mental health. To efficiently prevent and overcome the consequences of the stressful impacts it is necessary to design the measuring instruments for the daily war-related stress. The current absence of such instruments determines the importance of developing the “Ukrainian scale of the daily war-related stressors”.

The article **aims** to present the process of the development of the questionnaire and primary psychometrical indicators of its reliability and validity.

Methodology: the representativeness of the sampling of the content of the questionnaire has been provided via the content analysis of the primary data and expertise method. The reliability of the consolidation, variation, discriminability, structural, and criteria validity have been verified with the methods of mathematical statistics.

Results: the questionnaire “Ukrainian Scale of the Daily War-Related Stressors” consists of 34 items and comprises two scales, “direct stressors” and “indirect stressors.” The participants of the pilot research were 43 respondents aged

from 20 to 75 years old. The reliability as consistency has been measured with Cronbach's- α coefficient and Guttman's split-half coefficient. The following results have been obtained: for the direct stressors scale ($\alpha=0,841$); in case of exclusion of point from ($\alpha=0,807$) to ($\alpha=0,846$), Guttman's coefficient constituted 0.78; for the indirect stressors scale: ($\alpha=0,894$); in case of exclusion of the point from ($\alpha=0,884$) to ($\alpha=0,9$), the Guttman's coefficient constituted ($\alpha=0,883$). The discriminability index for the direct stressors scale is ($\delta=0,468$) and for the indirect stressors scale is ($\delta=0,601$). The Spearman rank correlation between the direct stressors scale and PSS-10 ($\rho=0,323$; $p<0,005$) and indirect stressors scale and PSS-10 ($\rho=0,366$; $p<0,005$).

Conclusions: the results of the primary examination of the questionnaire provide us with reasons to conclude that the scales of the questionnaire are reliable and valid. It is thus necessary to continue efforts aimed at the determination of the testing norms and examination of the other psychometrical indicators.

Practical value: the questionnaire may be used in scientific and applied psychological activity, in the field of mental health specifically as the diagnostic instrument, in the fields of social and political psychology as the screening instrument for the level of stress "radiation" of the population, etc.

Key words: daily war-related stressors; questionnaire; reliability; validity.

Постановка проблеми. Після початку повномасштабної війни українське суспільство зазнало масштабних змін на всіх рівнях свого функціонування. Відбулися суттєві зрушення в культурній, соціальній, політичній, економічній тощо сферах. Це зумовило підвищення рівня щоденного стресу громадян, негативно позначилося на стані кожного українця, умовах його життєдіяльності та призвело до внутрішньоособистісних змін.

Згідно з результатами останніх досліджень медичного сервісу Helsi, «понад половину населення України (52%) відчуває потребу в терапевтичній допомозі, а кожен четвертий (близько 27%) не може з упевненістю сказати, чи потрібна йому професійна підтримка. Статистичні дані свідчать про зростання потреби в психологічній підтримці серед українців, які намагаються впоратися зі стресом, тривожністю і депресією в умовах постійної невизначеності та загрози» (Черновалова, 2024).

В умовах російської агресії змінюється і якість щоденних стресорів, і кількість людей, що зазнають ураження через дію цих стресорів (очікування ракетного удару, фізичної втрати близької людини, проблеми адаптації в евакуації, ризик втрати житла, постійного місця роботи тощо; очевидно, кількість стресорів є більшою і прямо залежить від суб'єктивного переживання людиною своєї життєвої ситуації). Крім того, досліджуючи зміни, яких зазнає людина в умовах екстремальної кризи, важливо охопити весь спектр пов'язаних з нею феноменів та соціально-психологічних процесів. Вивчаючи ефекти впливу війни на

особистість крізь призму поняття повсякденних соціально-психологічних практик, можна розглядати значну кількість як зовнішніх, соціальних, так і внутрішніх, особистісних, контекстів. Отже, дослідження впливу щоденних стресорів війни на психічне здоров'я цивільного населення є актуальним з огляду на масштабність явища. А це, безперечно, увиразнює актуальність розроблення релевантних інструментів для діагностики впливу щоденних стресорів війни на психічне здоров'я цивільного населення та визначає мету цього дослідження, а саме розроблення «Української шкали щоденних стресорів війни».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчаючи військовий стрес, дослідники тривалий час акцентували свою увагу на станах безпосередніх учасників бойових дій і навіть ототожнювали поняття військового стресу («war stress») та бойового стресу («combat stress») (Standardization agency..., 2011). А зв'язок військового стресу і стану психічного здоров'я розглядали крізь призму ПТСР, його ступеня та симптомів (Hubbard, Realmuto, Northwood, & Masten, 1995; Miller, Omidian, Rasmussen, & Yaqubi, 2009). Крім численних наукових здобутків, у процесі дослідження реакцій військовослужбовців на гострий стрес створено низку діагностичних інструментів, серед яких SCID (Structured Clinical Interview for DSM), CAPS (Clinical-administered PTSD Scale), IOES-R (Impact of Event Scale-Revised) (Агаєв та ін., 2016).

Критичне переосмислення такого підходу «підсвітило» його обмеження та недоліки. Акцентуючи увагу на військовослужбовцях, дослідники залишали поза увагою значну частину населення, що також так чи інакше зазнавало впливу військових дій. Крім прямих, екстремальних стресових впливів, людина стикається з численними стресорами, опосередковано викликаними війною. Комплементарний вплив стрес-чинників різної природи призводить не лише до ПТСР, а й до інших змін у психічному здоров'ї населення.

У подальшому коло дослідницьких інтересів у сфері військового стресу постійно розширювалося (Gorst-Unsworth, & Goldenberg, 1998; Lavik, Hauff, Skronda, & Solberg, 1996; Miller, Weine, Ramic, & Brkic, 2002; Pernice, & Brook, 1996). Увагу почали приділяти не лише військовослужбовцям, а й цивільному населенню – як усередині збройних конфліктів і катастроф, так і біженцям, що вимушені були виїхати за межі конфлікту. Крім гострих стресових впливів, почали вивчати вплив щоденних стресорів на стан людини, а зміни в психічному здоров'ї розглядали у зв'язку зі станами тривожності, депресії, нервово-психічного виснаження тощо.

Окремі дослідження впливу щоденних стресорів війни на стан людини проводили вже після початку повномасштабної війни в Україні.

Наприклад, словацькі вчені (Vargová, Jozefiaková, Lačný, & Adamkovič, 2022) здійснили дослідження людей, що постраждали від війни та її потенційних наслідків і живуть наразі поза межами зони конфлікту. Для виконання дослідницьких завдань дослідники створили шкалу «War-related stress scale». Ця робота може стати вагомим теоретико-методологічним підґрунтям для дослідження впливу щоденного воєнного стресу на українців.

На жаль, розроблений словацькими психологами інструмент не може бути застосований щодо населення, яке перебуває на території України, тобто всередині конфлікту. Адже дослідження щоденних стресорів є дуже чутливими до соціальних, культурних, географічних і часових особливостей, які визначають їхні якісні та кількісні характеристики.

Щоб врахувати соціокультурну зумовленість феноменів щоденного воєнного стресу, доречно і необхідно розглянути вплив щоденних стресчинників на соціально-психологічні практики організації повсякденності. Дослідження соціально-психологічних практик широко представлені в публікаціях вітчизняних учених (Губеладзе, 2020; Настояща, 2018; Титаренко, Кочубейник, & Черемних, 2014; Яремчук, 2017). Під практиками вони розуміють звичні, рутинні соціальні дії, засновані на колективному досвіді суб'єктів, які мають певні атрибуції. Як спільний знаменник згаданих досліджень можна виокремити такі критерії для їх визначення: неусвідомлюваність, рутинність, фоновість; повторюваність; відтворюваність; автоматичність; культурозумовленість; тілесність; рухливість; процесуальність; вимірюваність; правилозумовленість, нормативність, конвенційність; спільність, колективність. Отже, повсякденні практики відображають сталі поведінкові прояви особистості і вже сформовані способи адаптації до середовища, забезпечуючи життя людини «таким, яким воно є» сьогодні в умовах «рівномірної» буденності. Проте вони втрачають свою ефективність щодо організації повсякденності в умовах кризових трансформацій способу життя людини і якщо потрібно долати екстремальні впливи.

Вивчення щоденних стресорів показало, що є істотні відмінності щодо впливів різних типів стресорів на повсякденні практики людини. Так, наприклад, воєнні стресори прямої дії, такі як загроза ракетного удару та необхідність прямувати в укриття, призводять до повного руйнування наявних практик з погляду їхніх основних характеристик і потребують конструювання нових практик повсякденності. А вплив непрямих стресорів, таких, наприклад, як дискомфорт, пов'язаний з користуванням громадським транспортом або нестачею особистого простору, може різнитися залежно від пов'язаності з воєнними подіями.

В одному випадку – чинити такий самий інтенсивний вплив, як і в разі дії прямих стресорів, коли цей дискомфорт виник у житті людини лише після початку війни, в іншому (якщо вплив стресора тривалий час супроводжував життя людини) повного руйнування практики не відбувається, а її застосування потребує напруження іншої якості та інтенсивності, спрямованого на переключення з однієї її форми на іншу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен щоденного воєнного стресу має складну структуру. З одного боку, джерелом комплементарного впливу щоденних стрес-чинників є різноманітні сфери життя людини, які потребують максимально повного врахування під час дослідження щоденних стресорів. З другого боку, вони впливають на низку особистісних характеристик, пов'язаних із соціально-психологічними практиками організації буденності. Дослідження таких складних явищ за допомогою методу анкетування залишило б поза увагою значну частину структурних елементів виникнення та переживання щоденного воєнного стресу, а тому потрібно сконструювати опитувальник, який би відображав максимально повно як характеристики стрес-чинників, так і якісні відмінності особистісних реакцій на їхню дію.

На першому етапі розроблення «Української шкали щоденних стресорів війни» для забезпечення репрезентативності змісту опитувальника та виокремлення повсякденних практик, що відображають дію щоденних воєнних стресорів, проведено опитування, у якому взяли участь 28 осіб. У запропонованій респондентам анкеті представлено дев'ять основних сфер життя, конкретизовані ситуаціями діяльності людини.

Розподіл ситуацій діяльності за сферами життя наведено в таблиці 1.

Перед досліджуваними було поставлено завдання навести приклади змін у власному житті, які відбулися після початку повномасштабної війни в кожній сфері діяльності. Такий підхід давав змогу вирішити одночасно декілька завдань:

- охопити максимальну кількість повсякденних практик, що розгортаються в основних сферах життя і можуть бути джерелом виникнення стрес-чинників;
- мінімізувати вплив дослідницької ситуації та інструкції на досліджуваних (коли пропонуються відкриті запитання і в інструкції не використовуються прямі посилання на стрес і дію стресорів);
- забезпечити відповідність емпіричного досвіду теоретичним уявленням про «щоденні стресори» (коли у завданні звертаються до «життєвих змін»);

• виокремити серед усієї сукупності щоденних стресорів саме ті, що відповідають поняттю «стресори війни» (коли конкретизуються ситуації змін, які трапилися «після початку повномасштабної війни»).

Таблиця 1

Сфера життя	Ситуації діяльності людини
Здоров'я	• Користування послугами охорони здоров'я • Користування косметичними послугами • Придбання ліків та лікарських засобів
Родина	• Стосунки з батьками • Стосунки з партнером • Стосунки з дітьми • Стосунки з іншими членами родини
Друзі й оточення	• Спілкування з друзями • Спілкування з колегами • Спілкування з іншим оточенням
Освіта і навчання	• Вступ до вишу • Участь у навчальному процесі • Саморозвиток • Додаткове навчання
Відпочинок і розваги	• Заняття хобі • Організація дозвілля • Відпочинок та відновлення сил
Робота і кар'єра	• Влаштування на роботу • Трудова діяльність • Процес кар'єрного зростання та розвитку
Фінанси	• Отримання доходів • Організація витрат • Процес розподілу фінансових ресурсів
Інформаційний простір	• Перегляд телебачення • Користування інтернетом • Взаємодія з іншими джерелами отримання інформації
Громадська діяльність	• Отримання адміністративних послуг • Участь у громадському житті • Волонтерська діяльність

На наступному етапі, у процесі контент-аналізу отриманих даних, відповіді було перетворено на смислові одиниці. Так, наприклад, відповіді «Жили разом в одному будинку 12 людей» і «Стали проводити більше часу з дітьми, напруження» позначалися як «Нестача особистого

простору», а «Спілкування з друзями погіршилось, багато хто виїхав за кордон, важче підтримувати колишнє спілкування» і «На жаль, від початку війни не було можливості побачитись, багато хто виїхав за кордон» були позначені як «Розлука з близькими чи друзями у зв'язку з їхньою еміграцією». На основі такого перетворення та частотного аналізу виокремлено 34 типових стресори, що лягли в основу формування початкового пулу опитувальника.

Через низку факторів, що могли вплинути на збирання первинних даних та їх якісний аналіз, таких як, наприклад, соціальні настановлення, захисні механізми психіки, очікування як досліджуваних, так і дослідників, на третьому етапі ми звернулися до методу експертних оцінок. Отриманий список стресорів було запропоновано для ознайомлення групі з п'яти експертів, психотерапевтів, що працювали з цивільним населенням від початку війни в Києві та Білій Церкві, а також спілкувалися в онлайн-режимі з клієнтами, що перебували в різних регіонах України, зокрема прифронтових. Далі в процесі обговорення з експертами до списку додалися ще три пункти. Деякі пункти було уточнено та змінено їхнє формулювання на більш органічне і доступне для сприйняття. Наприклад, пункт «Неприємності з колегами на роботі у зв'язку з поганим настроєм» ми замінили на «Проблемні стосунки з колегами по роботі, пов'язані з власним (або їхнім) емоційним станом та психологічним виснаженням».

Щоб врахувати особливості впливу щоденного воєнного стресу на буденні соціально-психологічні практики, у конструювання опитувальника закладено двoshкальну структуру, що містить шкали прямих і непрямих стресорів.

Нагадаємо, що під прямими ми розуміємо стресори, які призводять до повного руйнування наявних практик у їхніх основних характеристиках, а під непрямыми – стресори, вплив яких може відрізнятись залежно від їхнього зв'язку з воєнними подіями.

Для відображення цих особливостей до опитувальника додано другу частину із 23 пунктів, що охоплюють реакції на непрямі стресори. Досліджуваним пропонувалося позначити, які події вони пов'язують з війною, а які – ні, або ж певні події, що не траплялися в їхньому житті. Це дало змогу врахувати як індивідуальні умови життя людини під час війни, так і індивідуальні особливості її суб'єктивного сприйняття цих умов, що визначають якісні та кількісні характеристики впливу щоденного стресу на стан людини.

Далі для кількісного відображення цих особливостей бали за кожним пунктом, отриманими досліджуваним у першій частині, коригувалися за допомогою коефіцієнта. Пункти, що позначалися

«пов'язую з війною», множилися на коефіцієнт (1), «не пов'язую з війною» – на (0.5), «ці події не трапляються в моєму житті» – на (0). Таке коригування «ваги» відповідей дає змогу відобразити вищезазначені особливості непрямих стресорів у числових результатах опитування.

У кінцевому підсумку робоча версія опитувальника складалася з двох частин і містила в собі дві шкали – прямих і непрямих стресорів. Перша частина складалася із 37 пунктів: 14 пунктів, що відображали дію прямих стресорів війни, і 23 пунктів, що відображали дію непрямих стресорів. Друга частина містила 23 пункти, де окремо слід було «зважити» непрямі стресори.

На етапі пілотного дослідження не застосовувалися процедури формування та врівноваження вибірки відповідно до генеральної сукупності, адже для первинної перевірки психометричних норм (надійності як узгодженості, варіативності, дискримінативності, структурної і критеріальної валідності) можна обмежитися зручною вибіркою (Тітов, 2018). У подальшому будуть задіяні всі необхідні процедури формування репрезентативної сукупності.

Крім того, для перевірки наявності впливу статевих відмінностей на результат тестування проведено порівняння показників шкали прямих і непрямих стресорів між групами чоловіків та жінок за критерієм U-Манна – Уїтні. В обох субвибірках не виявлено статистично значущих відмінностей (прямі: $U=98,5$; $p=0,365$; непрямі: $U=87,5$; $p=0,205$).

Подальший аналіз та опрацювання результатів здійснювалися за допомогою методів статистичного аналізу (табл. 2).

Таблиця 2

Описові статистики шкал

Показники	Непрямі стресори	Прямі стресори
N	43	43
Діапазон	78,5	40
Мінімум	6,5	23
Максимум	85	63
Середнє	44,709	43,21
Стд. похибка	2,939	1,606
Стд. відхилення	19,2726	10,532
Дисперсія	371,431	110,931

Перевірка надійності як узгодженості здійснювалася за допомогою коефіцієнта α -Кронбаха та коефіцієнта розщеплення навіпіл Гуттмана. Результати шкали прямих стресорів представлено в таблиці 3, непрямих стресорів – у таблиці 4.

Таблиця 3

Статистика надійності (прямі стресори)				
Альфа Кронбаха			0,841	
Коефіцієнт розщеплення навіпіл Гуттмана			0,779	
Статистика пунктів щодо сумарного бала				
	Середнє за умови виключення пункту	Дисперсія за умови виключення пункту	Виправлена кореляція між пунктом і підсумком	Альфа Кронбаха за умови виключення пункту
A1	39,86	87,028	0,809	0,807
B1	39,93	97,352	0,457	0,833
C1	40,77	103,754	0,229	0,846
D1	40,28	99,825	0,420	0,835
E1	40,56	101,157	0,340	0,839
F1	40,93	103,209	0,257	0,844
G1	39,33	95,796	0,595	0,825
H1	39,67	96,987	0,463	0,832
I1	40,00	95,190	0,607	0,824
J1	41,12	101,153	0,279	0,844
K1	40,21	91,169	0,630	0,820
L1	39,28	95,111	0,568	0,826
M1	39,12	98,677	0,489	0,831
N1	40,67	89,034	0,570	0,825

Таблиця 4

Статистика надійності (непрямі стресори)				
Альфа Кронбаха				0,894
Коефіцієнт розщеплення навпіл Гуттмана				0,884
Статистика пунктів щодо сумарного бала				
	Середнє за умови виключення пункту	Дисперсія за умови виключення пункту	Виправлена кореляція між пунктом і підсумком	Альфа Кронбаха за умови виключення пункту
A	42,686	337,834	0,586	0,887
B	43,477	348,166	0,422	0,891
C	43,256	348,635	0,367	0,893
D	42,360	334,825	0,663	0,886
E	42,128	345,489	0,537	0,889
F	43,465	349,136	0,413	0,891
G	41,965	330,159	0,639	0,886
H	43,884	372,212	-0,048	0,900
I	42,512	344,470	0,434	0,891
J	41,640	338,266	0,590	0,887
K	42,802	326,883	0,644	0,885

L	42,860	328,778	0,578	0,887
M	43,477	357,059	0,246	0,895
N	43,953	365,129	0,152	0,896
O	42,756	336,373	0,527	0,889
P	42,628	345,227	0,422	0,891
Q	42,988	329,946	0,577	0,887
R	43,209	328,658	0,684	0,884
S	43,105	330,745	0,636	0,886
T	42,895	345,685	0,371	0,893
U	41,849	324,756	0,679	0,884
V	41,686	342,750	0,414	0,892
W	42,023	342,678	0,543	0,889

Таблиця 5

Непрямі стрес-чинники			Прямі стрес-чинники		
	Індекс варіативності	Індекс дискриміна- тивності		Індекс варіативності	Індекс дискриміна- тивності
A	0,96133	0,483333	A1	0,966739	0,616667
B	0,921174	0,283333	B1	0,98026	0,4
C	0,936993	0,35	C1	0,950514	0,15
D	0,956463	0,483333	D1	0,907247	0,266667
E	0,865197	0,291667	E1	0,966739	0,283333
F	0,890752	0,308333	F1	0,923472	0,216667
G	0,923607	0,55	G1	0,843699	0,35
H	0,732558	0	H1	0,959978	0,35
I	0,943077	0,383333	I1	0,95457	0,35
J	0,976541	0,45	J1	0,840995	0,283333
K	0,949162	0,683333	K1	0,992428	0,55
L	0,952812	0,591667	L1	0,870741	0,35
M	0,926041	0,141667	M1	0,793672	0,266667
N	0,837209	0,025	N1	0,830178	0,633333
O	0,939427	0,458333	Дискримінативність шкали (прямі стрес- чинники) δ Фергюсона		0,46875
P	0,933342	0,35			
Q	0,895619	0,516667			
R	0,915089	0,558333			
T	0,929692	0,358333	Дискримінативність шкали (непрямі стрес- чинники) δ Фергюсона		0,6014493
U	0,952812	0,566667			
V	0,90292	0,433333			
W	0,930909	0,366667			

Перевірка структурної валідності здійснювалася за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена. Показники кореляції між шкалою прямих і непрямих стресорів: ($\rho=0,549$; $p<0,001$). Середній рівень кореляційного зв'язку демонструє відмінності в індивідуальному сприйнятті людиною стресогенних впливів різного типу та підтверджує теоретичне припущення про відмінності у впливах різних стресорів на повсякденні соціально-психологічні практики. Водночас такий рівень кореляції свідчить про спорідненість досліджуваних феноменів. Це підкреслює доречність використання двоскальної структури в конструюванні опитувальника.

Для перевірки критеріальної валідності використано «Шкалу сприйнятого стресу» Perceived Stress Scale-10 (PSS-10). Вибір цієї шкали зумовлений низкою причин. По-перше, вона проходила процедуру адаптації до умов українського суспільства вже після початку повномасштабного вторгнення. По-друге, пункти цієї шкали спрямовані на суб'єктивне оцінювання власних станів, характерних для переживання стресу, а «Українська шкала щоденних стресорів війни» звертається до життєвих подій, через які виникає стрес. Зв'язок між дією стрес-чинників і рівнем суб'єктивного переживання стресу – встановлений і неодноразово підтверджений факт. І, по-третє, PSS-10 – компактна та зручна у використанні методика, що дає змогу зменшити загальну чисельність пунктів опитування, котрі має опрацювати досліджуваний, та знівелювати загрозу впливу ефектів втоми і монотонії.

Перевірка здійснювалася за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена. Показники кореляції між шкалою прямих стресорів і шкалою PSS-10 ($\rho=0,323$; $p<0,005$); непрямих стресорів і шкалою PSS-10 ($\rho=0,366$; $p<0,005$). Такий рівень кореляційного зв'язку, з одного боку, підкреслює відмінності в тих феноменах, на які спрямовані ці методики: сприйняття внутрішніх станів і зовнішніх впливів, які обслуговуються різними психічними механізмами. А з другого – підтверджує зв'язок між сукупною дією стрес-чинників і рівнем стресу, що переживає людина. Це дає підстави вважати, що «Українська шкала щоденних стресорів війни» підтверджує свою критеріальну валідність.

Висновки. Повномасштабна війна в Україні, що зумовила суттєві зміни у всіх сферах суспільства, стала джерелом кількісних і якісних змін стрес-чинників, які впливають на стан людини та призводять до погіршення психічного здоров'я населення. Традиційні дослідження воєнного стресу досі були спрямовані на вивчення стану безпосередніх учасників бойових дій, що зазнали гострих стресових впливів і, як наслідок, переживали ПТСР, який фіксувався за допомогою цілої низки розроблених методик. Такий підхід залишав поза увагою дію інших

стрес-чинників, зокрема вплив щоденних воєнних стресорів, а також стан широких верств цивільного населення, що зазнають стресового впливу війни.

У дослідженні впливу щоденних стресорів війни на психічне здоров'я населення як першочергове завдання постає створення релевантних до соціокультурних особливостей українців інструментів. Адже використання та адаптація методів, уже напрацьованих під час численних досліджень, що проводилися в інших країнах, неможливі через високу чутливість якісних і кількісних характеристик щоденних стресорів до культурних, соціальних, географічних та економічних обставин їх виникнення.

У межах дослідження впливу щоденних стресорів війни на психічне здоров'я цивільного населення ми розпочали конструювання опитувальника «Українська шкала щоденних стресорів війни», що складається із 34 пунктів і двох шкал стресорів – прямих і непрямих. Результати перевірки надійності як узгодженості, варіативності, дискримінативності, структурної та критеріальної валідності методами математичної статистики дають підстави стверджувати, що шкали опитувальника є надійними і валідними. Доцільно відтак продовжити роботу, спрямовану на встановлення тестових норм та перевірку інших психометричних показників.

Опитувальник можна використовувати в науковій та прикладній діяльності, зокрема в галузі психічного здоров'я – як діагностичний інструмент; соціальної та політичної психології – як інструмент скринінгу рівня стресового «опромінення» населення тощо.

Список використаних джерел

Агаєв, Н. А., Кокур, О. М., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., Остапчук, В. В., & Ткаченко, В. В. (2016). *Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців: методичний посібник*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ.

Губеладзе, І. Г. (2020). Соціальні практики володіння як простір реалізації почуття власності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 46 (49), 242–250. doi: 10.33120/ssj.vi46(49).

Настояща, К. В. (2018). Атрибуції поняття практики: колізії означення та пошуки верифікацій. *Соціологія*, 21(1), 56–62.

Титаренко Т. М., Кочубейник, О. М., & Черемних, К. О (2014) Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності. Київ: Міленіум.

Тітов, І. Г. (2018). *Елементи практичної психометрики: навчальний посібник*. Київ: Кондор.

Черновалова, К. (2024, Березень 29). Половина населення України потребує терапії: дослідження. *Comments.ua*. Взято з

<https://society.comments.ua/ua/news/warrussia/polovina-naseleennya-ukraini-potrebue-terapii-doslidzhennya-728871.html>

Яремчук, С. (2017). Соціальні практики як чинники функціонування соціальних інститутів. *Релігія та соціум*, 1 (25), 57–62.

Gorst-Unsworth, C., & Goldenberg, E. (1998). Psychological sequelae of torture and organized violence suffered by refugees from Iraq: Trauma-related factors compared with social factors in exile. *British Journal of Psychiatry*, Vol. 172, Is. 1, 90–94.

Hubbard, J., Realmuto, G., Northwood, A., & Masten, A. (1995). Comorbidity of psychiatric diagnosis with posttraumatic stress disorder in survivors of childhood trauma. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 34, 1167–1173.

Lavik, N., Hauff, E., Skrondal, A. & Solberg, O. (1996) Mental disorders among refugees and the impact of persecution and exile: some findings from an outpatient population. *British Journal of Psychiatry*, 169, 726–732.

Miller, K. E., Omidian, P., Rasmussen, A., & Yaqubi, A. (2009). Daily Stressors, War Experiences, and Mental Health in Afghanistan. *Transcultural Psychiatry*, 45(4), 611–638. doi:10.1177/1363461508100785

Miller, K. E., Weiner, S. M., Ramic, A., & Brkic, N. (2002). The relative contribution of war experiences and exile-related stressors to levels of psychological distress among Bosnian refugees. *Journal of Traumatic Stress*, 15 (5), 377–387.

Pernice, R., & Brook, J. (1996). Refugees and immigrants mental health: Association of demographic and post-migration factors. *Journal of Social Psychology*, 136, 511–519.

Standardization agency (NSA) NATO. (2011). *Standard: NATO – STANAG 2409. Glossary of medical terms and definitions*.

Vargová, L., Jozefíaková, B., Lačný, M., & Adamkovič, M. (2022). War-related stress scale. *BMC psychology*, 12 (1), 208.

References

Ahaye, N. A., Kokun, O. M., Pishko, I. O., Lozins'ka, N. S., Ostapchuk, V. V., & Tkachenko, V. V. (2016). *Zbirnyk metodyk dlya diagnostyky nehatyvnykh psykichnykh staniv viiskovosluzhbovtiv: metodychnyy posibnyk* [A collection of methods for diagnosing negative mental states of military personnel]. Kyiv: NDTs HP ZSU. (in Ukrainian)

Gorst-Unsworth, C., & Goldenberg, E. (1998). Psychological sequelae of torture and organized violence suffered by refugees from Iraq: Trauma-related factors compared with social factors in exile. *British Journal of Psychiatry*, Vol. 172, Is. 1, 90–94. (in English)

Hubeladze, I. H. (2020). Sotsialni praktyky volodinnia yak prostir realizatsii pochuttia vlasnosti [Social practices of ownership as a space for the realization of a sense of ownership]. *Naukovi studiyi iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 46 (49), 242–250. doi: 10.33120/ssj.vi46(49). (in Ukrainian)

Hubbard, J., Realmuto, G., Northwood, A., & Masten, A. (1995). Comorbidity of psychiatric diagnosis with posttraumatic stress disorder in survivors of childhood trauma. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 34, 1167–

1173. (in English)

Lavik, N., Hauff, E., Skrondal, A. & Solberg, O. (1996) Mental disorders among refugees and the impact of persecution and exile: some findings from an outpatient population. *British Journal of Psychiatry*, 169, 726–732. (in English)

Miller, K. E., Omidian, P., Rasmussen, A., & Yaqubi, A. (2009). Daily Stressors, War Experiences, and Mental Health in Afghanistan. *Transcultural Psychiatry*, 45(4), 611–638. doi:10.1177/1363461508100785 (in English)

Miller, K. E., Weine, S. M., Ramic, A., & Brkic, N. (2002). The relative contribution of war experiences and exile-related stressors to levels of psychological distress among Bosnian refugees. *Journal of Traumatic Stress*, 15 (5), 377–387. (in English)

Nastoyashcha, K. V. (2018). Atrybutsii ponyattia praktyky: kolizii oznachennia ta poshuky veryfikatsii [Attributions of the concept of practice: collisions of meaning and the search for verifications]. *Sotsiologhiia*, 21(1), 56–62. (in Ukrainian)

Pernice, R., & Brook, J. (1996). Refugees and immigrants mental health: Association of demographic and post-migration factors. *Journal of Social Psychology*, 136, 511–519. (in English)

Polovyna naseleння Ukrainy potrebuie terapii: doslidzhennia [Half of the population of Ukraine needs therapy: research] *Comments.ua*. Retrieved from <https://society.comments.ua/ua/news/warrussia/polovina-naselennia-ukraini-potrebuie-terapii-doslidzhennia-728871.html> (in Ukrainian)

Standardization agency (NSA) NATO. (2011). *Standard: NATO – STANAG 2409. Glossary of medical terms and definitions*. (in English)

Titov, I. H. (2018). *Elementy praktychnoi psykhetriky: navchalnyi posibnyk* [Elements of practical psychometrics: tutorial]. Kyiv: Kondor. (in Ukrainian)

Tytarenko T. M., Kochubeynyk, O. M., & Cheremnykh, K. O (2014). Psykholohichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoї sotsialnosti [Psychological practices of constructing life in the conditions of postmodern sociality]. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Vargová, L., Jozefiaková, B., Lačný, M., & Adamkovič, M. (2022). War-related stress scale. *BMC psychology*, 12 (1), 208. (in English)

Yaremchuk, S. (2017). Sotsialni praktyky yak chynnyky funktsionuvannia sotsialnykh institutiv [Social practices as factors of functioning of social institutions]. *Relihiia ta cotsium*, 1 (25), 57–62. (in Ukrainian)

Проблеми політичної психології

Обговорюються теоретико-методологічні аспекти впровадження концепції соціальної згуртованості в політичну площину сучасної Європи. В контексті триваючої російсько-української війни аналізуються особливості прояву патріотизму, психологічні параметри медіатравматизації. Досліджуються щоденні стресори війни та індикатори їх вимірювання; піднімається проблема готовності громадян до психологічної допомоги. Обґрунтовується необхідність змін в освіті і медіаосвіті. Представлено результати аналізу соціально-психологічного добробуту школяра в оцінках різних суб'єктів освітнього процесу, розглянуто актуальні форми участі батьків у забезпеченні освітніх реформ.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Проблеми політичної психології : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАІПН України ; [ред. колегія: О. В. Полунін, Т. М. Траверсе, І. Г. Батраченко та ін.]. – Київ : Талком, 2024. – Вип. 15(29). – 194 с. – ISSN2411-1449.

Режим доступу до електронної версії: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024>

Problems of Political Psychology

The authors discuss the theoretical and methodological aspects of introducing the concept of social cohesion into the political plane of modern Europe. In the context of the ongoing Russian-Ukrainian war, they also analyze the peculiarities of the manifestation of patriotism and the psychological parameters of media traumatization. The daily stressors of war and their measurement indicators are studied; the problem of citizens' readiness for psychological help is raised. The need for changes in education and media education is substantiated. The results of the analysis of the socio-psychological well-being of the schoolchild in the evaluations of various subjects of the educational process are presented, and the current forms of parental participation in ensuring educational reforms are considered.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Problems of Political Psychology. Special issue on European integration : collection of scientific essays / Association of Political Psychologists of Ukraine, Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine; [Editorial Board: O. V. Polunin, T. M. Traverse, I. G. Batrachenko, etc.]. – Kyiv : Talkom, 2024. – Issue 15(29). – 194 p. – ISSN2411-1449.

Electronic edition here: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024>

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ№ 22185-12085 ПР від 24.06.2016 р.

Літературний редактор: *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Е-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

Підписано до друку 01.07.2024 р.

Ум. авт. арк. 10,0

Тираж 300 пр

Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком»

03115, м. Київ, вул. Львівська, 23

тел/факс: +380 44424-4069, 424-56-26

Е-mail: ukraina.vdk@email.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

ДК № 4538 від 17.05.2013 р.